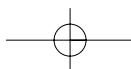
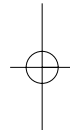
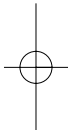
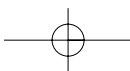
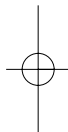
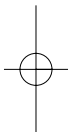
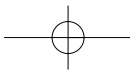
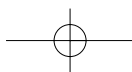

La villa romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragona)

La villa romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragona)

Ramon Jàrraga Domínguez
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

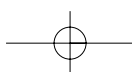
Eduard Sánchez Campoy
Arqueociència Serveis Culturals, SL

Dibuixos de David Olivares Pontí

HI·C·ET·NVNC
— 3 —

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona, 2008

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP**Járrega Domínguez, Ramon**

La Villa romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès). - (Hic et nunc ; 2)

Bibliografia. - Text en català i anglès

ISBN 9788493469887

I. Sánchez, Eduard, 1958- II. Olivares i Ponti, David, il. III. Institut Català d'Arqueologia Clàssica IV. Títol V. Col·lecció: Hic et nunc ; 2

1. Excavacions arqueològiques - Vila-seca 2. Romans - Vila-seca 3. Mas d'en Gras (Vila-seca : Jaciment arqueològic) 4. Vila-seca - Arqueologia romana 904(467.1 Ta Vila-seca)

© d'aquesta edició

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

© dels textos

Ramon Járrega Domínguez i Eduard Sánchez Campoy

© dels dibuixos

David Olivares Ponti, llevat que s'indiqui el contrari

© de les fotografies i de les planimetries

Els autors, llevat que s'indiqui el contrari

© de la traducció a l'anglès

Paul Turner

Coordinació

Publicacions de l'ICAC

Correcció

Montserrat Coll Boada

Fotografia de la coberta

Arqueociència Serveis Culturals, SL (corregida per la Unitat de Documentació Gràfica de l'ICAC)

Disseny de la col·lecció i de la coberta

Formats

Maquetació

Víctor Igual, SL

Impressió

Grafos, SA

Dipòsit Legal

T-1816-2008

ISBN

978-84-934698-8-7

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

Pròleg

La villa romana del Mas d'en Gras és una de les vil·les importants de l'ager de *Tarraco*, que havia excavat Arqueociència Serveis Culturals en una intervenció d'urgència el 1994, però després va quedar sense publicar extensivament. Gràcies a la iniciativa i l'impuls de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) i del seu primer director, Josep Guitart, es va encarregar a Ramon Jàrraga recupear i estudiar la documentació de l'excavació i dels materials del jaciment. Especialment la publicació d'aquests darrers, que eren molt abundants, i per tant constitueixen bona part d'aquest volum, ha estat una tasca important tant per a la comprensió de les fases de desenvolupament de la vil·la com pel valor que tenen com a conjunts ceràmològics de referència. Ens felicitem, doncs, que catorze anys més tard l'ICAC, sota la direcció d'Isabel Rodà, faci possible que aquest jaciment disposi d'una publicació àmplia i acurada a l'abast de la comunitat científica.

La vil·la del Mas d'en Gras la va descobrir, en el transcurs de les obres de la variant de Vila-seca i dels accessos al parc Port Aventura, Joan Ferrando, estudiós vila-secà a qui l'arqueologia local deu una àmplia activitat de vigilància i de recuperació de jaciments. L'arqueòloga territorial d'aleshores, Margarida Genera, va fer una tasca meritòria de defensa del jaciment, davant les pressions perquè s'ignorés. Com s'explica en la introducció, quan es va iniciar la intervenció arqueològica, bona part del jaciment ja havia desaparegut. És per aquest motiu que les estructures que es van poder excavar són totes subterrànies, mentre que allò que es podia haver conservat de les estructures aèries del jaciment havia estat destruït per les màquines excavadores. Heus aquí un clar exponent de la necessitat que els moviments de terra en àrees tan poblades en totes les èpoques, com les zones costaneres catalanes, i molt especialment les dels voltants del pas de l'antiga Via Augusta, es facin sempre sota supervisió arqueològica.

Amb tot, encara es va poder excavar un espai molt considerable, de 4.400 m². Cal tenir en compte que el jaciment s'estenia també cap als camps veïns, que no estaven

afectats per les obres i que, per tant, no s'havien expropiat. De manera que ens trobem davant d'una vil·la romana destacada, que ocupava una extensa superfície, que cal suposar considerablement superior a la superfície de l'excavació.

Ara bé, el que atorga al jaciment una importància excepcional és el fet de presentar ja en època republicana, en un període que els autors daten entre la segona meitat del segle II aC i la primera meitat del segle I aC, unes restes constructives de filiació ben romana, entre les quals destaquen un sistema hidràulic amb dos grans dipòsits units per una llarga canalització, un dipòsit dividit en dos i un *dolium*; tot plegat, estructures soterrades d'un establiment del qual no es coneixen les estructures aèries. Anterior a la conducció, encara es va descobrir un paviment de picadís. Aquestes restes, per bé que molt parcials, parlen indiscutiblement d'unes instal·lacions molt importants, de gran extensió i complexitat, que, com diuen els autors, podria ser molt bé que corresponguessin a una vil·la republicana.

Les fases successives de la vil·la mostren la refecció, la remodelació i l'ampliació de les instal·lacions hidràuliques, fet que permet suposar que la funció desconeguda que acomplien es devia perllongar en el temps. Potser simplement servien per recollir aigua per als habitants de la casa i per a les funcions agrícoles de reg, més que no pas relacionar-les amb cap activitat industrial. De fet, fan pensar en les grans cisternes que es troben en el subsòl de les antigues vil·les republicanes del Laci, de la Campània o d'Etrúria. Així doncs, resultaria d'un interès excepcional acabar d'excavar la part que falta d'aquesta vil·la, de cara a completar el sistema hidràulic i poder-ne esbrinar la finalitat, però molt especialment amb vista a mirar d'obtenir més dades sobre l'extraordinari establiment d'època republicana.

Ramon Jàrraga ha estat un dels investigadors que ha defensat l'existència de vil·les d'època republicana a l'àrea catalana, davant la contestació forta d'una part dels professionals.¹ Fins crida l'atenció que moltes es trobin al

1. Vegeu, per exemple, O. Olesi, «El origen de las villae romanas en Cataluña», *Archivo Español de Arqueología* 70 (1997): 71-90.

llarg de la via romana.² Aquest seria exactament el cas de la del Mas d'en Gras. L'estudi de les vil·les republicanes és interessant, car es tracta de calibrar el caràcter de les poblacions d'època republicana, de les primeres ciutats romanes del país i el grau de penetració de les estructures econòmiques romanes a les zones rurals de l'època. Convindria molt, doncs, protegir les restes que queden de la vil·la que ens ocupa, més enllà de les que es van excavar el 1994, i investigar-les.

En reflexionar sobre les excavacions d'establiments rurals romans, cal subratllar la necessitat de no menystenir els entorns del jaciment. L'arqueologia francesa dels darrers quinze anys ens ha ensenyat fins a quin punt és important, per valorar els centres d'explotació agrària, excavar els camps que envoltaven la casa, on es troben les estructures agràries, que permeten conèixer aspectes fonamentals dels cultius i de la morfologia del territori.³ Esperem, doncs, que, si un dia s'excava la part que queda d'aquest jaciment, es faci amb la cura que demanen els estudis actuals i se n'abordi també l'arqueologia de l'entorn.

Així com el conjunt de la part aèria de la vil·la havia desaparegut, s'han conservat extraordinàriament bé, en canvi, els banys del segle I al segle III. Cal destacar, per tant, que ofereixen un dels millors exemples de banys de *villae* per la seva complitud i per l'estudi evolutiu que han permès, en què es pot comprovar la progressiva incorporació d'elements tècnics, a més de presentar la peculiaritat d'haver-se construït dins d'un gran dipòsit anterior.

Tenim, doncs, a les mans un llibre sobre una vil·la romana que, tal com s'ha exposat, és d'un interès notable per la seva singularitat cronològica. Però també ho és pel tractament acurat de l'estudi que se n'ha fet. El jaciment va ser ben excavat per Eduard Sánchez. David Olivares en va fer una planimetria excel·lent. I Ramon Jàrraga, que és un arqueòleg bon coneixedor de la història i magnífic especialista en ceràmiques romanes, ens presenta un gran resultat en l'estudi de la vil·la del Mas d'en Gras.

MARTA PREVOSTI I MONCLÚS
Investigadora de l'ICAC

2. R. Jàrraga, «El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'*Hispania* durant l'època romana republicana (segles II-I aC)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21 (2000): 271-301.

3. P. Boissinot, «Archéologie des vignobles antiques du sud de la Gaule», a J. P. Brun i F. Laubenheimer (dir.), «La viticulture en Gaule», *Gallia* 58 (2001): 45-68; L. Buffat [en premsa]: «L'explotació vinícola i les seves vinyes: l'exemple de la *Gallia Narbonensis*», a A. Martín i M. Prevosti (ed.), *El vi tarraconense i laietà ahir i avui. Actes del Simposium de Tarragona i Teià 2007*, Tarragona.

Preàmbul

Aquesta monografia és fruit de diverses circumstàncies que volem esmentar breument. D'entrada, cal recordar la intervenció del senyor Joan Ferrando, descobridor del jaciment, i de la doctora Margarida Genera, del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, que, com a arqueòloga territorial, en va evitar la destrucció. Arran d'això, es va dur a terme l'any 1994 una excavació arqueològica d'urgència, dirigida per dos dels autors d'aquest treball (Eduard Sánchez i David Olivares) amb la col·laboració de tot un seguit de persones que s'esmenten en el capítol introductori.

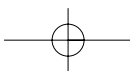
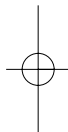
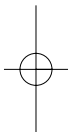
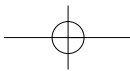
Aquesta intervenció arqueològica va generar tres treballs breus (Sánchez 1995-1996; Sánchez, Jàrraga i Olivares 2000, i Jàrraga 2003), que tracten aspectes diversos relacionats amb l'excavació, els resultats dels quals, però, fins ara romanien inèdits.

L'any 2004 el doctor Josep Guitart, primer director de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, va suggerir a un de nosaltres (Ramon Jàrraga) realitzar una monografia

que permetés a la villa romana del Mas d'en Gras ocupar el lloc que es mereix en la bibliografia arqueològica de l'*ager tarraconensis*. Tant el doctor Guitart com la doctora Isabel Rodà, directora actual de l'ICAC, ens han encoratjat a dur a terme aquest treball, que finalment teniu a les mans. Cal dir, però, que no ha estat possible incloure-hi l'estudi d'alguns materials, com les restes faunístiques, que esperem publicar en properes monografies sobre l'*ager tarraconensis* que es duen a terme a l'Institut.

A més de les persones esmentades i de tots els qui participaren en el procés d'excavació i estudi, no voldríem passar per alt un agraïment a la doctora Marta Prevosti, autora del pròleg; a Josep Maria Puche, Paloma Aliende i Iñaki Matías, de la Unitat de Documentació Gràfica de l'ICAC, i a Roser Calvet i Carme Badia, l'ajut de les quals ha estat essencial perquè aquest estudi prenguéss finalment la forma del llibre que és ara.

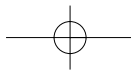
ELS AUTORS
Tarragona, tardor del 2008

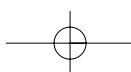
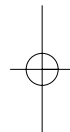
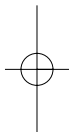
Sumari

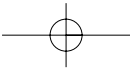
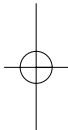
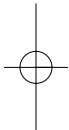
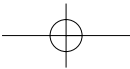
1. Introducció	13
1.1. La intervenció arqueològica	15
1.1.1. La campanya de delimitació (del 5 al 14 de setembre del 1994)	15
1.1.2. L'excavació (del 19 de setembre al 15 de desembre del 1994)	17
2. El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca i Salou.	19
2.1. Terme municipal de Vila-seca	20
2.1.1. Els Aragalls	20
2.1.2. Indústria Bayer	20
2.1.3. La Canaleta	20
2.1.4. La Carreró	21
2.1.5. La Pineda - <i>Callipolis</i>	21
2.2. Terme municipal de Salou	22
2.2.1. El Bosc del Quec - Hotel Torçat	22
2.2.2. La Burguera	23
2.2.3. Muebles Aterco	23
2.2.4. Urbanització El Mirador	23
2.2.5. Aqüeducte de la Cadeneta	23
2.2.6. Platja Llarga	24
2.2.7. Punta de la Sella - la Torre Alta	24
2.2.8. Tossal de la Ganyada	24
2.2.9. Barenys	24
2.2.10. Barranc de la Donzella	25
2.2.11. Corral de Baló	25
2.3. El poblament antic a l'àrea de Vila-seca i Salou. Valoració	25
3. Fases constructives i seriació estratigràfica	29
3.1. Fase I. L'establiment tardorepublicà (segle I aC)	29
3.1.1. Estructures arquitectòniques	29
3.1.2. Cronologia	34
3.2. Fase II. Transformació de la vil·la (mitjan segle I dC)	42
3.2.1. Estructures arquitectòniques	42
3.2.2. Cronologia	43
3.3. Fase III. Remodelacions del conjunt hidràulic. Els banys (segle II dC)	44
3.3.1. Estructures arquitectòniques	44
3.3.2. Cronologia	53
3.4. Fase IV. Abandonament	53
3.4.1. Rebliment dels banys i altres espais	53
3.4.2. La sitja pou 615	55
3.4.3. Cronologia de l'abandonament	56
4. Els banys (<i>balnea</i>) de la vil·la del Mas d'en Gras.	57
4.1. El context històric. Els <i>balnea</i> a les vil·les romanes	57
4.1.1. <i>Balnea</i> i <i>thermae</i> : una qüestió de denominació	58
4.1.2. <i>Balnea</i> i <i>thermae</i> en la documentació antiga	58
4.1.3. Evolució dels <i>balnea</i>	58
4.1.4. La calefacció	60
4.2. Els <i>balnea</i> del Mas d'en Gras. Àmbits i distribució	61
4.2.1. Fase III A	62
4.2.2. Fase III B	66
4.2.2.1. Àmbit I: <i>propnigeum</i>	66
4.2.2.2. Àmbit II: <i>prae-furnium</i> , <i>propnigeum</i>	66
4.2.2.3. Àmbit III: <i>piscina</i> (<i>baptisterium</i> ?) del <i>frigidarium</i>	66

4.2.2.4. Àmbit iv: <i>frigidarium</i>	67
4.2.2.5. Àmbit v: <i>tepidarium?</i>	69
4.2.2.6. Àmbit vi: <i>sudatorium?</i>	73
4.2.2.7. Àmbit vii: <i>caldarium</i>	74
4.3. Valoració general sobre els <i>balnea</i> del Mas d'en Gras	75
5. Estudi dels materials	77
5.1. Ceràmiques de la fase republicana	77
5.1.1. Ceràmica de vernís negre	77
5.1.1.1. Campaniana A	77
5.1.1.2. Campaniana B	77
5.1.1.3. Campaniana B-oide	78
5.1.2. Ceràmica comuna itàlica i de tipus roig pompeïà	78
5.1.3. Ceràmica de parets fines. Produccions d'època republicana	79
5.1.4. Produccions ibèriques	79
5.1.4.1. Una producció ibèrica característica: la ceràmica d'engalba blanca	79
5.1.5. Producció amforal d'època romanorepublicana	80
5.1.5.1. Àmfores itàliques	80
5.1.5.2. Àmfores apulles	80
5.1.5.3. Àmfores Dressel 1 de producció local	80
5.1.5.4. Àmfores púniques	80
5.1.5.5. Àmfores punicoebusitanes	81
5.1.5.6. Àmfores tripolitanes	81
5.2. Ceràmiques de la fase imperial	86
5.2.1. Les sigillades	86
5.2.1.1. Sigillada aretina o itàlica	86
5.2.1.2. Sigillada gàllica	87
5.2.1.3. Sigillada hispànica	88
5.2.2. Ceràmica vidrada	90
5.2.3. Altres ceràmiques dels estrats altimperials	90
5.2.4. Producció amforal d'època altimperial	91
5.2.4.1. Producció amforal tarraconense	91
5.2.4.2. Àmfores romanoebusitanes	91
5.2.4.3. Àmfores bètiques	92
5.3. Materials de la fase d'abandonament	92
5.3.1. Sigillada africana A	92
5.3.2. Sigillada africana C	93
5.3.3. Ceràmica africana de cuina	93
5.3.3.1. Tapadores	93
5.3.3.2. Cassoles	93
5.3.3.3. Plats/cassoles	94
5.3.3.4. Copes/tasses	94
5.3.3.5. Marmites	94
5.3.3.6. Gerres	94
5.3.4. La producció anomenada <i>ceràmica africana de pasta groga</i>	95
5.3.5. Sigillada coríntia	95
5.3.6. Llànties	95
5.3.7. Ceràmica comuna	95
5.3.8. Ceràmica del tipus Mas d'en Gras	111
5.3.9. Àmfores	111
5.4. Altres materials	112
6. Conclusions	115
6.1. El poblament romà a l'àrea de Vila-seca i Salou	115
6.2. Fases constructives i seriació estratigràfica	116
6.2.1. Fase I. L'establiment tardorepublicà (segle I aC)	116
6.2.2. Fase II. Transformació de la vil·la (mitjan segle I dC)	116
6.2.3. Fase III. Remodelacions del conjunt hidràulic. Els banys (segle II dC)	117
6.3. Els <i>balnea</i>	118

6.4. Fase iv. Abandonament.	118
6.5. Conclusions de l'estudi de les ceràmiques	119
6.5.1. Fase tardorepublicana (segles II-I aC)	119
6.5.2. Fase altimperial (segles I i II dC)	119
6.5.3. Fase d'abandonament (inici del segle III dC)	120
7. Reflexió final i cloenda	123
Bibliografia	125
The Roman Villa of Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)	133

Introducció

El jaciment del Mas d'en Gras correspon a una villa romana, situada a 500 metres al sud-oest del nucli urbà de Vila-seca (Tarragonès), a 50 metres al sud del camí antic de Cambrils (coordenades UTM: 31TCF442523) i a una altura sobre el nivell del mar de 37 metres.

L'entorn geogràfic actual es caracteritza per les planes contínues de conreu, cereals, garrofers i vinyes abandonades. És remarcable l'existència d'aigües subterrànies de

cabal important en el subsòl del jaciment, fins i tot hi ha un pou a prop. Actualment, l'entorn ha estat alterat per les obres d'accés al parc temàtic Port Aventura, tot i que s'han conservat part de les troballes sota la variant de Vila-seca de manera que es puguin visitar.

El jaciment ha estat objecte de dues publicacions de conjunt (Sánchez 1995-1996; Sánchez, Jàrraga i Olivares 2000), així com d'un estudi monogràfic sobre les

Figura 1. Ubicació del jaciment del Mas d'en Gras en relació amb el seu entorn.

ceràmiques documentades en aquest jaciment (Járrega 2003).

El Mas d'en Gras es troba en una zona que presenta una gran densitat de troballes arqueològiques. El tret més destacable és la situació, ran del camí vell de Cambrils, que creiem que es pot relacionar amb l'antic traçat de la Via Augusta. En relació amb aquesta via, cal esmentar la troballa d'un miliari aparegut l'any 1855 a la partida del Mas d'en Gran (Massó 1985). Aquest miliari es pot datar vers l'any 250 dC i és, per tant, contemporani dels darrers anys de la vida del jaciment tractat, com veurem més endavant. De tota manera, existeix efectivament una partida del Mas d'en Gran, que actualment està inclosa dins el terme municipal de Cambrils a tocar amb el límit de Salou, on (en aquest darrer terme) hi ha el jaciment romà de Barenys (Adserias 1998, 86), al costat del pas de la Via Augusta. Per tant, tot i que la similitud entre ambdós topònims ens havia portat inicialment a confusió (Sánchez 1995-1996, 166; Sánchez, Jàrraga i Olivares 2000, 244), la troballa del miliari s'ha de relacionar amb aquest jaciment, més que no pas amb el del Mas d'en Gras. Tanmateix, la proximitat del pas de la Via Augusta al Mas d'en Gras és ben palesa, la qual cosa ajuda a entendre la raó de l'emplaçament d'aquest jaciment.

La cronologia que indiquen els materials recollits (especialment ceràmica campaniana A i B, ibèrica pintada,

àmfora itàlica i tarraconense, ceràmica sigillada itàlica, gàllica, hispànica, africana A1 i A2 i africana de cuina) ens fa concloure que l'indret va ser ocupat des de l'època romana republicana (vers els segles II-I aC) fins a finals de l'alt imperi romà (inícis del segle III). Cal dir que aquests materials (especialment les ceràmiques) van ser molt abundosos, motiu pel qual s'hi han recollit més de 50.000 fragments.

El descobriment del jaciment es deu al senyor Joan Ferrando, veí de Vila-seca, el qual, a finals del mes d'agost del 1994, en el decurs dels treballs d'explanació i extracció de terra de la nova variant de Vila-seca, N-340, i dels accessos al parc temàtic Port Aventura, va observar la presència de materials arqueològics d'època romana. Tot seguit, el senyor Ferrando va assabentar de la troballa l'arqueòloga territorial dels Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Tarragona, la senyora Margarida Genera, que va fer immediatament acte de presència sobre el terreny i va aturar les obres de rebaix que s'hi efectuaven, d'acord amb l'empresa concessionària, GISA, i amb la constructora, Agromán, SA.

En el moment de la troballa, bona part del jaciment ja havia estat afectat per la intervenció de les màquines excavadores, que havien extret la capa vegetal i de conreu. Atès que la construcció de la carretera afectava de ple la nova troballa, l'empresa concessionària GISA, d'acord

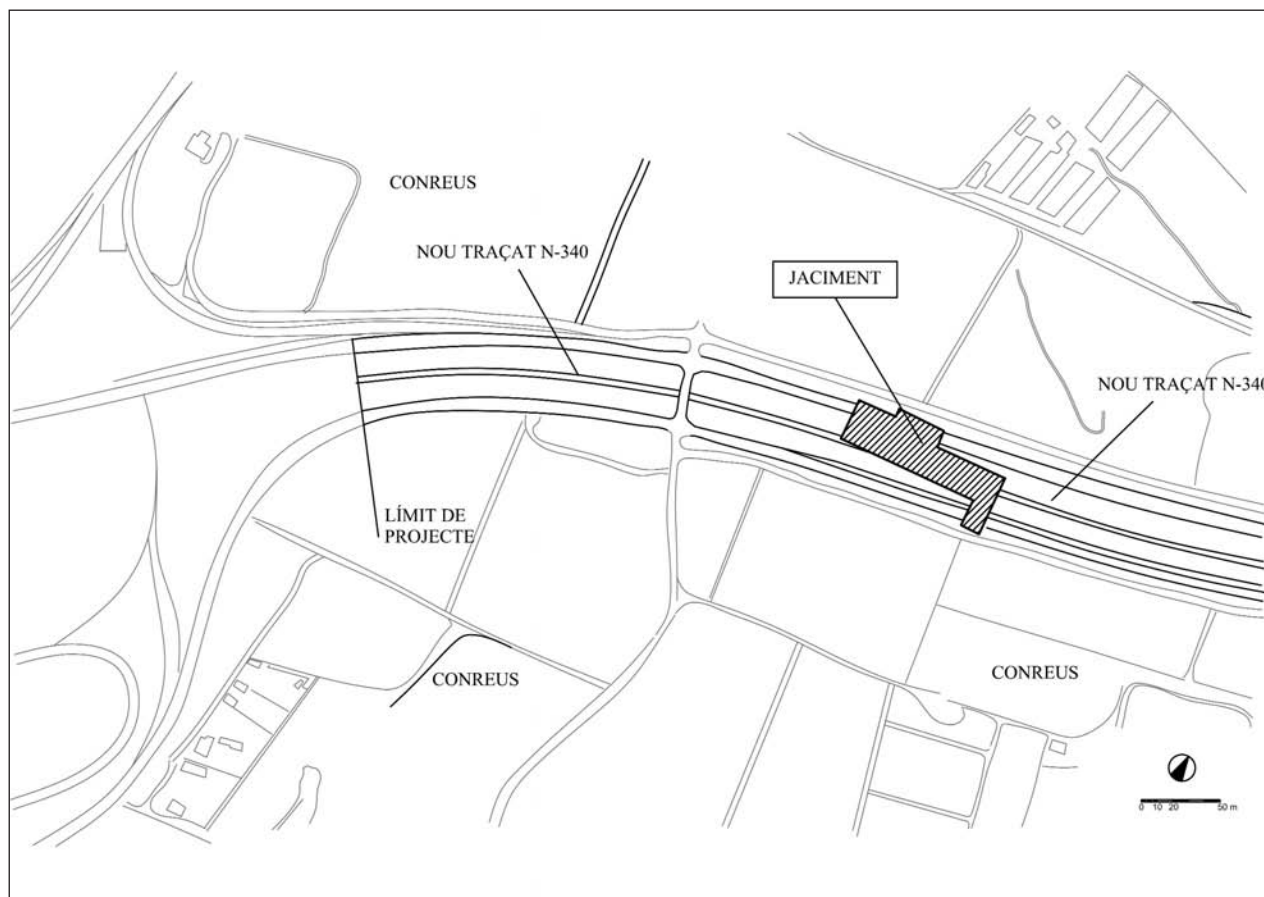

Figura 2. Planta de situació del jaciment.

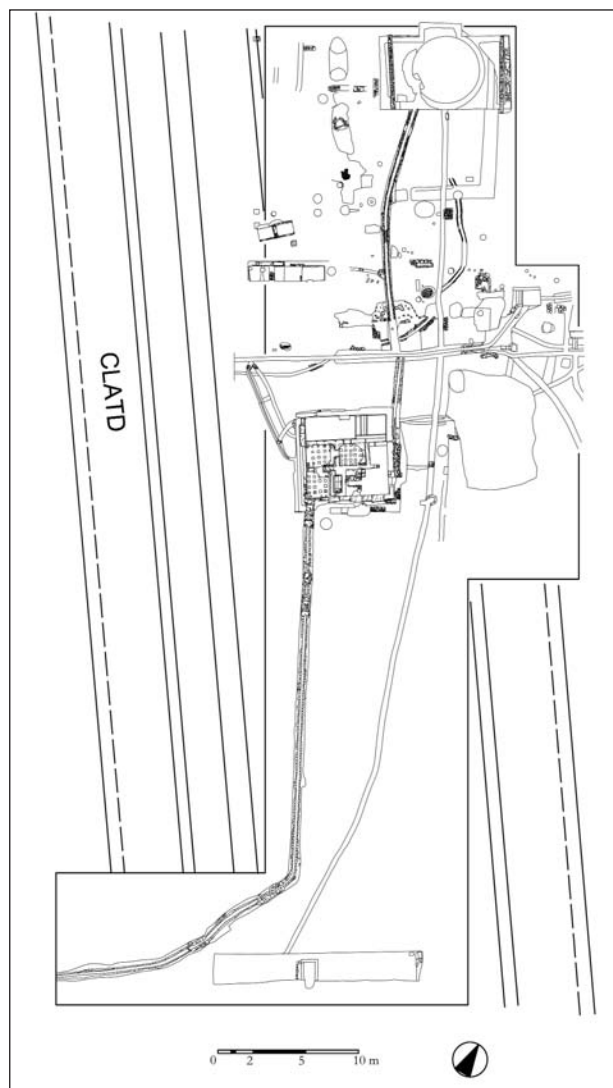

Figura 3. Planta del jaciment i del vial modern construït en el seu àmbit.

amb l'empresa Túnel del Cadí, SA, va decidir encarregar els treballs de delimitació del nou jaciment i de seguiment de rebaixos a l'empresa de treballs arqueològics Arqueociència.

La intervenció arqueològica es va encarregar a l'empresa Arqueociència i es va dur a terme entre els dies 5 de setembre i 15 de desembre del 1994, finançada a través de l'1% cultural per les empreses GISA i Agromán. Eduard Sánchez i David Olivares, amb la col·laboració d'un equip d'arqueòlegs format per M. Cinta Montañés, Goretti Vila, David Olivares i Jordi Marquès, van encarregar-se de la direcció dels treballs arqueològics. Pel que fa a les tasques efectuades posteriorment als treballs de camp, cal dir que l'estudi dels materials ceràmics va ser dut a terme per Ramon Jàrraga, amb la col·laboració d'Esther Rodrigo; els dibuixos es deuen a David Olivares, mentre que les tasques de restauració van ser realitzades per l'empresa ECRA, i l'analítica, per SAROA. Cal esmentar també la col·laboració en els treballs dels arqueòlegs Martí Grau, Jairo Martín i Judith Solé.

1.1. La intervenció arqueològica

1.1.1. La campanya de delimitació (del 5 al 14 de setembre del 1994)

En primer lloc, es va dur a terme una ràpida campanya de delimitació i sondeig que va continuar amb l'excavació en extensió, la qual va posar al descobert les restes d'una vila romana que va aparèixer molt arrasada i que ocupava una àrea total de 4.400 m² (110 m × 40 m). Una mica menys de la meitat (uns 2.000 m²) d'aquesta

Figura 4. Fotografia aèria de les excavacions. (Foto: Arqueociència)

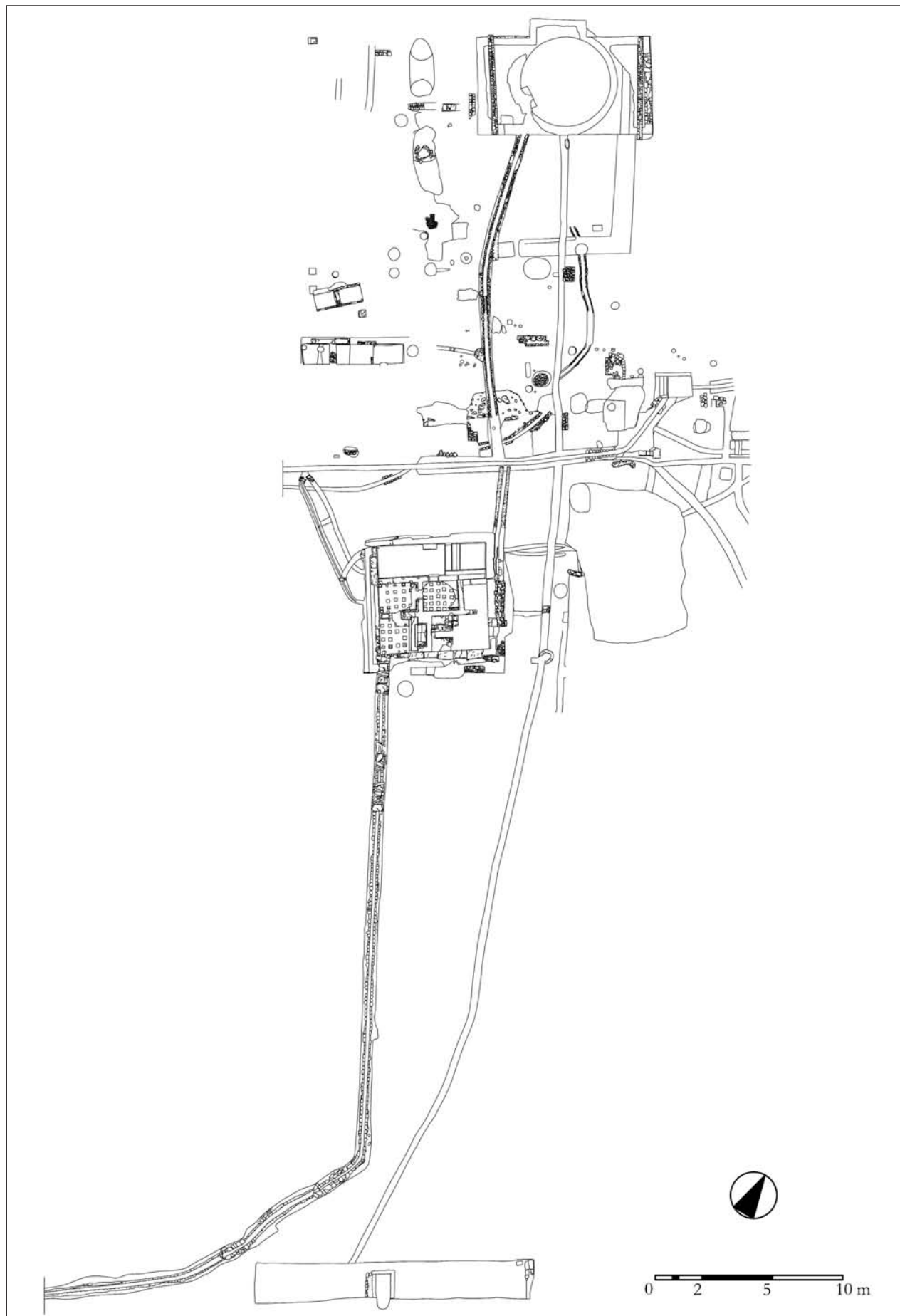

Figura 5. Planta general del jaciment.

superfície correspon a l'àrea ocupada per estructures d'hàbitat; sempre dintre de l'espai expropiat amb motiu de les obres.

Els sondejos arqueològics, dirigits per David Olivares, es van realitzar entre els dies 5 i 9 de setembre del 1994. L'extracció de la capa vegetal es va efectuar mitjançant una màquina retroexcavadora, tot i que, quan es detectaven restes arqueològiques, es passava a l'excavació manual. En total, es van dur a terme una trentena de sondejos.

Paral·lelament a les prospeccions del jaciment en qüestió, es van dur a terme periòdicament prospeccions superficials, així com el seguiment dels moviments de terra que es realitzaven al llarg de tot el traçat de la nova carretera. També es van efectuar sondejos que consistien a controlar l'extracció de terra duta a terme per les màquines a l'àrea de la nova carretera propera a un institut d'ensenyament mitjà, amb un resultat totalment negatiu.

Les tasques de delimitació i de sondeig van permetre documentar les restes d'una villa romana de la qual s'han documentat els fonaments de les parets, alguns nivells d'habitació i el conjunt dels banys, que s'ha conservat pel fet d'estar excavat per sota del nivell de circulació de la villa i trobar-se, per tant, en una cota inferior en relació amb la resta d'estructures, que havien estat arrasades.

S'hi van poder distingir dues àrees. En la primera, que ja havia estat rebaixada per les màquines excavadores, s'hi va detectar l'esmentat conjunt termal, així com canals de drenatge i altres estructures associades. L'altra àrea es trobava en una cota una mica superior i no va arribar a ser rebaixada per les màquines; tanmateix, no és tan interessant, ja que només s'hi van trobar fonaments i canalitzacions de la villa en molt mal estat de conservació.

1.1.2. L'excavació (del 19 de setembre al 15 de desembre del 1994)

Una vegada delimitada l'àrea arqueològica i identificades superficialment les estructures arquitectòniques, es va dur a terme l'excavació arqueològica pròpiament dita, que es va efectuar durant el darrer trimestre de l'any 1994.

La metodologia bàsica emprada va ser el mètode Harris: es van recollir les dades en fitxes estratigràfiques adaptades a les necessitats singulars del jaciment. L'espai intervenint es va dividir en deu sectors (fig. 6) per tal de facilitar l'organització i la racionalització del treball.

El desenvolupament de l'excavació es va dur a terme d'acord amb les necessitats de l'obra. Primerament es va intervenir en aquelles parts que afectaven de forma més

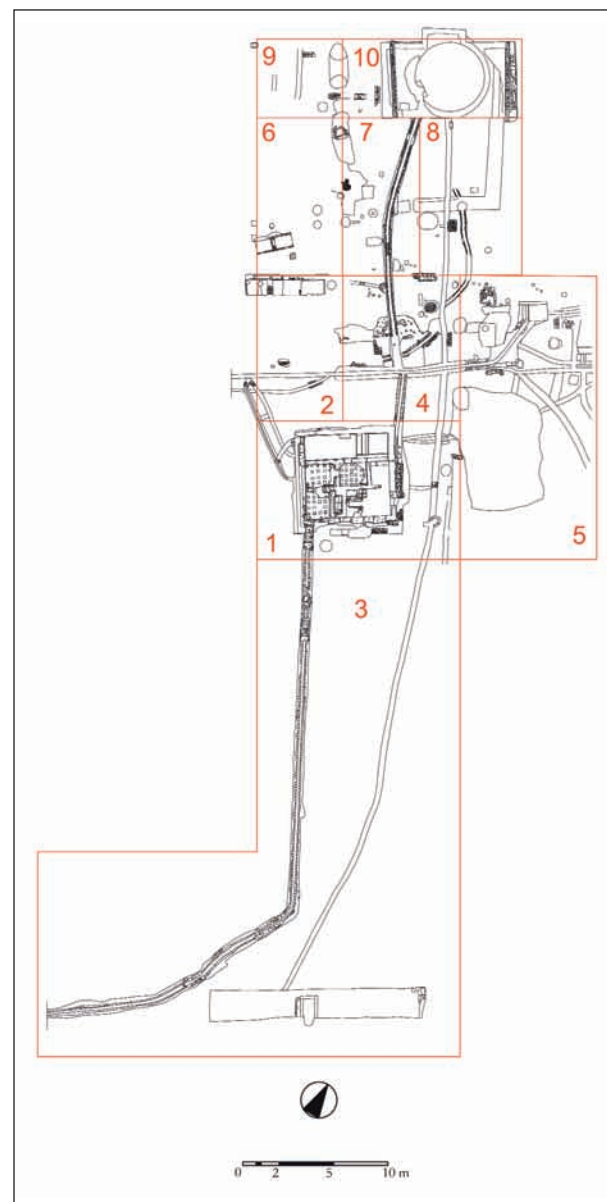
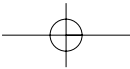
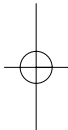
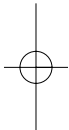
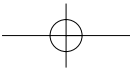

Figura 6. Planta del jaciment, amb indicació dels sectors en què es va dividir l'excavació.

directa els treballs constructius de les obres per tal d'endarrerir-ne al mínim l'execució. D'aquesta manera, es va deixar per al final de l'excavació el treball a la part central, que correspon al sector 1 (banys), amb l'objectiu de tenir temps de trobar una solució per poder preservar *in situ* la zona termal, finalment conservada sota la calçada central de la carretera, on s'ha habilitat un accés per als visitants. La resta d'estructures, totes molt malmeses, van desaparèixer a causa de la construcció de la nova carretera.

La intervenció es va limitar a l'àrea expropiada afectada per l'obra. Tanmateix, pel costat de llevant del jaciment es va detectar, sota els actuals conreus, la continuïtat de les restes de la villa, que devia ser molt extensa, atesa l'abundància de restes ceràmiques i arquitectòniques que es troben en superfície.

2

El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca i Salou

L'àrea del terme municipal de Vila-seca, a causa de la seva proximitat amb la ciutat de *Tarraco* i el pas de la Via Augusta, que menava dels Pirineus a Cadis, va ser intensament romanitzada, motiu pel qual s'hi han localitzat com a mínim una vintena de jaciments arqueològics

d'aquesta època (fig. 7). No obstant això, l'hàbitat romà existent en aquesta zona, tot i que molt abundant, roman pràcticament desconegut. Un estudi de conjunt sobre el poblament rural a l'àrea de *Tarraco* (Carreté, Keay i Millett 1995) no s'ocupa d'aquesta zona. Actualment,

Figura 7. Situació del Mas d'en Gras en relació amb la Via Augusta i la resta de jaciments de la zona. (Elaboració: Hèctor Orenge)

tret del jaciment de la Pineda (també anomenat, potser amb poca fortuna, *Callipolis*) i ara el del Mas d'en Gras, la resta d'assentaments antics són virtualment inèdits. Tot i així, la realització del l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (conegut com a Carta Arqueològica) (Benet, Foguet i Prats 1990) ha permès tenir catalogats els diversos jaciments coneguts, principalment gràcies a les recerques endegades pel Grup de Recerques Arqueològiques de Vila-seca. Utilitzant com a base les dades d'aquest inventari, així com d'altres, recentment Isaías Arrayás, en la seva tesi doctoral (Arrayás 2002), ha recopilat la informació existent sobre el poblament rural romà al *territorium* de *Tarraco*. D'altra banda, cal esmentar l'estudi que fa Massó (1985) sobre el traçat de la Via Augusta al sud de *Tarraco* i *Dertosa*, en què fa referència al seu pas per la zona de Vila-seca, així com el treball d'Adserias (1998), en el qual fa un recull de les notícies referents a troballes arqueològiques a l'àrea de Vila-seca i Salou.

Cal dir que actualment aquesta àrea és objecte de prospecció per part de l'equip que conforma el projecte «Estudi del paisatge arqueològic antic a l'*ager tarraconensis*» (PAT), dirigit pels doctors Josep Guitart i Marta Prevosti, en el qual col·labora un dels autors d'aquest treball (Ramón Jàrraga). Aquests treballs permetran posar al dia les dades que coneixem sobre aquesta àrea i estudiar-la globalment dins del context de l'antic *territorium* de *Tarraco*.

A l'àrea de Vila-seca i Salou es coneix, com s'ha dit, un bon nombre d'assentaments romans, en alguns dels quals s'han pogut documentar restes arquitectòniques. Tot seguit farem un breu repàs de l'evidència coneguda fins ara limitant-nos als jaciments situats als actuals termes municipals de Vila-seca i Salou, tot i que cal tenir en compte que hi ha altres jaciments importants als encontorns, singularment als termes veïns de Tarragona i Cambrils. Val a dir que hi ha punts que no presenten tanta evidència, que han estat recollits per Adserias (1998) i que no incloem aquí pel fet de ser casos dubtosos. Es tracta dels jaciments de les parcel·les 57, 510-708, 573 i 590 (Salou), la Torre del Telègraf, el camí del Terer, el pla de les Pomeres, els Castellots, així com el carrer Onze de Setembre, al nucli urbà de Salou. En aquests indrets es va trobar ceràmica ibèrica i romanorepublicana i, en algun cas, materials del segle I dC. A la partida de les Comes (al nord de la carretera N-340 i a la dreta del Barranc de Barenys) i a la Cadeneta s'ha trobat ceràmica romana altimperial. Hi ha altres indicis al Mas Paella, el Mas de Blasi, la Torrentera, la Parada de Folch, els Castellots, les Quatre Carreteres, la Formiga, el Mas de Miret Petit, el Castellet, Sant Cristòfor, el Mas de Guardiola, la Torre Virgili, el Mas de Bosch i les Parellades; indrets situats als termes de Vila-seca i Salou, en els quals l'evidència és força insegura i, en més d'un cas, ben segur que no corresponen a hàbitats antics, sinó a materials que han estat arrossegats per les tasques agrícoles o per l'embranchada de les rieres.

2.1. Terme municipal de Vila-seca

2.1.1. Els Aragalls

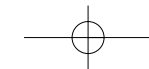
El jaciment dels Aragalls, on es van fer diverses intervencions arqueològiques entre els anys 1989 i 1995, estava situat a l'àrea del parc temàtic Port Aventura, en una zona una mica enlairada entre el camí del Carreró i el camí del Racó, a l'est de la Torre d'en Dolça. El Grup de Recerques Arqueològiques de Vila-seca hi va dur a terme intervencions entre el 1979 i el 1980. S'hi va trobar un dipòsit revestit amb *signinum* i les restes d'un possible *torcularium*, testimoni per un paviment amb empremtes que així ho fan pensar. A més, s'hi ha trobat descontextualitzat un tambor de columna, indicador de l'existència d'algun edifici relativament ric. D'altra banda, s'hi han recollit diversos materials de cronologia tardorepublicana i altimperial. Les troballes, per tant, fan pensar en un establiment ibèric situat a la plana (Arrayás 2002, 607) o bé en un establiment rural romanorepublicà; de tota manera, en l'època imperial probablement corresponia a una villa romana, com ho fa pensar l'esmentat tambor de columna; les restes del dipòsit i del possible *torcularium* s'associen així a la *pars rustica*, que atesten l'elaboració d'oli o de vi. S'ha trobat material romà altimperial, la producció més moderna del qual és la sigillada africana C (Adserias 1998, 69), cosa que ens permet datar el jaciment entre els segles II-I aC i el segle III de la nostra era.

2.1.2. Indústria Bayer

Al nord de l'ermita de la Pineda, en un lloc situat als terrenys de la indústria Bayer, hi ha notícies d'haver-s'hi trobat dos mosaics, a més d'algunes motllures de marbre i diversos carreus (Serra Vilaró 1950; Sánchez Real 1960). Tot i que Arrayás (2002, 607-608) considera que no hi ha prou elements de judici per tal de definir la natura del jaciment, creiem que, malgrat la indubtable migradesa de les dades, la referència a elements luxosos com mosaics i motllures no pot correspondre a res més que a una villa romana, proveïda d'un cert grau de luxe. De tota manera, actualment no podem situar el lloc exacte de les troballes (Adserias 1998, 72), ja que les prospeccions superficials efectuades recentment en el marc del projecte PAT a la zona no han donat cap resultat.

2.1.3. La Canaleta

A la Canaleta, nom d'una partida situada al nord-oest del nucli urbà de Vila-seca, s'hi han trobat evidències que permeten situar-hi un taller d'àmfores; és possible que aquesta terrisseria correspongui a l'esmentada breument per Serra Vilaró (1932, 102), el qual diu que a prop del nucli urbà de Vila-seca hi havia «una alfareria romana que està per excavar [...] en ella [...] se fabricaban ánforas». Tot i

El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca i Salou

així, no ho podem assegurar, ja que, com veurem, hi ha altres indrets al terme de Salou (segregat recentment de Vila-seca) on s'han trobat indicis de la producció d'àmfores. Tanmateix, la proximitat al nucli urbà de Vila-seca, a la qual alludeix Serra Vilaró, ens fa pensar que, efectivament, les troballes a què fa referència s'han de relacionar amb la Canaleta.

El material ceràmic recuperat en superfície va permetre identificar l'esmentat taller, estudiat per Gebellí (1996), en el qual s'ha documentat la presència dels tipus amforals Pascual 1, Oberaden 74 i Dressel 2-4. Tanmateix, tot i que s'hi han trobat padellassos ceràmics amb defectes de coccio, creiem que no és del tot clar que tots els tipus esmentats fossin produïts exactament aquí, més aviat pensem que n'hi ha que poden tenir un origen forani. Actualment, sabem que la marca *Sex Domiti* i probablement també el segell *Philodamus* corresponen a exemplars de la forma Oberaden 74 produïts al taller de la Canaleta (Vila-seca). Ara bé, com que la marca *Sex Domiti* està molt ben atestada al taller de Tivissa (Ribera d'Ebre) (Tchernia 1979), atribuir a aquest jaciment o a la Canaleta exemplars trobats en altres llocs és problemàtic, ja que només es poden diferenciar per l'observació directa de les pastes, que és força diferent (Gebellí 2007).

A més dels fragments ceràmics que palesen la producció d'àmfores a la Canaleta (tot i els problemes que s'acaben d'esmentar), s'han trobat en superfície altres materials ceràmics, concretament ceràmica ibèrica pintada, àmfora ibèrica, terra sigillada gàllica i hispànica, i ceràmica comuna romana. Aquests materials permeten establir *grosso modo* una cronologia del segle I, a partir de les sigillades (i de les àmfores), es poden iniciar en l'època tardorepública, a partir de les ceràmiques ibèriques, tanmateix, poden perdurar fins al canvi d'era i pot ser que es perllonguin (sense seguretat) fins al segle II, a partir de la cronologia de la sigillada hispànica, que, tanmateix, pot ser també del segle I. En tot cas, l'única datació segura és el segle I dC, concretament (contrastant la sigillada amb les àmfores), la primera meitat o mitjan segle.

L'empresa Codex, els anys 2000 i 2001, hi va dur a terme excavacions. Aquestes excavacions han permès documentar les estructures d'un forn de grans proporcions corresponent a una terrisseria, amb una línia de cambres precedides d'un porxo, així com diverses estructures que podrien indicar l'existència d'uns *balnea*.

En el decurs de les excavacions es va trobar ceràmica ibèrica oxidada i pintada, ceràmica de parets fines, sigillada itàlica, gàllica i hispànica, àmfores africana, bètica i tarraconense (formes Pascual I, Dressel 2-4 i Oberaden 74), així com altres materials, dels quals destaquem una placa de marbre. A partir d'aquestes troballes, sembla que es pot confirmar l'atribució de la marca *Philodamus* a aquesta terrisseria. Aquestes excavacions es troben encara en curs de publicació.

En resum, doncs, aquest jaciment correspon a un centre terrisser on es produïen àmfores al segle I de la nostra era; no hi ha dades que ens permetin donar-li una cronologia posterior. Tanmateix, segons Adserias (1998, 68), la cronologia del jaciment s'estén entre els segles I aC i II dC. Cal tenir en compte que en els darrers temps s'han localitzat, a la costa catalana, una sèrie de terrisseries (on es produïen àmfores) del segle I que no guarden una relació aparent amb cap hàbitat conegut. Així, podríem recordar el cas de platja Fenals (Lloret de Mar, la Selva) (Tremoleda 2000; Buxó i Tremoleda 2002), el Roser o el Mual (Calella, Maresme) (López 1985, DA 1993b), el Morè (Sant Pol de Mar, Maresme) (DA 1997) o el més proper de les planes del Roquís (Reus, Baix Camp) (Vilaseca i Adiego 1998-1999 i 2002). Tanmateix, la troballa de possibles restes d'uns banys ens fa pensar que aquesta terrisseria s'ha de relacionar clarament amb una villa romana, la qual cosa, de passada, ens permet repensar la possibilitat que passi el mateix amb els altres jaciments abans esmentats, com per exemple en el cas del Morè, on s'han trobat (fora de context) fragments d'*opus signinum* tessel·lat amb decoració geomètrica que indiquen l'existència d'un espai d'hàbitat luxós en les proximitats (Prevosti 2005, 399).

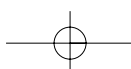
2.1.4. La Carreró

L'única notícia que tenim sobre restes arqueològiques en aquest indret (afectat pel parc temàtic Port Aventura) és la referència a la troballa d'un enterrament, que, pel que sembla, era un sepulcre de lloses fetes amb plaques de marbre reaprofitades (Gibert 1988, 20; Arrayás 2002, 610-611). Per tant, tot fa pensar que es tracta d'un enterrament tardoromà, probablement de cronologia avançada (segles VI-VII) o fins i tot medieval, encara que ens decantem més per la primera data, tenint en compte el reaprofitament de materials nobles, que devien procedir d'alguna villa romana propera. Naturalment, no tenim cap dada sobre el poblament que es pugui associar amb aquesta troballa aïllada.

2.1.5. La Pineda - *Callipolis*

De tots els jaciments romans situats a l'àrea de Vila-seca, el més ben conegut fins ara és l'anomenat *Callipolis*, que correspon a una rica villa romana situada a prop del mar, que va estar activa fins a l'antiguitat tardana i en la qual es va trobar un ric mosaic policrom amb representació de peixos, datat al segle III (Bobadilla 1969; Balil i Mondelo 1985), així com uns banys. Aquest jaciment ha estat excavat durant els darrers anys (Macías i Tuset 1996; Macías i Soler 2000).

Concretament, la villa està ubicada 8 quilòmetres al sud-oest de Tarragona, davant mateix de la platja de la Pineda, a uns 250 metres de l'actual línia de costa. Tot i que

en la bibliografia arqueològica antiga (Sánchez Real 1960; Bobadilla 1969; Balil i Mondelo 1965) es coneix el jaciment amb el nom de la platja, darrerament es tendeix a conèixer-lo com a *Callipolis*, a causa de la interpretació obsoleta segons la qual era l'emplaçament de l'antiga ciutat esmentada per Aviè en la seva *Ora maritima*. Encara que les tendències en aquests assumptes són difícils d'invertir, creiem més adequat designar aquest jaciment amb el nom de la Pineda.

L'any 1855 Bonaventura Hernández Sanahuja (1855, 25) va donar a conèixer per primera vegada aquest jaciment i, des d'aquell moment, va ser objecte d'interès de diversos erudits davant la possibilitat que pogués identificar-se amb *Callipolis*. Tanmateix, no va ser fins als anys seixanta del segle XX quan van començar els treballs arqueològics i s'hi va trobar el ben conegut mosaic dels peixos, que es conserva al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Les exploracions dels anys seixanta no es coneixen bé, ja que no se'n va publicar cap monografia; en canvi, al llarg de la darrera dècada del segle XX, sí que s'hi han dut a terme diverses intervencions, que han donat com a resultat la restitució de la planimetria d'una luxosa villa romana, activa durant l'alt imperi i l'època tardoantiga (Macias i Tuset 1996; Macias i Soler 2000).

Les excavacions han permès conèixer una part important de la *pars urbana* de la villa, que tenia una extensió de 8.000 m², com a mínim, i que estava disposada probablement al voltant d'un gran peristil, segons es dedueix de la planta publicada. De la *pars rustica* només s'han identificat, a la part nord del jaciment, diversos murs d'*opus caementicium* i de pedres lligades amb argila, un conjunt de vuit *dolia* i un contrapès de premsa (que pertany, sens dubte, a un *torcularium*), així com diverses clavegueres i dipòsits.

Tanmateix, la zona més ben coneguda, com s'ha dit, és la *pars urbana*, particularment els *balnea* de la villa, en els quals s'han detectat un total de quatre fases constructives, que abasten des d'època julioclàudia fins a l'antiguitat tardana. A la primera fase pertany un hipocaust que possiblement correspon al *caldarium* dels *balnea*, així com una piscina de grans dimensions (*natatio*); aquesta primera fase va perdurar fins al segle III, com ho indiquen els materials trobats al farciment d'una claveguera. La segona fase està documentada per la implantació del mosaic dels peixos, per emplaçar el qual es va obliterar una piscina de la fase anterior. El fet que estilísticament el mosaic es pugui datar en la primera meitat del segle III permet donar aquesta cronologia a la fase. La tercera fase documentada correspon a una gran remodelació, ja d'època tardoantiga (segona meitat del segle IV-segle V), que va comportar una reducció de l'espai dels banys, els quals van passar a ocupar una àrea més petita. En un moment posterior (quarta fase), els *balnea* encara es van reduir més i van ser objecte de noves transformacions.

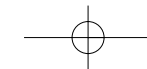
L'origen de la villa no es pot datar amb seguretat, tot i que s'hi han trobat ceràmiques campanianes que podrien correspondre a un assentament iberoromà o, tal vegada, a una villa d'època republicana; sigui com sigui, no hi podem associar cap estructura arquitectònica coneguda en aquesta fase. Tan sols podem situar amb seguretat l'origen de la villa en època julioclàudia; tot i que sembla que no se n'han datat els nivells constructius. Pel que fa a la seva perdurabilitat, la *pars rustica* es devia abandonar vers els segles III-IV (o, millor, es devia reduir, perquè, sens dubte, continuaven existint dependències d'ús agrícola a la villa). També hi ha indicis que en aquesta zona hi devia haver, en època tardoantiga, una àrea cementirial. Pel que fa a la *pars urbana*, s'hi han trobat ceràmiques que arriben fins al segle VI, per la qual cosa sabem que, com a mínim, la vida a la villa va arribar fins a aquesta data.

2.2. Terme municipal de Salou

2.2.1. El Bosc del Quec - Hotel Torçat

El jaciment es troba al vessant nord nord-oest d'un turó, actualment ocupat per una urbanització. L'any 1992 l'empresa Codex hi va portar a terme dues excavacions d'urgència. S'hi han trobat (aparentment no *in situ*) restes de paviment de *signinum*, així com diversos materials ceràmics (àmfora grecoitàlica i ibèrica, ceràmica comuna ibèrica oxidant i grisa, ibèrica pintada i *dolia*). Tot i que la referència concreta a l'àmfora grecoitàlica (una producció cronològicament cenyida als segles III i II aC) ens sembla sospitosa, el cert és que els materials esmentats responen a una cronologia ibèrica tardana o romanorepublicana, malgrat que la presència de paviment de *signinum* i de *dolia* són elements clarament romans. Per aquesta raó, no podem determinar la natura exacta del jaciment, que cronològicament correspon al moment romanorepublicà, però no podem determinar si es tracta d'un assentament ibèric romanitzat o bé d'una hipotètica villa tardorepublicana.

S'ha indicat també la presència d'un jaciment anomenat Hotel Torçat, però sembla que correspon al mateix jaciment que el Bosc del Quec. El pintoresc nom del jaciment es deu a l'existència d'un hotel construït els anys seixanta del segle XX, que mai no es va utilitzar a causa de defectes constructius. R. Capdevila va localitzar i prospectar el jaciment i l'any 1992 l'empresa Codex hi va dur a terme excavacions d'urgència. Tanmateix, no s'hi han trobat estructures arquitectòniques, sinó tan sols alguns fragments (poc abundants i dispersos) de ceràmica comuna ibèrica, així com àmfora ibèrica i itàlica. Per tant, deu correspondre a un assentament ibèric que, tot i considerar-se d'època indeterminada (Arrayás 2002, 552), per la referència a l'àmfora itàlica podem atribuir a l'època iberoromana (segles II-I aC).

El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca i Salou

2.2.2. La Burguera

El jaciment, situat al nord de Salou, es va trobar casualment en edificar-hi un xalet. L'empresa Codex hi ha dut a terme dues excavacions d'urgència (els anys 1992 i 1997), que han donat com a resultat la troballa de les restes d'una villa romana, amb una gran quantitat de materials ceràmics (especialment àmfores), així com alguns fragments de marbre i una estatueta de bronze; hi ha també referències a la troballa de restes d'enterraments. Pel que sembla, la cronologia del jaciment és altimperial, amb una possible perdurabilitat en època tardoantiga. Encara que les dades bibliogràfiques són molt poc eloqüents, creiem que Arrayás (2002, 545) és massa prudent de no acceptar la identificació del jaciment amb una villa, ja que els fragments de marbre i l'estatueta de bronze són elements luxosos, que possiblement no es poden explicar en cap altre àmbit que no sigui el de la villa. A més, aquest autor es basa exclusivament en dades bibliogràfiques, sense tenir en compte l'evidència de les troballes arquitectòniques (tot i que encara són inèdites), que permeten afirmar que el jaciment correspon a una villa romana.

D'altra banda, com indica Adserias (1998, 83-84), probablement es poden relacionar amb aquest jaciment les referències que l'any 1900 fa Gibert a la troballa d'enderrocs, fragments arquitectònics i elements escultòrics, «en particular un malmès tronch en marbre blanch d'algun déu o geni, héroe o atleta» (Gibert 1988, 69-72), la fotografia del qual publica. Aquestes troballes refermen la teoria que aquest jaciment correspon a una villa romana d'entitat. Tanmateix, d'aquesta darrera figura (de dimensions reduïdes) en consta només la procedència de la zona de Vila-seca, per la qual cosa la seva troballa a la Burguera no és segura. Probablement correspon a una representació de Bacus, molt similar a d'altres que s'han trobat al Camp de Tarragona, com les del Vilar de la Font de l'Albelló (Selva del Camp), els Antigons (Reus) i el Murtrar - Mas d'en Toda (Riudoms). Sempre es tracta d'estatuetes de pedra de dimensions reduïdes (Vilaseca 1954; Koppel 1995, 39, làm. 5, 46; Massó 2006), com l'exemplar de bronze trobat a la villa de la Llosa, a Cambrils (Koppel 1995, 31, làm. 2; Koppel 2001). Tenint en compte la importància que va tenir la viticultura a l'*ager tarraconensis*, aquestes estatuetes (encara que la de la Llosa era un lampadari o portallànties i, per tant, una figura de repertori) ens informen de la particular importància que devia tenir a les vil·les el culte del déu del vi, com a protector de les collites.

Els resultats de les excavacions romanen malauradament inèdits, però actualment es poden observar una sèrie d'àmbits de la villa, annexos a l'hotel anomenat precisament Villa Romana, que pertanyen als *balnea*. Esperem que ben aviat pugui veure la llum la monografia corresponent a aquest jaciment, un dels més interessants de Salou.

2.2.3. Muebles Aterco

Amb aquesta denominació (potser poc afortunada, ja que, sens dubte, hauria estat millor utilitzar el nom de la partida rural corresponent), referent a una fàbrica de mobles que hi havia en aquest indret, es coneix un jaciment, actualment desaparegut, que es trobava a l'àrea del parc temàtic Port Aventura.

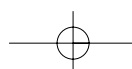
Tan sols en tenim vagues notícies (fornides pel Grup de Recerques Arqueològiques de Vila-seca), referents a l'existència de forns de ceràmica romana, que es van destruir per fer les naus industrials de la fàbrica de mobles que, paradoxalment, ha donat nom al jaciment. El 1992 s'hi va dur a terme una excavació d'urgència i un seguiment arqueològic, que no van proporcionar resultats positius. Així doncs, ens resta només una referència inconcreta de l'existència d'uns forns on es produïa ceràmica romana; no podem saber si es tractava d'àmfores o d'un altre tipus d'atuell davant la manca de concreció de la referència, però és possible que es pugui relacionar amb aquest assentament l'esment que fa Serra Vilaró d'un forn d'àmfores localitzat als voltants de Vila-seca, al qual ja s'ha alludit en parlar del jaciment de la Canaleta.

2.2.4. Urbanització El Mirador

El jaciment es troba ubicat al vessant nord de la Tossa i al sud de la urbanització que li dona nom. Va ser localitzat (a causa de la urbanització de la zona) durant els anys setanta del segle xx (Ballart 1974a, 1974b) i l'empresa Codex hi va fer una excavació d'urgència i un seguiment l'any 1992. Malgrat això, no s'hi han trobat restes arquitectòniques *in situ*, sinó només fragments d'*opus signinum* i un carreu de sauló que, a partir dels encaixos que presenta, s'ha d'interpretar com un contrapès de premsa corresponent a un *torcularium* (Adserias 1998, 79-80). A més, s'hi han trobat diverses ceràmiques d'època altimperial. Davant la manca de definició de la tipologia de l'assentament, del qual només podem certificar un ús agrícola funcional, sense que sapiguem res sobre una hipotètica part residencial, estem d'acord amb Arrayás (2002, 546) quan afirma que no hi ha indicis suficients que permetin identificar el jaciment com una villa, tot i que no es pot descartar.

2.2.5. Aqüeducte de la Cadeneta

Consisteix en una conducció de petit cabal, situada al vessant sud-est d'un turó, al sud-est de la zona dels Montanyals. S'hi va dur a terme una excavació d'urgència l'any 1992. S'ha documentat que el llit era d'*opus signinum* i s'hi han trobat dos pous de registre; possiblement la conducció estava coberta amb lloses. No sabem on conduïen l'aigua d'aquest canal; el jaciment més proper és el de Mas Paella (Arrayás 2001, 548), però, com ja s'ha

dit, es tracta d'un jaciment molt poc conegut. A més, actualment es troba en el fons d'una riera, per la qual cosa és possible que es tractés d'una obra per canalitzar-la o aprofitar-ne l'aigua.

2.2.6. Platja Llarga

El jaciment es troba dins els terrenys del parc temàtic Port Aventura, sobre una elevació situada a prop de la platja Llarga, al sud del cap de Salou. Salvador Vilaseca el va donar a conèixer l'any 1920 (Vilaseca 1920) i l'empresa Codex el va excavar l'any 1992. No s'hi han trobat restes arquitectòniques *in situ* (només alguns fragments remoguts de paviments de *signinum* i tesselles de mosaic) però s'hi han recollit fragments de ceràmica campaniana i àmfores, així com la meitat d'un molí de mà. Tot i que Arrayás (2002, 549) identifica el jaciment com un assentament ibèric final, creiem que, si la referència a l'aparició de tesselles és correcta, es tracta, sens dubte, d'una villa romana. Més problemàtic seria formular la possible existència d'una villa republicana, ja que els materials ceràmics són massa escadussers i poc representatius, i és més probable que corresponguin a un assentament tardorepúblicà que es va transformar en una vil·la en època imperial.

Recollim, pel seu interès, la referència de Vilaseca:

En la falda d'un turó proper a l'anomenada platja Llarga o del Pinatell, mig recoberts per la terra de conreu, hi identificaren algunes restes de ceràmica romana de la grosera, corresponents principalment a àmfores corrents. Després d'un examen més entretingut hi trobaren altres fragments de ceràmica i alguns trossos de la negra campaniana i la meitat superior d'una *mola versatilis*, tot barrejat amb gran quantitat d'un mosaic o paviment tessellar (Vilaseca 1920, 271).

És de lamentar que Vilaseca no especifiqui si les restes de mosaic corresponien a un de bicrom o bé eren d'un policrom; sigui com sigui, actualment no es veu res, ja que, tot i que els terrenys no s'utilitzin dins del recinte de Port Aventura, l'emplaçament anterior d'un càmping, que va comportar la creació d'un solar de formigó, ha segellat el terreny i n'impedeix qualsevol comprovació arqueològica en superfície. Tanmateix, la referència a un mosaic fa pensar que aquest jaciment devia correspondre a una vil·la de certa entitat.

2.2.7. Punta de la Sella - la Torre Alta

El nom de la Torre Alta correspon a una torrassa medieval, situada a la Punta de la Sella, al cap de Salou. Es tracta, per tant, d'un punt amb un important control visual sobre el mar. El jaciment, malauradament, és pràcticament desconegut, ja que va ser en gran part destruït l'any 1968 per obrir-hi una pedrera (Vilaseca 1968). Vilaseca ja havia indicat la troballa de ceràmica àtica de figures roges, la qual cosa ens situa al segle v aC. Segons referències orals de

Capdevila, recollides per Arrayás (2002, 550), es va detectar una estratigrafia (és de suposar que a causa de la pedrera) que va proporcionar ceràmiques ibèriques i també alguna moneda ibèrica. Per tant, es tracta d'un assentament ibèric que es remunta almenys al període ibèric ple, però, tenint en compte la presència de monedes, probablement va arribar a l'època iberoromana. Darrerament s'hi han dut a terme campanyes d'excavació, que esperem que permetin conèixer millor la part d'aquest poblat ibèric no afectada per la pedrera.

2.2.8. Tossal de la Ganyada

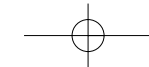
Es troba ubicat en un petit turó que domina visualment la platja de la Pineda. Va ser prospectat per Capdevila i l'any 1992 l'empresa Codex hi va dur a terme una intervenció d'urgència. Malgrat tot, no s'hi han detectat estructures arquitectòniques i les troballes es limiten només a l'aparició de fragments ceràmics (poc abundants), consistents en ceràmica ibèrica i àmfora ibèrica i itàlica. És evident, tenint en compte tant l'àmplia cronologia dels materials com la topografia, que es tracta d'un assentament ibèric, que es pot datar, per la presència d'àmfora itàlica, vers els segles II-I aC.

2.2.9. Barenys

El jaciment es troba al vessant est del barranc de Barenys, a la partida del Mas d'en Gran. L'any 1855 es va localitzar una necròpoli amb enterraments de lloses, de situació exacta desconeguda. Gibert diu que a la zona del Tossal d'en Ros s'han trobat «murs, mosaics, molas, pedras tallades, troços d'estela i de columna, capitells, esculptures mutilades de divinitats o fragments de metopa», dels quals cal destacar «una mà en marbre de Paros, que sosté un pinyat raïm»; és de suposar que correspon a una representació de Bacus, com el que s'ha esmentat més amunt en parlar de la Burguera. Adserias (1998, 86) identifica aquestes darreres referències amb la vil·la de Barenys i ens informa que el fragment escultòric que representa una mà amb un raïm es troba dipositat al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, amb el número de registre 7530, segons indicació de Massó. Es van localitzar també dos *dolia in situ*. Cap a l'any 1990, després d'efectuar algunes reformes al mas, es va localitzar material ceràmic en superfície.

L'any 1996, Adserias va dur a terme treballs de delimitació en el decurs dels quals es van identificar un mur de carreus, dues conduccions, dos *dolia* i part d'una estructura de difícil interpretació. El mur va ser amortitzat cap a mitjan segle II.

Pel que fa als materials ceràmics documentats, s'hi ha trobat ceràmica campaniana A i B, sigillada itàlica, sudgàl·lica, hispànica, africana A, així com àmfora ibèrica,

El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca i Salou

itàlica, tarraconense, oriental i sud-hispànica, ceràmica comuna ibèrica, grisa emporitana, ceràmica de parets fines, comuna romana, africana de cuina, *dolia*, *tegulae*, *imbrices*, *opus signinum* i tesselles de mosaic.

Aquest assentament, tenint en compte la troballa de tesselles, elements escultòrics i fragments de columnes, correspon, gairebé amb seguretat, a una villa romana, la cronologia de la qual s'estén entre el segle I aC i el segle II de la nostra era.

2.2.10. Barranc de la Donzella

Es troba al marge esquerre del Barranc de la Donzella, al sud del camí de Cambrils. D'aquest jaciment només es coneix una nota de Vilaseca, recollida per Adserias (1998, 87), segons la qual «en el ángulo de levante del cruce del camino con el barranco de la Donzella, restos de una villa: sigillata, ánforas, tégulas, fragmentos de mármoles». Adserias esmenta, a més dels materials indicats, la troballa de ceràmica africana de cuina.

La presència de fragments de marbre, si es confirmés, permetria identificar el jaciment amb una villa romana, l'interès de la qual es fa ben palès si considerem que es troba al costat del traçat de l'antiga Via Augusta.

2.2.11. Corral de Baló

El jaciment es troba ubicat en terreny pla, al costat del pont de la Palanca i a una distància de 400 metres a l'est del mirador de Salou. Segons referències orals de Capdevila, recollides per Arrayás (2002, 616), s'hi han trobat restes d'estructures arquitectòniques corresponents a fonaments de construccions, així com un paquet estratigràfic de més d'un metre de potència amb materials iberoromans. Concretament, es fa esment de fragments d'àmfora ibèrica i grecoitàlica i de ceràmiques ibèriques i romanes, sense més concrecions. Cal fer notar la cronologia força alta de les àmfores grecoitàliques (segles III-II aC), sempre, però, que l'atribució formal sigui correcta.

Encara que les dades existents sobre aquest jaciment són molt minses, tot apunta, com diu Arrayás (2002, 616), que es tractava d'un assentament ibèric tardà, més que no pas d'una villa romana, com s'ha dit.

2.3. El poblament antic a l'àrea de Vila-seca i Salou. Valoració

Les dades que s'han esmentat més amunt demostren que a l'àrea dels actuals municipis de Vila-seca i Salou hi va haver un important poblament en època romana, que va començar ja a partir del període ibèric final. Així, els jaciments del Corral de Baló, la Punta de la Sella - la Torre

Alta, el Tossal de la Ganyada i possiblement el Bosc del Quec - Hotel Torçat corresponen a poblats ibèrics que cronològicament eren actius en època romana republicana, la qual cosa ens indica que la zona situada al voltant del cap de Salou ja estava força habitada aleshores. El jaciment dels Aragalls sembla que correspon també a aquesta època, tot i que perdura durant l'alt imperi i es converteix en una villa. Al Bosc del Quec, la troballa de materials ceràmics ibèrics juntament amb *signinum* i *dolia* (elements clarament romans) ens permet plantejar la possibilitat de l'aparició d'una villa republicana o (potser més encertadament) la romanització d'un nucli indígena.

Ja en l'època imperial, els jaciments dels Aragalls i la urbanització El Mirador ens permeten documentar l'existència de *torcularia*, lligats clarament a les transformacions agrícoles que imposa el model romà de la villa, amb el conreu extensiu de la vinya i l'olivera. Tanmateix, no podem atribuir clarament el mot (ni el concepte) *villa* a aquests assentaments, ja que en tenim molt poques dades; a més, durant el segle I de la nostra era es documenta a la costa catalana un fenomen peculiar: l'aparició d'una sèrie de bòbiles dedicades a la producció d'àmfores vineres, cosa que s'ha comprovat als jaciments de Fenals (Lloret de Mar, la Selva) (Tremoleda 2000; Buxó i Tremoleda 2002), el Roser o el Mugal (Calella, Maresme) (López 1985; DA 1993b), el Morè (Sant Pol de Mar, Maresme) (DA 1997) i les planes del Roquís (Reus, Baix Camp) (Vilaseca i Adiego 1998-1999 i 2002). Sembla que aquest també podria ser el cas de diversos centres aparentment terrissers (però molt mal coneguts) que coneixem a la zona de Vila-seca i Salou, concretament els de la Canaleta i Muebles Aterco. Tanmateix, la identificació d'uns possibles *balnea* al jaciment de la Canaleta ens fa pensar que aquesta terrisseria va formar part d'una villa romana, per això possiblement caldrà repensar, com s'ha dit abans, els casos dels jaciments que s'acaben d'esmentar, com ja s'ha posat en relleu en el cas del Morè (Prevosti 2005, 399). Sigui com sigui, aquestes troballes ens poden indicar que a la zona de Vila-seca hi va haver una activitat terrissera tan important com la que es detecta a l'àrea de Reus i Riudoms (Gebellí 1996, 1998 i 2007; Járrega 1995 i 1996; Massó 1998; Vilaseca i Adiego 1998-1999 i 2002). No sabem quina és la cronologia d'aquests jaciments, però és possible que no superin el segle I, si els comparem amb els altres casos coneguts de la costa catalana que hem esmentat abans i els relacionem amb les possibles conseqüències de l'edict de Domicià a finals del segle I. Tanmateix, això és una part que caldrà revisar, perquè investigacions recents sembla que permeten perllongar la producció d'àmfores tarraconenses almenys fins a la segona meitat del segle II dC i probablement inicis del segle III (Otiña 2005, 95, 248 i 325).

No disposem d'evidències que ens permetin establir l'existència de *villae* pròpiament dites en aquesta zona en

època republicana, encara que això tampoc no es pot descartar. En aquest sentit, les troballes del Mas d'en Gras són força significatives per estudiar aquestes qüestions. En tot cas, a partir del segle I el sistema de la villa es va consolidar. Independentment de la relació que poguessin tenir amb les bòbiles abans esmentades, es pot dir que, durant l'alt imperi, el paisatge rural va estar dominat per les vil·les romanes. La zona que estudiem no en podia ser una excepció, sobretot si tenim en compte la seva immediata topogràfica amb Tarragona. Així, apareixen en aquests moments vil·les com la dels Munts (Altafulla) i les de l'àrea que estudiem, la Pineda o *Callipolis*, que, sens dubte, s'han de posar en relació (en el cas dels Munts hi ha la prova epigràfica, tot i que del segle II) amb les elits funcionaries que vivien a *Tarraco* (Aquilué *et al.* 1991, 99) i que tenien al voltant de la ciutat residències sump-tuoses d'acord amb el seu rang.

Un element important de la zona que estudiem és la proximitat al mar d'alguns jaciments. En el tram de costa comprès entre Cambrils i Tarragona, es coneixen sis assentaments propers al mar: la Llosa i l'Esquirol (Cambrils), el cap de Sant Pere (Salou), la Punta de la Sella, la Pineda - *Callipolis* i el Mas dels Canonges (Tarragona) (Macias i Tuset 1996, 113). Del jaciment de la Punta de la Sella només coneixem un poblat ibèric, mentre que els altres (amb la possible excepció del cap de Sant Pere, que no s'ha excavat) corresponen, sens dubte, a vil·les romanes.

De tots els que hi ha a la línia de la costa, el jaciment de la Pineda - *Callipolis* és, sens dubte, el més important, encara que caldria valorar adequadament el del Mas dels Canonges, que també sembla que va ser bastant important. Així mateix, hi ha alguns indicis de la presència a la zona d'altres assentaments benestants durant l'alt imperi. En aquest sentit, podem considerar amb seguretat com a vil·les els jaciments de la platja Llarga, la Burguera i la indústria Bayer per la troballa de tesselles de mosaic, restes de plaques de marbre i estatuets, que denuncien clarament establiments d'aquestes característiques. També la troballa d'un tambor de columna al jaciment dels Aragalls podria indicar la presència d'una villa. Val a dir que al jaciment de la Cadenetia s'hi ha trobat una conducció d'aigua, que devia menar a una altra villa. Consegüentment, les vil·les de la Pineda, la platja Llarga, la Burguera i la indústria Bayer podien configurar, juntament amb la del Mas d'en Gras i (no ho oblidem, tenint en compte la seva proximitat) la del Mas dels Canonges, un paisatge de vil·les luxoses a la zona del cap de Salou.

Una altra qüestió és la cronologia dels jaciments, ja que es constaten diferències importants. Mentre que en els casos del Mas d'en Gras i del Mas dels Canonges no hi detectem cap activitat a partir d'inicis del segle III, la villa de la Pineda perdura almenys fins al segle VI, com ho palesen els materials ceràmics que s'hi han trobat, fins i tot amb un ús continuat dels *balnea*, que van patir diverses remo-

delacions. Pel que fa als altres jaciments, per manca de dades, no podem donar precisions cronològiques.

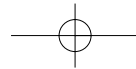
A partir del que s'acaba d'exposar, i de forma hipotètica, es poden constatar tres moments d'amortització o abandonament dels jaciments a l'àrea estudiada:

1. Segona meitat del segle I. En aquest moment es podria abandonar la bòbila de la Canaleta, com sembla que passa en el cas no llunyà de les planes del Roquís (Reus) i a d'altres de la zona catalana. Això es podria posar en relació amb la crisi de la producció vinera tarraconense aparentment relacionada amb l'edict de Domicià, tot i que la seva incidència a l'*ager tarraconensis* s'hauria de revisar.

2. Primers decennis del segle III. En aquest moment s'abandonen els *balnea* (i probablement tota la villa) del Mas d'en Gras. No sabem quina és la causa d'aquest abandonament (que es pot situar a inicis de l'època severiana), però a tall d'hipòtesi podem suggerir que es va deure a la repressió que Septimi Sever va dur a terme a *Tarraco* (Jàrraga 2003, 110), on les elits (començant pel mateix governador provincial, Novi Rufus) s'havien decantat pel seu rival Clodi Albí (Pons 1994, 238), la qual cosa va comportar l'execució del governador Rufus i del senador Fabi Paulí i, probablement, la confiscació de les seves propietats. Aquesta repressió ben segur que va afectar l'economia de l'*ager tarraconensis*. Creiem que és possible que a aquest fenomen respongui l'abandonament del conjunt balneari del Mas d'en Gras, així com el d'altres assentaments propers, concretament la villa del Mas dels Canonges, al terme municipal de Tarragona (Adserias, García i Teixell 2001, 219, 221-223 i 230), i possiblement també la villa de la Barquera, a Perafort (López 1993a, 25).

3. Segle VI. De les vil·les romanes de la zona, només tenim constància que la de la Pineda - *Callipolis* va arribar a l'antiguitat tardana, cosa que sembla que va fer amb una certa vitalitat. Tanmateix, no tenim prou dades per saber què va succeir amb les vil·les de la platja Llarga, la Burguera i la indústria Bayer (ni la possible dels Aragalls). D'altra banda, l'enterrament aïllat localitzat a la Carreró sembla que correspon a un moment avançat de l'antiguitat tardana (vers el segle VII) o a l'època altmedieval. En tot cas, és un indicatiu de la continuïtat del poblament a la zona en aquests darrers moments del món antic.

Tot i que els jaciments arqueològics d'aquesta àrea no es coneixen bé (amb l'excepció del del Mas d'en Gras i el de la Pineda - *Callipolis*), podem dir, com a resum, que l'àrea corresponent als actuals termes municipals de Vila-seca i Salou va estar, com dèiem, abundantment poblada en l'època romana. Els elements que palesen l'explotació dels recursos agrícoles, en especial en relació amb el vi (com evidencien els indicis de producció amfòrica i les restes de premses), ens proporcionen bones dades per tal

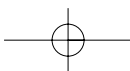
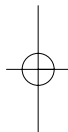
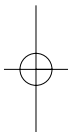
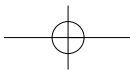

El poblament rural romà a l'àrea de Vila-seca i Salou

de conèixer la base agrícola sobre la qual se sustentava la seva economia. D'altra banda, molts dels assentaments van assolir un grau de luxe força important, com ho fan ben palès les restes escultòriques, els mosaics i les termes que alguns d'aquests assentaments tenien, principalment els de la Pineda - *Callipolis* i el del Mas d'en Gras. És en aquest context que l'estudi del jaciment romà del Mas d'en Gras ens permet aportar una nova llum sobre el poblament rural romà a l'àrea suburbana de *Tarraco*.

És interessant remarcar el fet que la villa del Mas d'en Gras constitueix l'únic jaciment de la zona (juntament amb el del Barranc de la Donzella) que es troba al costat mateix de la Via Augusta. Aquest fet podria explicar que fos una villa de certa importància i potser, fins i tot, po-

dria haver estat l'emplaçament d'una *mutatio* en relació amb la via. Sabem pels textos antics que la *mansio* més propera era *Oleastrum*, que es localitza al costat del riu Llastres, al terme municipal de Mont-roig. Tanmateix, les *mutationes*, que es trobaven més freqüentment entre *mansio* i *mansio*, no són anomenades pels textos antics, però és ben possible que al Mas d'en Gras n'hi hagués una. Aquesta possibilitat es desprèn no tan sols de l'immediat pas de la via romana sinó també del fet que hi devia haver aigua (com ho indiquen les canalitzacions conegudes), la qual cosa podria afavorir l'emplaçament d'un d'aquests establiments. No obstant això, la troballa d'elements relacionats amb l'activitat productiva (dipòsits del tipus *lacus* i un camp de *dolia*), sense descartar aquesta hipòtesi, més aviat sembla que indica que es tracta d'una villa.

Fases constructives i seriació estratigràfica

L'alt grau d'arrasament que presenten les estructures documentades (tret de l'àrea termal, ja que es tracta, com s'ha dit abans, d'una estructura excavada en el nivell de subsòl de la villa) limita enormement la interpretació completa de l'assentament, però, paradoxalment, aquest jaciment és especialment important per l'excel·lent estat de conservació dels banys de la villa i per alguns dipòsits tancats (sitges), que han fornint col·leccions de materials importants per a l'estudi dels horitzons ceràmics compresos entre el període tardorepublicà i l'altimperial, i molt especialment la *facies*, datada al final del segle II i al començament del segle III, que correspon a l'abandó de les estructures documentades. També va ser singular la troballa d'un dipòsit circular que descriurem més endavant.

A banda de l'arrasament provocat pel conreu i altres activitats agrícoles, hem pogut constatar que, en una època indeterminada posterior al segle XV, el lloc del Mas d'en Gras va ser objecte d'extraccions de pedra generalitzades i sistemàtiques. Així, hem identificat remocions en algunes sitges, on s'han trobat intrusions ceràmiques del segle XV (ceràmica blava catalana) i terrissa vidrada moderna en estrats de rebliment posteriors a l'extracció dels murs, principalment a les canalitzacions i als drenatges, als punts on els murs laterals s'han trobat parcialment arrencats.

L'estratigrafia general és relativament homogènia, tenint en compte que bona part dels nivells de circulació i els estrats d'ocupació de la darrera fase constructiva han desaparegut a causa dels rebaixos provocats per l'extracció de pedra i els amargenaments efectuats per al conreu. Quasi tots els elements són estructures negatives, és a dir, elements excavats en el subsòl; fins i tot els banys s'han conservat gràcies al fet d'estar emplaçats a l'interior d'una antiga cisterna. Els estrats conservats corresponen als farciments de l'anivellament previ a posteriors construccions o bé a rebliments fruit de la utilització d'espais soterrats com a abocadors de deixalles.

De l'estudi del conjunt podem deduir quatre fases constructives successives, que analitzem tot seguit.

3.1. Fase I. L'establiment tardorepublicà (segle I aC)

3.1.1. Estructures arquitectòniques

A la primera fase arquitectònica documentada correspon un gran dipòsit de planta rectangular (u. e. 1004, 1024), situat al nord, al sector 10. Li mancaven els murs perimetrals (excepte el del costat est), dels quals només es va poder documentar la rasa de fonamentació. Les dimensions en planta eren 14 × 7 metres d'espai interior, però no se'n podia calcular l'exterior ni la fondària, ja que, com s'acaba d'indicar, hi mancaven els murs; tenia una capacitat de 196 m³ com a mínim. Aquest dipòsit estava pavimentat amb *opus signinum* (amb components bastant gruixuts i amb gran abundància de maó triturat) i no formava un pis pla, sinó que presentava els costats laterals oblics en pendent vers el fons pla.

Del dipòsit arrencava una canalització sense revestiment interior, amb un suau pendent vers el sud, que desguassava en un altre dipòsit també rectangular (situat al sector 3, al sud), que va aparèixer sense revestiment i tenia unes dimensions de 20 × 3 metres. Aquest darrer dipòsit probablement es va desmuntar ja en època antiga; l'extracció del revestiment, presumiblement de pedra, explicaria que els materials trobats en els estrats de farciment siguin posteriors als del rebliment del canal que relaciona aquest dipòsit amb el dipòsit nord, ja que els estrats d'amortització del dipòsit sud es poden datar vers el segle II dC (Sánchez, Járrega i Olivares 2000, 245).

La funcionalitat d'aquests grans dipòsits intercomunicats ens és desconeguda, tot i que podem pensar que eren utilitzats per a aigua. Tanmateix, tenint en compte els coneixements actuals sobre enginyeria hidràulica romana i contrastant aquestes restes amb l'entramat (més elaborat) d'estructures que constatem al mateix lloc en la fase imperial de la villa del Mas d'en Gras, creiem que el primer dipòsit servia per decantar l'aigua de manera que l'argila i les impureses es dipositessin al fons i poguéssim passar l'aigua neta al segon dipòsit, que en aquest cas sí que devia ser una cisterna destinada al consum dels habitants de l'assentament. Òbviament, si és així, això va haver

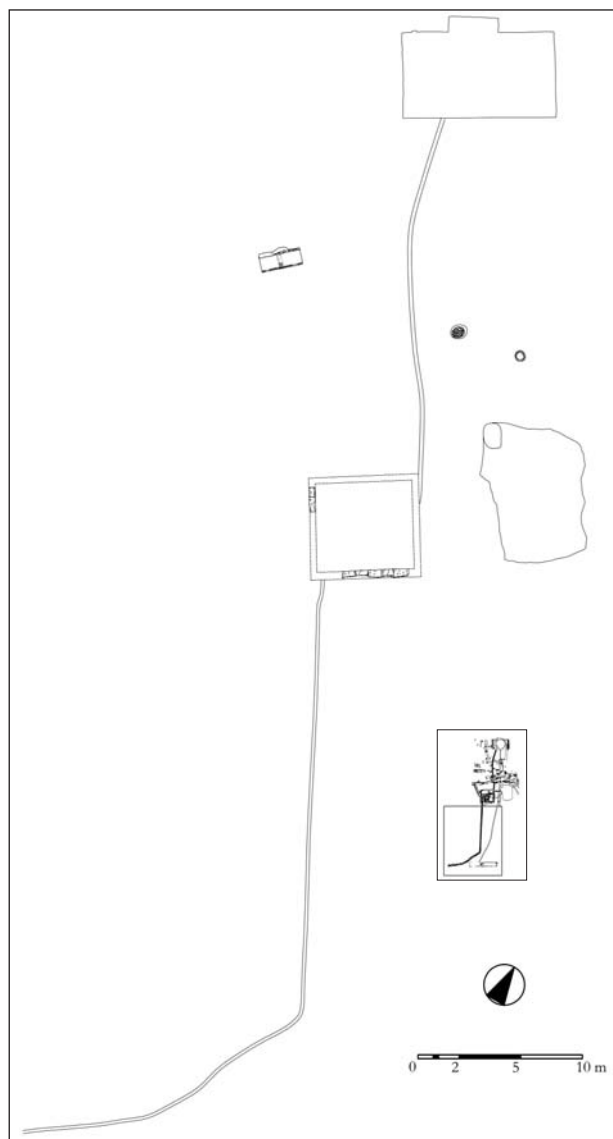

Figura 8. Planta del jaciment. Fase tardorepublicana.

d'implicar l'existència, a l'interior de l'esmentada canalització, d'una canonada (sigui de ceràmica o de plom), ja que és impensable que es produís un procés de depuració de l'aigua per després fer-la córrer per un canal sense revestiment impermeable.

Desconeixem també com s'alimentava d'aigua aquest conjunt de dipòsits, ja que no s'ha localitzat cap canal o sèquia que s'hi comunicui des de l'exterior del jaciment. És possible que el primer s'abastís d'aigua pluvial, però, tenint en compte que la zona és rica en aigua, és possible també que s'alimentés d'algun cabal subterrani, tal com sembla que passa en època imperial. Òbviament, si el primer dipòsit tenia la funció de depurar l'aigua abans de passar al segon dipòsit, sembla evident que aquest darrer era una cisterna, que necessàriament devia estar coberta. No obstant això, creiem que aquests grans dipòsits, separats per una distància de 96 metres, són l'únic testimoni d'un assentament d'època tardorepublicana i de funcionalitat desconeguda.

Altres estructures s'han pogut atribuir (per raons estratigràfiques i planimètriques) a la fase tardorepublicana de l'assentament, tot i que no podem datar-les directament per l'absència d'estrats fundacionals. Així, al sector 4, es va documentar una cubeta circular (u. e. 432) d'un metre de diàmetre i una fondària de 45 centímetres, que estava reblida de sorra i terra sobre les quals hi havia un llit de pedres cobert per un estrat de cendra. Possiblement, es tracta d'una estructura de combustió d'ús indeterminat. Al sud d'aquesta cubeta, i probablement associades, s'han trobat les escadusseres restes, molt malmeses, d'un paviment de picadís (u. e. 436) que podem considerar l'element més arcaic de l'assentament, ja que estava tallat per la rasa 423, que uneix els dos grans dipòsits.

També pot haver estat construïda en la primera fase del jaciment una gran bassa de planta rectangular arrodonida i irregular, que feia 3×9 metres i 45 centímetres de fondària, situada al sector 5 (u. e. 514), de funcionalitat desconeguda i amortitzada a partir de finals del segle I dC (u. e. 519). A l'extrem nord-est presentava un retall ovalat (u. e. 510) similar a una sitja, situat a una cota inferior i farcit amb un estrat que contenia també materials que ens indiquen una amortització de finals del segle I (u. e. 511).

Al sector 6 es van trobar dos dipòsits rectangulars (u. e. 607 i 608) que presentaven elements evidents d'una reestructuració, testimoniada per un doble arrebossat hidràulic (fig. 9 i 10). En la fase primitiva el conjunt consistia en un dipòsit rectangular de $4 \times 1,2$ metres, subdividit per un envà. En una segona fase es va reconvertir en dos dipòsits d' $1,7 \times 1,2$ (u. e. 607) i d' $1,90 \times 1,20$ (u. e. 608) metres, respectivament, cadascun amb la seva pròpia cubella. La fondària conservada era d'un metre. El dipòsit més petit (u. e. 607) presenta uns arrebossats acabats sense el típic quart de canya, mentre que el dipòsit més gran (u. e. 608) presenta els acabats de quart de canya a les cantonades inferiors i un arrebossat de components menys fins amb gran abundància de maó triturat, similar al gran dipòsit del sector 10 (u. e. 1004 i 1013). Aquest arrebossat i els quarts de canya se superposen al primitiu arrebossat, que era similar al conservat al dipòsit u. e. 607. El farciment del dipòsit estava format per un estrat de runes que es pot datar a finals del segle I o II dC. Per tant, tot indica que aquests dipòsits s'amortitzen en dur-se a terme les remodelacions corresponents a la segona fase del jaciment, per la qual cosa s'han de relacionar amb l'anterior. Aquests dipòsits van ser afectats per una de les sitges que es rebliren en la fase final del jaciment i que els va malmetre en part.

Finalment, cal remarcar la troballa al sector 5 d'un *dolium* (u. e. 574), que estava situat en un forat o sitja (u. e. 571), tenia la vora retallada i un encaix relacionat amb una petita canalització, excavada al substrat natural. El farciment (u. e. 572) del *dolium* estava format per materials de cronologia republicana. El conjunt es va trobar en una posició estratigràfica que n'assegura l'adscripció a la

3 Fases constructives i seriació estratigràfica

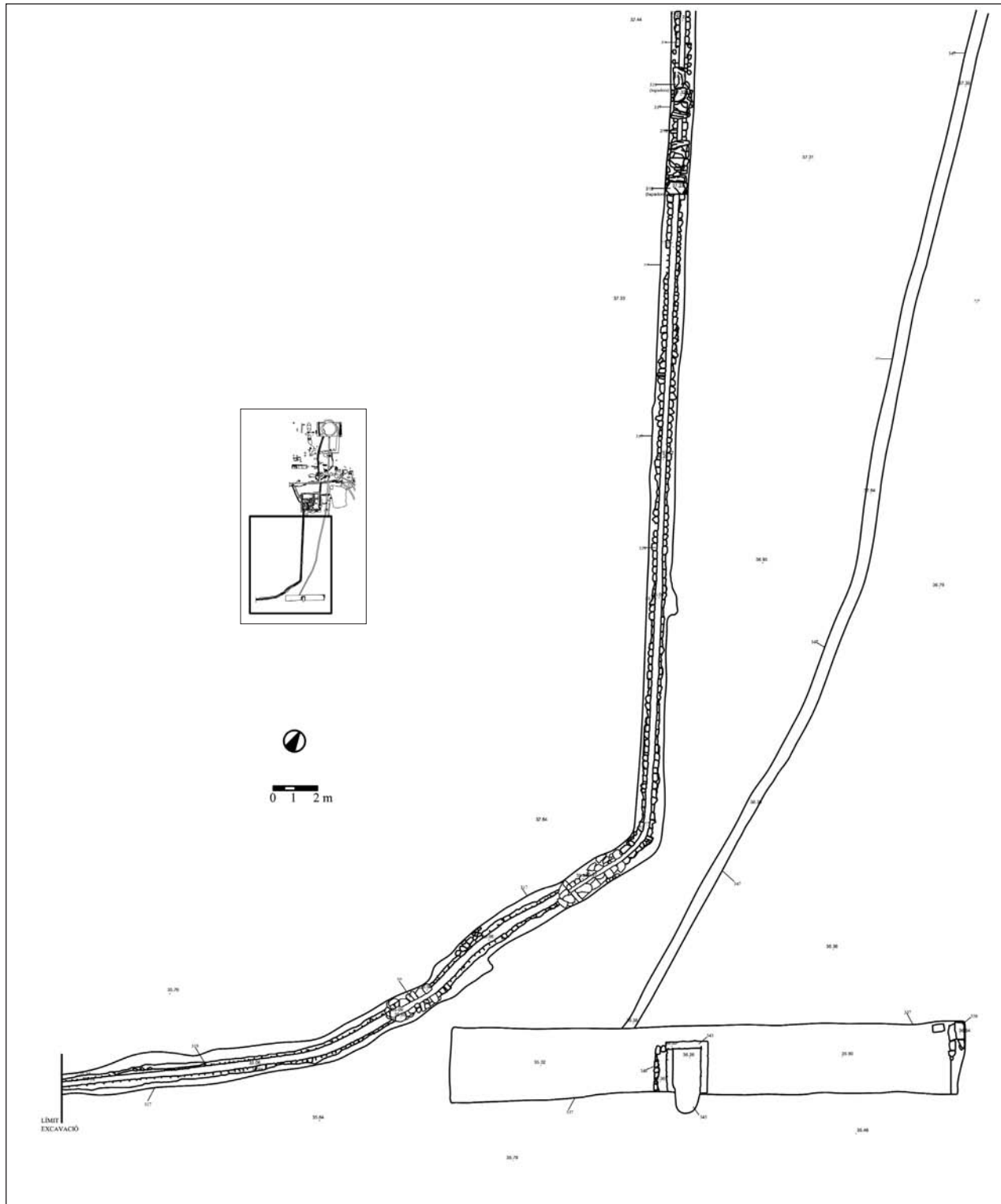

Figura 9. Planta dels desguassos republicà (a la dreta) i imperial (a l'esquerra) del sector 3.

fase I del jaciment, ja que per sobre s'hi va construir un paviment d'*opus signinum* probablement relacionat amb la fase II.

Altres testimonis (molt fragmentaris) de la primera ocupació del jaciment són les restes de murs i rases de fonamentació trobades ran del dipòsit quadrat del sector 1 (fase II), corresponents a la u. e. 5 (laterals est i sud).

Les característiques de l'assentament inicial romanen desconegudes. És molt possible que es tractés, de bon principi, d'una villa romana d'època tardorepublicana, però el fet que alguns elements arqueològics típicament romans (*tegulae*, *imbrices*...) es documentin només en alguns estrats de cronologia republicana insegura —mentre que els que presenten una clara cronologia d'aquesta època no hi apareixen— no ens permet definir amb segu-

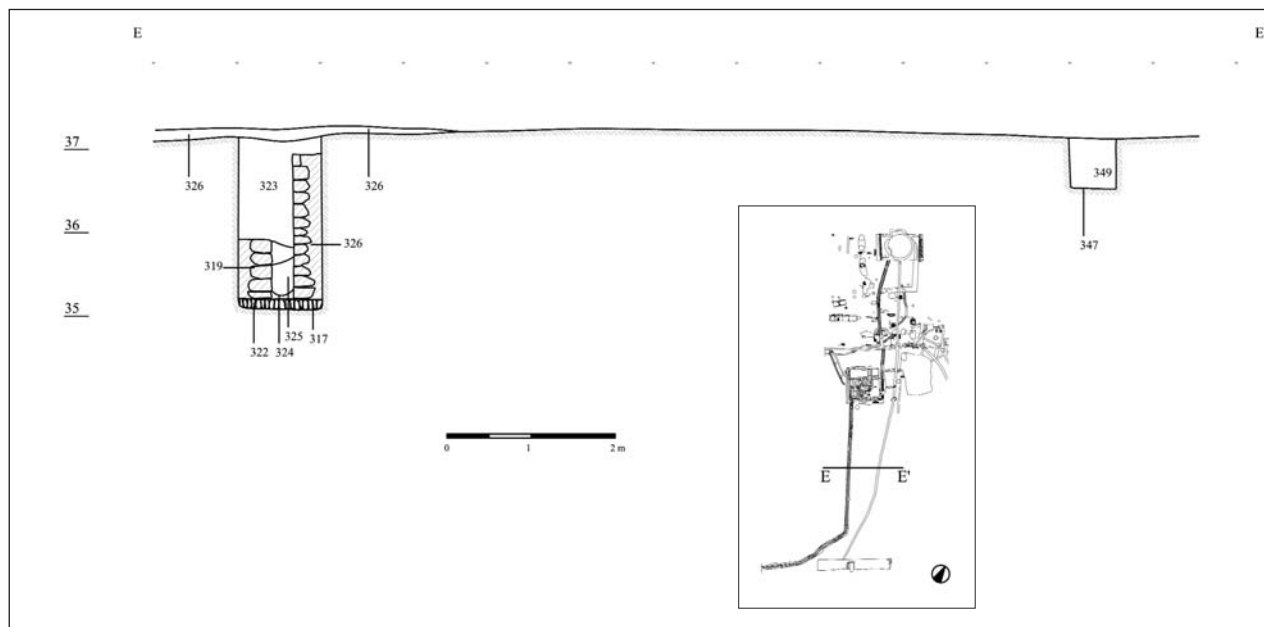

Figura 10. Sector 3. Secció A.

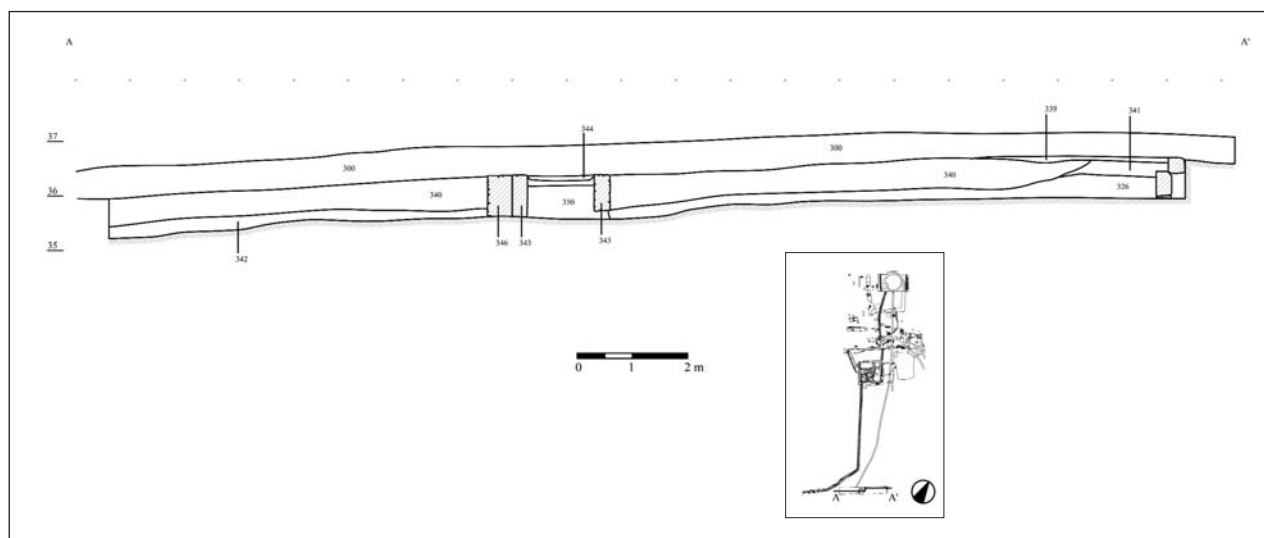

Figura 11. Sector 3. Secció E.

retat si es tracta exactament d'una villa tardorepublicana o d'un hàbitat ibèric de plana; sigui com sigui, si era un hàbitat ibèric presenta importants influències arquitectòniques romanes, com ho indiquen les obres hidràuliques i, molt especialment, l'*opus signinum* dels dipòsits, així com l'ús de *dolia*. Aquests darrers recipients també s'han pogut documentar en establiments ibèrics tardans, com succeeix, per exemple, a Burriac (Cabrera de Mar, Maresme) (Barberà i Pascual 1979-1980, 227 i 232-236), mentre que també els trobem, sense sortir de Catalunya, en altres ambients tardorepublicans de tipologia aparentment itàlica, com el magatzem de *dolia* de l'Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà) (Casas 1989). Tanmateix, la troballa de restes d'estucs en els estrats fundacionals altimperial, que han de ser anteriors, poden fer pensar també en un establiment previ de tipus romà, tot

i que la solució de continuïtat entre la fase tardorepublicana i la de mitjan segle I no és clara (vegeu més avall).

Encara que desconexem les característiques precises d'aquest hàbitat, la influència constructiva de paràmetres itàlics és, doncs, força evident. Podem comparar el cas del Mas d'en Gras amb el d'altres jaciments que presenten característiques constructives de factura o influència itàlica, coneguts al llarg de la costa catalana: Mas Gusó (Bellcaire, Alt Empordà), l'Olivet d'en Pujol i els Tolegasos (Viladamat, Alt Empordà), pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès); diversos casos al Vallès Oriental, concretament Can Malla (Granollers), Can Rossell (Llinars), Can Martí (Samalús) i Can Massot (Montmeló); Santa Madrona del Palau (Sant Andreu de la Barca) i la Plaça de les Bruixes II (Molins de Rei), al Baix Llobregat, i a l'àrea

3

Fases constructives i seriació estratigràfica

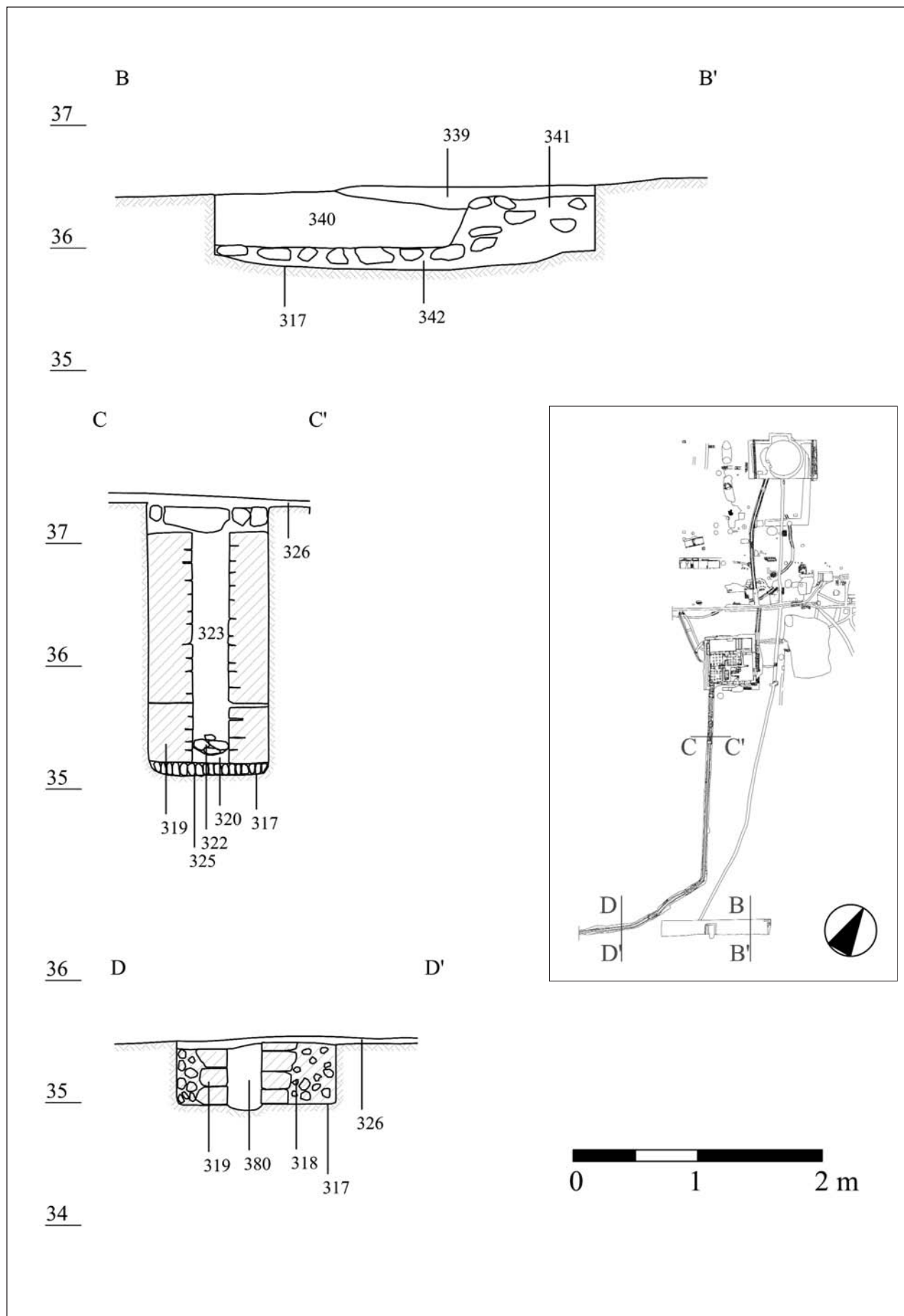

Figura 12. Sector 3. Seccions B-C-D.

Figura 13. Canal entre els dos dipòsits o cisternes. (Foto: Jordi López Vilar)

de *Tarraco*, la Clota (Creixell), el Moro (Torredembarra), així com, potser, *Callipolis* - la Pineda (Tarragona), la Llosa (Cambrils), els Hospitals (el Morell) i la fase tardorepublicana de les Toixoneres (Calafell). Tots aquests jaciments daten de forma aproximada entre la fi del segle II aC (Mas Gusó) i al llarg del segle I abans de la nostra era (Casas 1989, 44; Pou, Sanmartí i Santacana 1993, 193; Casas i Soler 2003, 15-45; Remolà 2003, 59-64; Casas i Soler 2004; Castanyer i Tremoleda 2005, 68; Macias 2005, 80; Prevosti 2005, 355-370 i 378; Prevosti i Guitart 2005, 47). Aquests establiments ens comencen a marcar una geografia concreta que es troba al llarg o a prop del curs de la Via Hercúlia, convertida més tard en la Via Augusta (Jàrraga 2000, 292), la qual cosa ens indica una primera àrea d'implantació del model de la villa romana seguint aquest eix de comunicació, fet que s'adiu molt bé amb el cas del Mas d'en Gras.

3.1.2. Cronologia

Tot i que es desconeix la data concreta de la primera fase del jaciment, la presència d'alguns materials, concretament d'àmfores grecoitàliques i púniques, que es poden datar en ple segle II aC, permet suposar una ocupació inicial al segle II aC, fins i tot en una datació força antiga dins d'aquesta centúria, com també ho podrien fer pensar alguns fragments de ceràmica campaniana A (vegeu

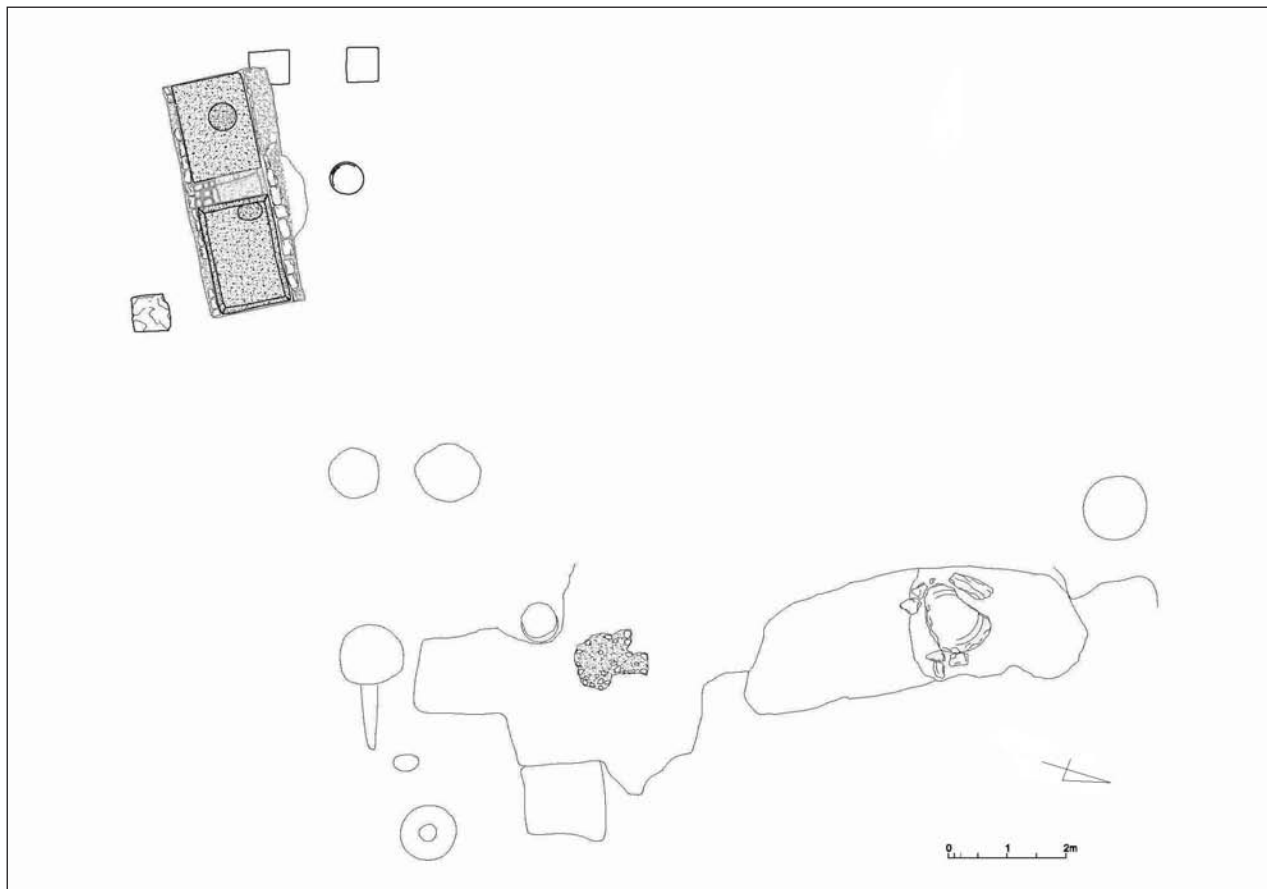

Figura 14. Planta del sector 6. A la part superior, dipòsits d'època tardorepublicana.

3 Fases constructives i seriació estratigràfica

Figura 15. Dipòsits d'època tardorepublicana. (Foto: Jordi López Vilar)

més avall) que, tanmateix, cal considerar amb prudència. D'altra banda, els estrats documentats corresponen a l'amortització d'aquestes estructures, que daten vers mitjan segle I aC (vegeu més avall), per la qual cosa els

Figura 16. Dipòsits d'època tardorepublicana. (Foto: Jordi López Vilar)

materials anteriors (apareguts en estat residual) no es poden atribuir amb seguretat a aquestes edificacions i poden correspondre a algun hàbitat anterior que no es va conservar.

La major part dels materials procedeixen dels estrats 0037, 0349, 0437 i 0801, que corresponen en realitat a un mateix farciment de la llarga rasa que comunicava els dos grans dipòsits situats als sectors 1 i 10. Aquests estrats es poden datar *grosso modo* entre els anys 100 i 40-30 aC; la data final es fonamenta en l'absència de sigil·lada itàlica i àmfores tarraconenses. Tant la ceràmica campaniana B (forma Lamboglia 5/7) com la ceràmica de parets fines

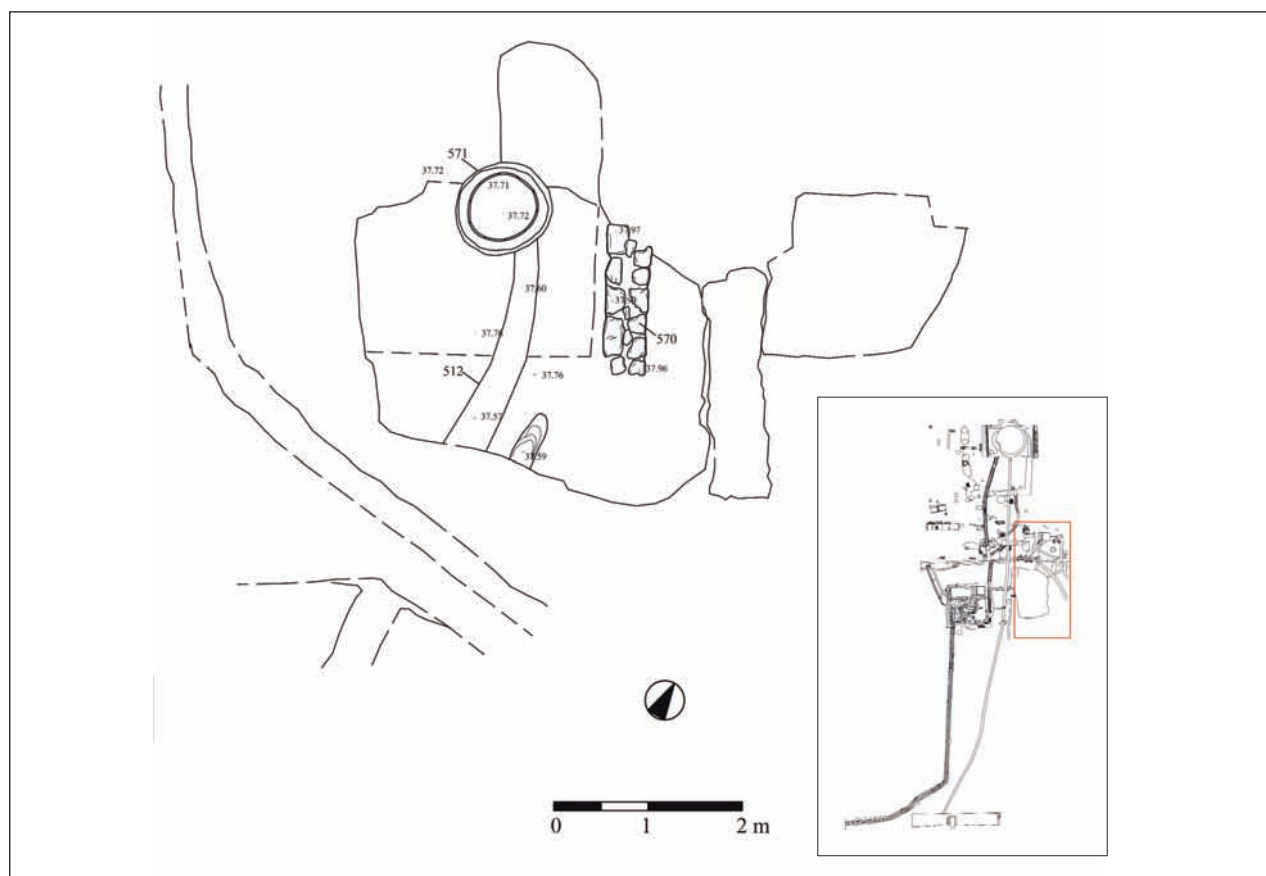

Figura 17. Sector 5. Planta d'època tardorepublicana, amb indicació del retall per a la ubicació del *dolium* (u. e. 571).

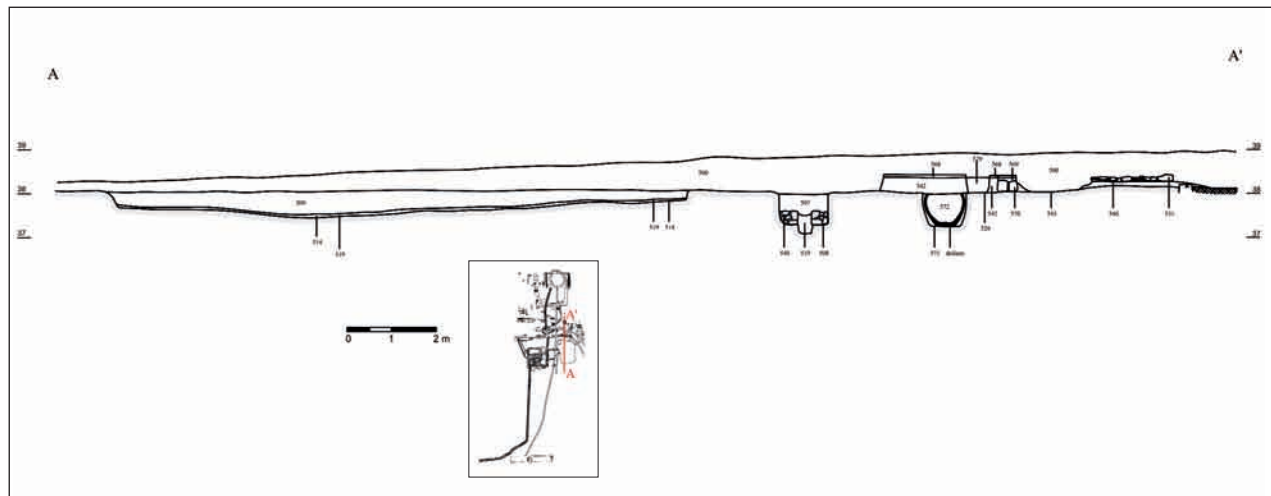

Figura 18. Sector 5. Secció A, amb indicació de la ubicació del *dolium* (u. e. 572).

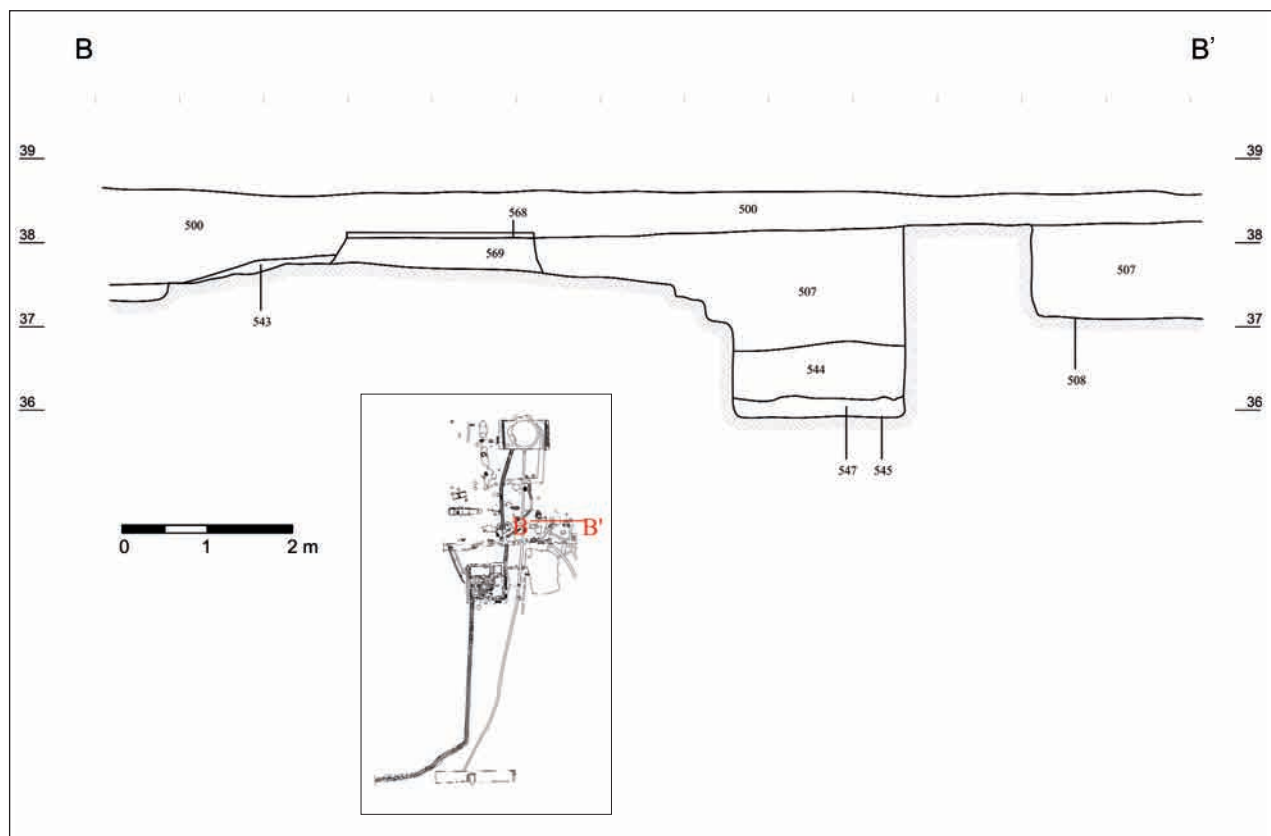

Figura 19. Sector 5. Secció B.

(forma Mayet II) proporcionen una cronologia *post quem* de l'any 150 aC. La presència de la ceràmica ibèrica d'engalba blanca permet precisar-ne la datació; concretament, la troballa d'un exemplar de la forma Nolla 5 ens proporciona una cronologia dels anys 150-130 aC. Un altre element que permet determinar la data d'aquests estrats és la ceràmica comuna itàlica, de la qual es documenta la forma Bats 6 C, que data de la primera meitat del segle I aC.

Els estrats esmentats han proporcionat diversos fragments de ceràmica campaniana A (forma Morel 211) i B (formes Lamboglia 4, Morel 1413 d i Lamboglia 5/7), així com ceràmica de parets fines (formes Mayet I i II). Pel que fa a la ceràmica ibèrica, podem destacar, a l'efecte de la cronologia, un fragment de vora de recipient de la forma Mata i Bonet 2711, que, segons aquestes autores (Mata i Bonet 1992), cal datar entre l'any 300 aC i el canvi d'era, però que, segons Conde (1991, 156-158;

3 Fases constructives i seriació estratigràfica

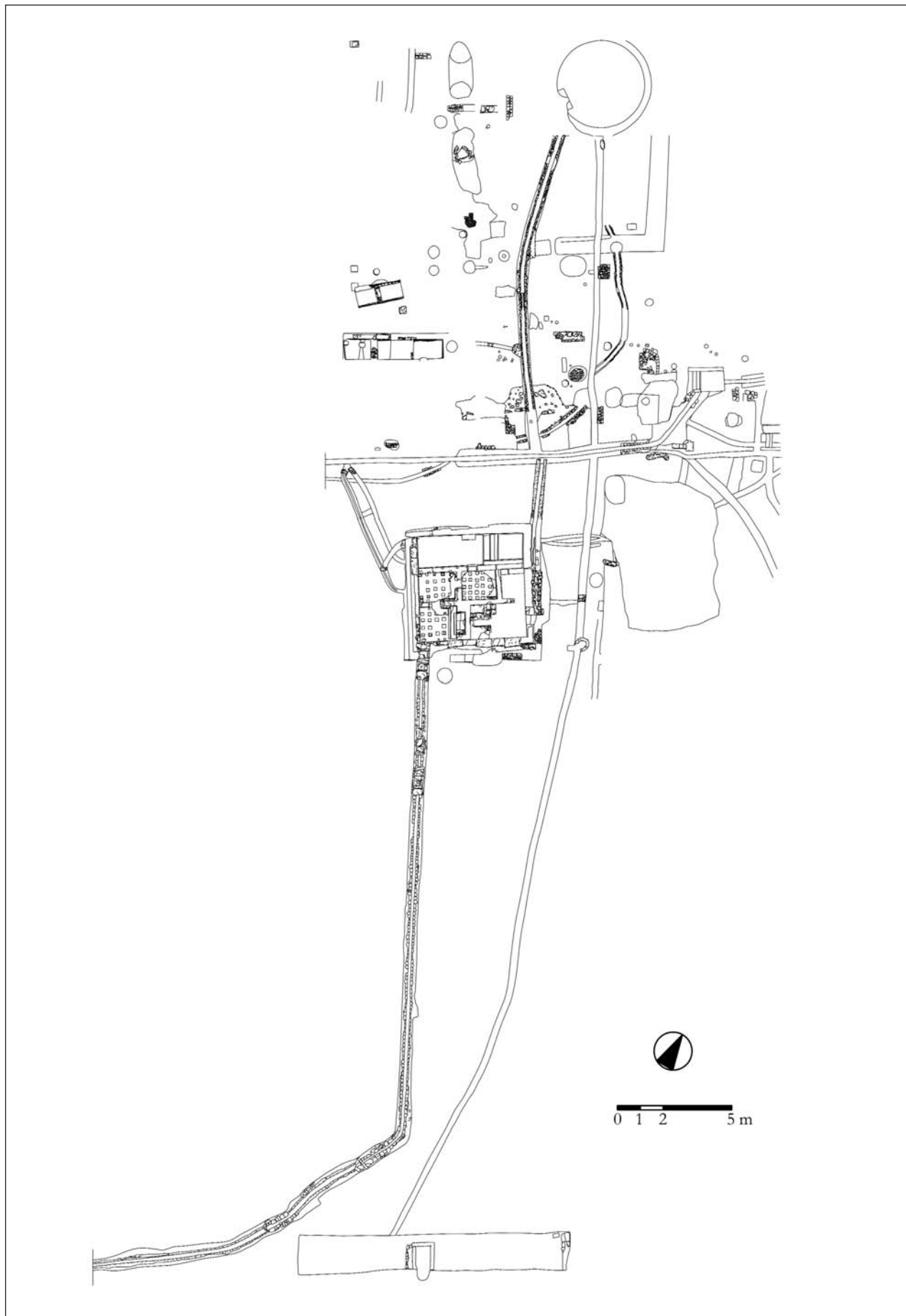

Figura 20. Planta del jaciment en època imperial.

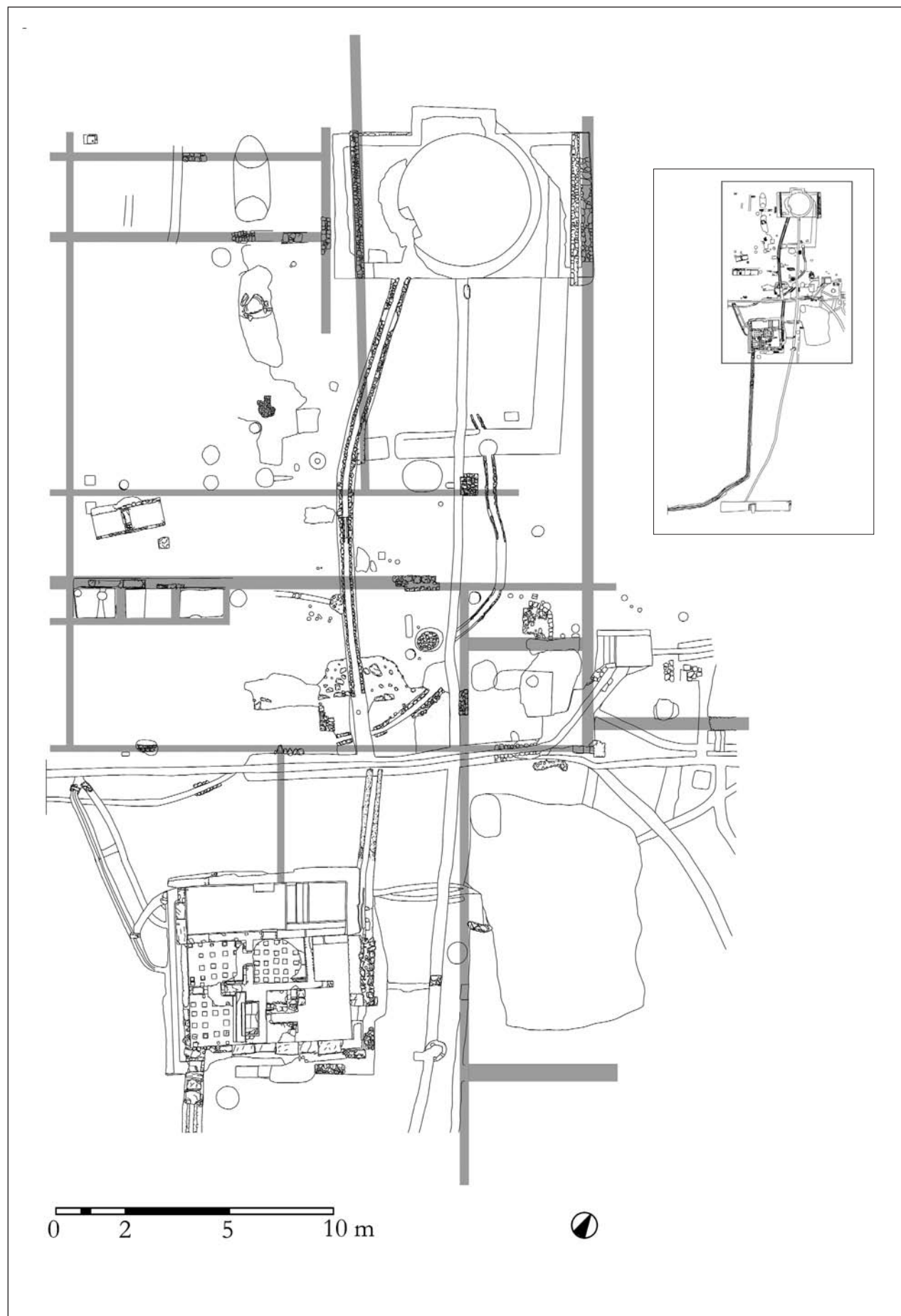

Figura 21. Hipòtesi reconstructiva de la planta del sector excavat de la vil·la romana.

3 Fases constructives i seriació estratigràfica

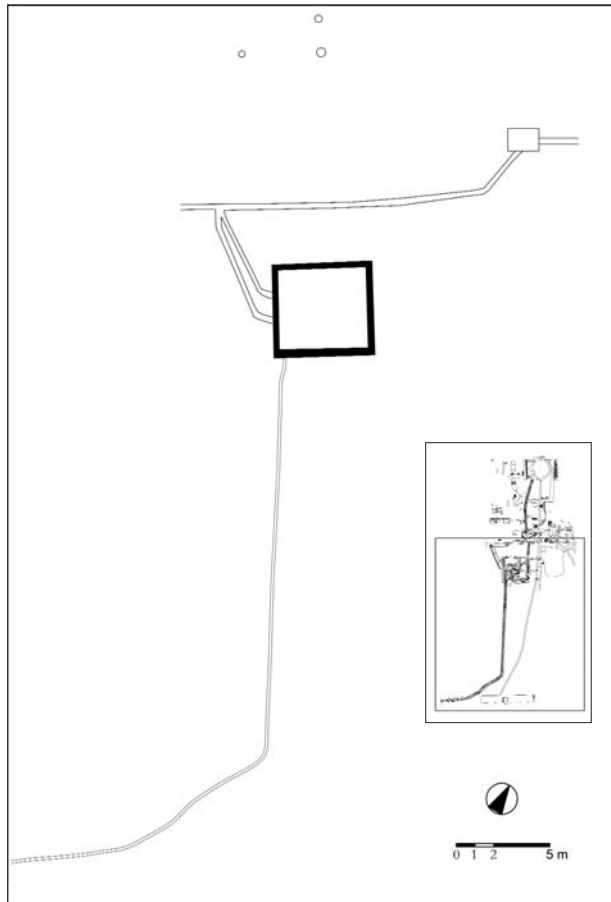

Figura 22. Planta de la segona fase del complex hidràulic de dipòsits i canalitzacions.

1992, 120-122), a partir de l'estudi de les produccions de la zona emporitana, podem datar de forma més precisa entre els anys 175 i 100 aC aproximadament i el podem assimilar al grup A-4 de la classificació d'aquesta autora. A més, cal afegir la ceràmica d'engalba blanca, a la qual s'ha fet referència més amunt. Val a dir que, tot i que en una publicació anterior (Járrega 2003, 115) identificàvem aquestes vores de *kalathoi* amb les formes A-1 i A-2 de Conde, creiem més adequat assimilar-les amb l'esmentada forma A-4, pels llavis reentrants i les parets verticals.

S'han constatat també fragments d'àmfora púnica, concretament un de la forma Mañá C 2 A, que es pot datar entre els anys 250 i 150 aC i probablement residual en aquest context, i un altre d'associable a la forma Mañá C 2 (tot i que no és idèntica), que es podria datar vers els anys 125 i 25 aC. Tanmateix, s'atesta la presència d'àmfores itàliques, tant de les grecoitàliques (que podem datar al segle II aC) com de la forma Dressel 1 en les seves tres variants (A, B i C). La forma Dressel 1 A es va començar a produir vers l'any 135 aC, mentre que les altres dues són més tardanes; la Dressel 1 C correspon a inicis del segle I aC, cosa que concorda amb la datació final del dipòsit.

Cal considerar la presència de materials residuals, com un fragment d'àmfora púnica d'atribució dubtosa entre la forma Mañá D i E (que es poden datar vers els anys 250-200 aC) i les àmfores dels campaments numantins (per

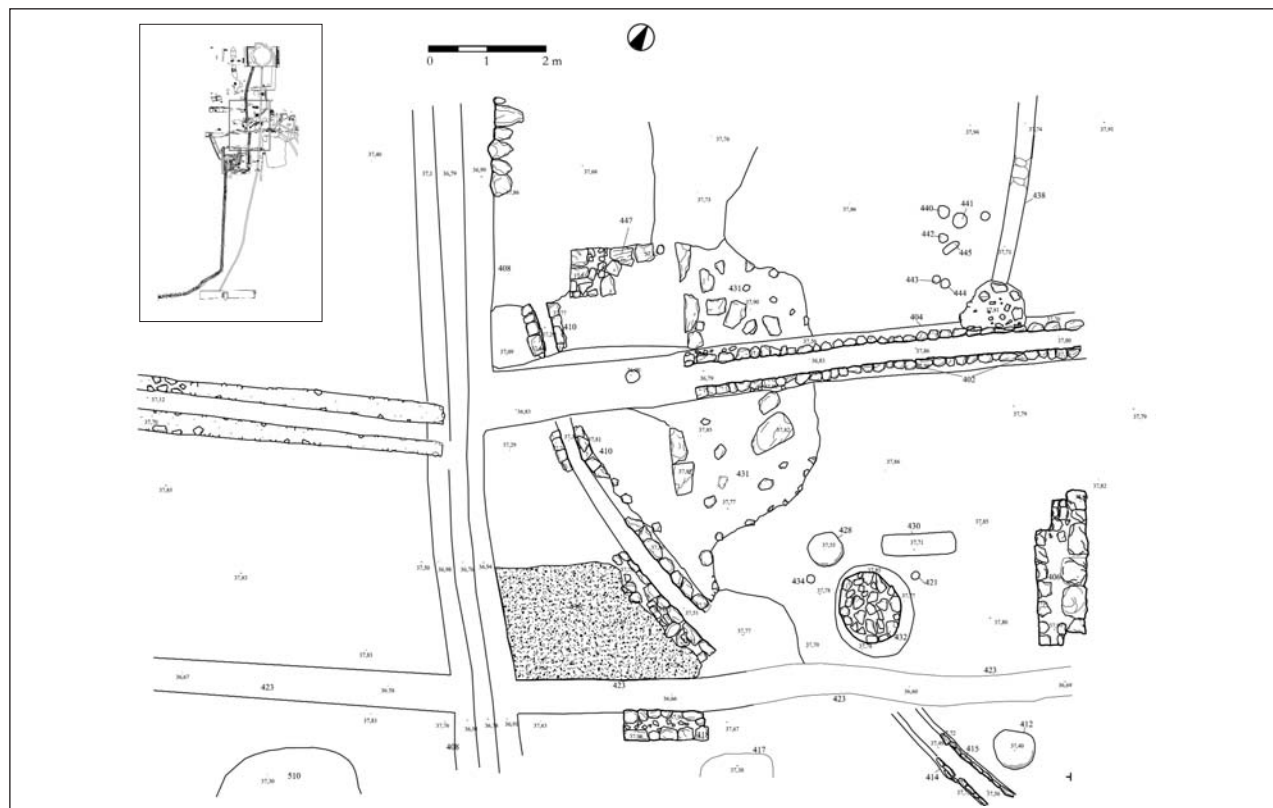

Figura 23. Planta de les canalitzacions al sector 4.

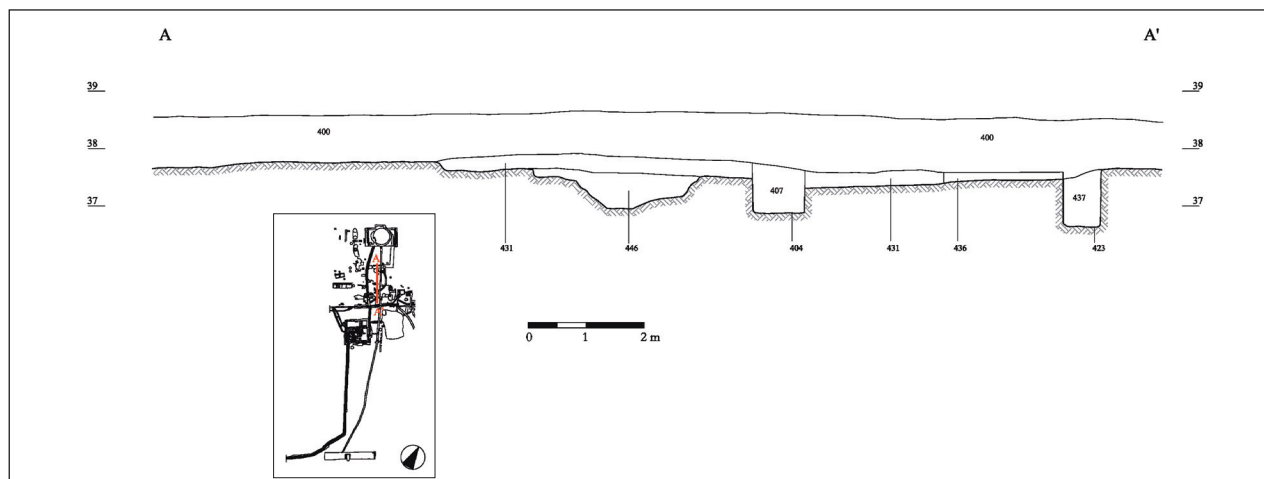
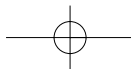

Figura 24. Sector 4. Secció A.

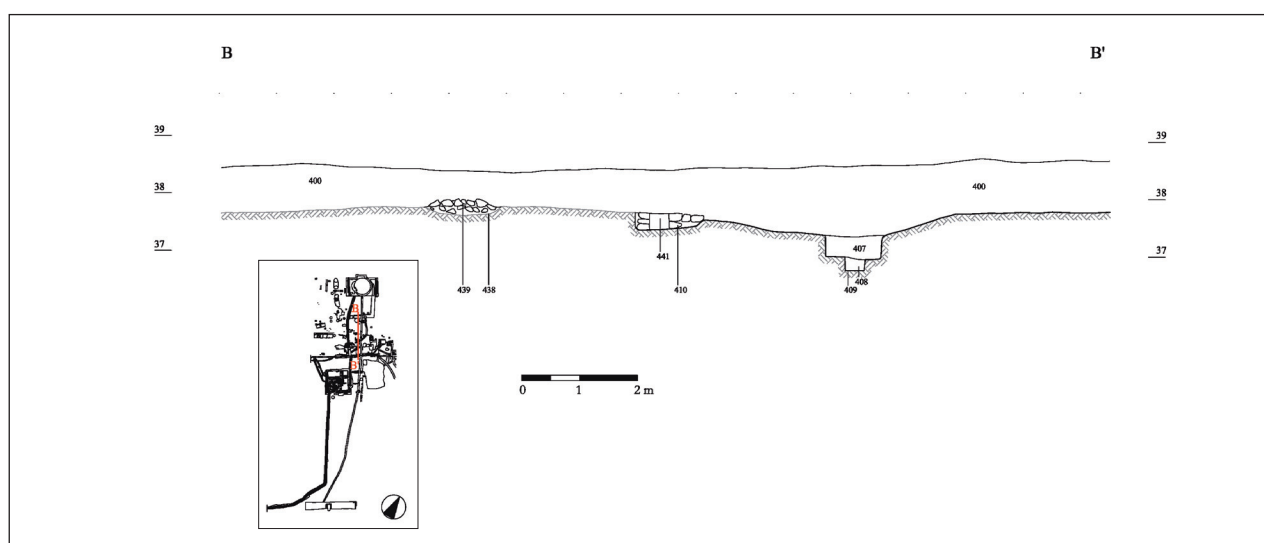

Figura 25. Sector 4. Secció B.

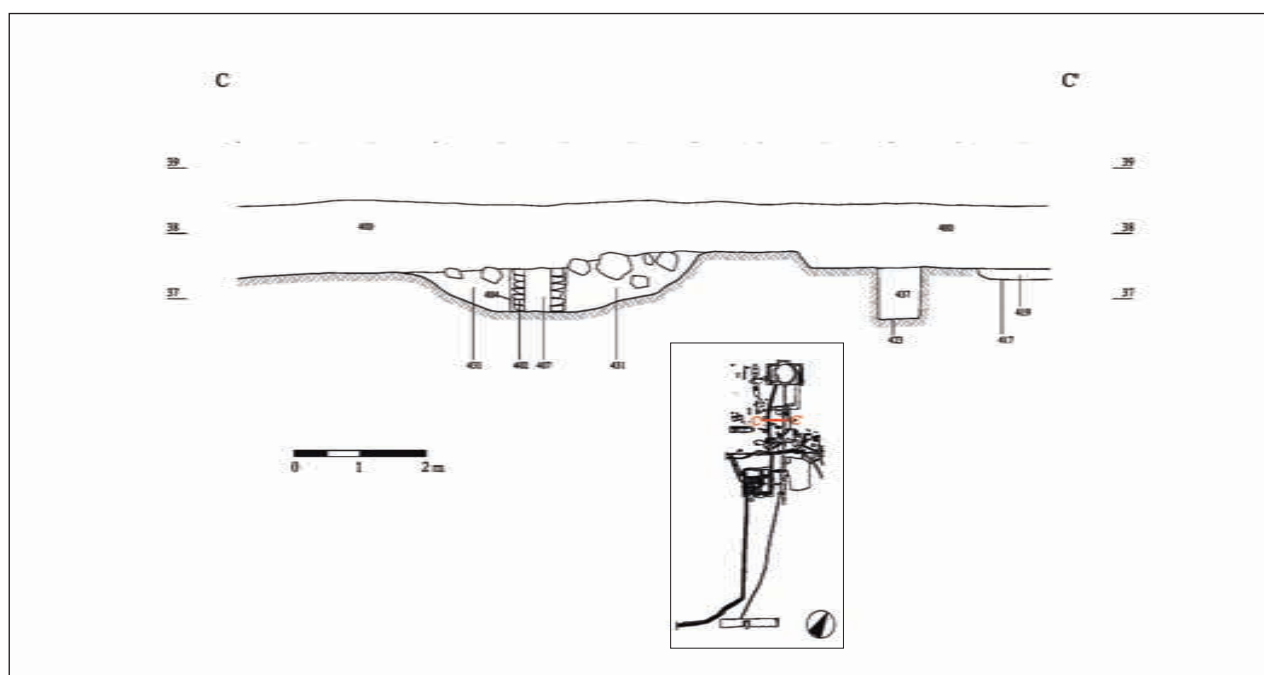
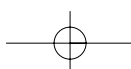

Figura 26. Sector 4. Secció C.

Fases constructives i seriació estratigràfica

Figura 27. Canals entre el dipòsit i la zona dels banys. (Foto: Arqueociència)

tant, de la segona meitat del segle II), així com les àmfores grecoitàliques, que no són posteriors a finals del segle II aC.

L'estrat 0801 va proporcionar ceràmica campaniana A (formes Lamboglia 27, Morel 2900 i Lamboglia 28, Morel 2640 i 2820, així com fragments de bases dels tipus Morel 174 a 1 i Morel 211 b 2) i B (formes Morel 2286 a 1 i 3100 i una base de tipus Morel 152 a 2). Cal destacar dos plats sencers, per la qual cosa no s'ha de tractar de materials residuals —una altra cosa és si havien tingut o no un perllongat període d'ús—, l'un de ceràmica campaniana A tardana (forma Lamboglia 5 i Morel 2252 c 1) i l'altre de campaniana B (forma Lamboglia 5 i Morel 2255 c 1). També s'hi ha trobat ceràmica de parets fines, ceràmica ibèrica d'imitació d'aquestes darreres (forma Mayet I i III) i fragments d'àmfores grecoitàliques i de la forma Dressel 1 A. Tanmateix, aquest estrat presenta un problema, ja que s'hi han trobat dos elements possiblement aliens, un bocí de sigillada itàlica i un de ceràmica africana de cuina de la forma Hayes 196, que procedeixen de la part alta de l'estrat i són, sens dubte, intrusions.

El farciment (u. e. 572) del *dolium* (u. e. 574) estava format per materials de cronologia republicana, per la qual cosa la seva amortització deu ser contemporània de la dels dos grans dipòsits i el canal.

Algunes estructures presenten unes dates d'amortització posteriors, però possiblement corresponen a la primera fase. Així, el dipòsit rectangular de l'extrem sud (sector 3) també es devia abandonar la segona meitat del segle I aC, tot i que els materials constatats en el rebliment corresponen al segle II. Això es deu probablement al fet que en aquest segle s'hi van dur a terme extraccions de pedra, que van donar com a resultat la desaparició de la major part dels murs del dipòsit.

Els dipòsits del sector 6 van aparèixer reblerts per un estrat de runes que es pot datar a finals del segle I o II dC, però no tenim dades sobre el moment de la construcció, tanmateix, per similitud de les estructures, semblen de la primera fase, sense que puguem determinar-ne la durada en l'ús.

En conclusió, podem afirmar que els materials trobats en aquests estrats, tant si tenen com si no un alt grau de residualitat (cosa que no és possible determinar), corresponen als segles II i I aC. Tot i que hi ha alguns elements que ens permeten apuntar una datació alta dins de la primera de les dues centúries, creiem que és més prudent suposar que l'hàbitat es va originar durant la segona meitat del segle II aC, precisament en un moment en què la ciutat de Tarraco va experimentar un important desenvolupament urbà (Otiña i Ruiz de Arbulo 2001; Jàrraga 2005). No podem, però, descartar l'existència d'un hàbitat ibèric pels voltants, al qual potser corresponen les ceràmiques més antigues. D'altra banda, tots els elements considerats apunten una cronologia d'amortització (per la presència de la ceràmica comuna itàlica i de la ceràmica campaniana B, així com les àmfores Dressel 1 B i C) entre els anys 100 i 50 aC, probablement més a prop de la segona data que de la primera.

Tenint en compte la presència d'aquestes amortitzacions, ens podem plantejar si hi va haver un *hiatus* entre aquestes amortitzacions i la fase posterior, altimperial, de la villa. Ara per ara no tenim cap dada que ens permeti suposar-ne una continuïtat, si no és la presència al jaciment de materials arqueològics (en nombre escàs) d'època julioclàudia (sigillada itàlica i gàlica), que ens poden fer pensar en un hàbitat d'aquest període, de característiques desconegudes, que podria aprofitar algunes de les estructures abans esmentades, les quals presenten una amortització més tardana que la resta.

3.2. Fase II. Transformació de la villa (mitjan segle I dC)

3.2.1. Estructures arquitectòniques

A mitjan segle I, l'antic establiment tardorepublicà va ser totalment arrasat i el terreny va quedar regularitzat amb terra que contenia runa i abundants ceràmiques del període anterior (per exemple, els estrats 37, 437, 801, 509, 519, 431 i 446) per tal d'anivellar la cota d'ús i bastir noves estructures. Tot i que les restes van aparèixer molt arrasades, s'ha pogut plantejar una hipòtesi reconstructiva de la retícula, encara que la funcionalitat de les habitacions no es pot determinar ni tampoc fixar-ne els límits exteriors, per la qual cosa la planta completa de l'assentament roman desconeguda. A aquesta fase corresponen un gran dipòsit quadrangular (que posteriorment es va aprofitar per bastir uns banys) i una sèrie de canalitzacions que, pel fet de trobar-se sota el nivell de circulació (que s'ha conservat en molt pocs casos), es van poder docu-

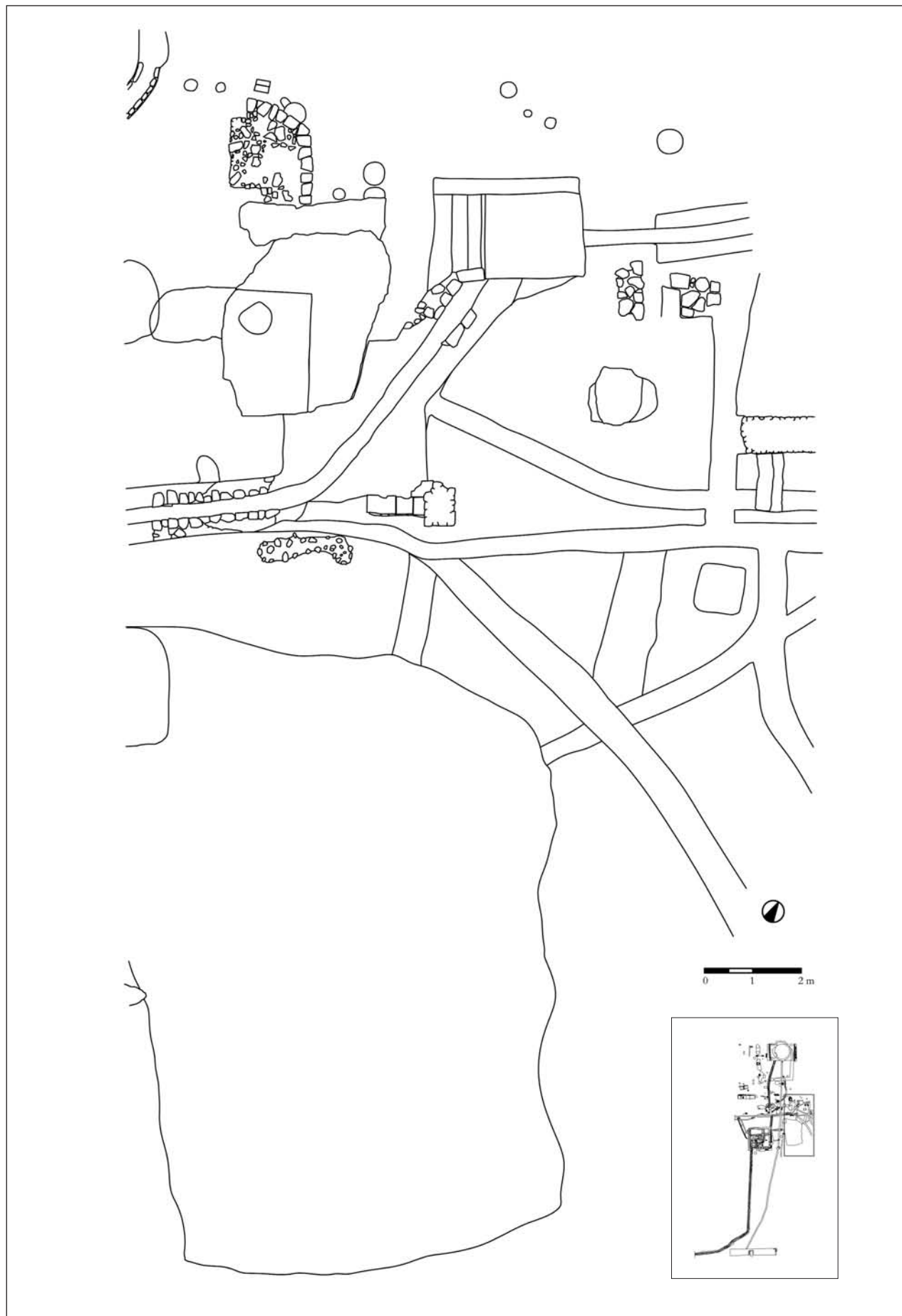

Figura 28. Planta del sector 5, amb indicació del traçat dels canals.

Fases constructives i seriació estratigràfica

mentar en prou bon estat (Sánchez, Járrega i Olivares 2000, 246).

A partir de les restes de fonaments localitzats (fig. 20) s'ha elaborat una hipòtesi de la retícula bàsica de les estructures arquitectòniques (fig. 21), per sota la qual recorrien les canalitzacions hidràuliques i els desguassos de les cambres. El nivell de circulació s'ha conservat al sector 5, on s'han trobat dos paviments sobreposats a la sitja i el *dolium* abans esmentats. Aquests paviments d'*opus signinum* corresponen a dues etapes constructives dins la fase II, que es recolzen sobre estrats amb materials republicans (u. e. 542 i 546). El nivell de circulació es trobava un metre per sobre dels murs perimetrals conservats del dipòsit quadrangular (u. e. 5). En alguns sectors, els nivells de circulació devien ser encara més elevats. Així ho demostra la troballa del paviment inferior de tres *lacus* situats al sector 2, a la zona central occidental del jaciment (u. e. 213). Novament, les restes més ben constatades corresponen a un conjunt hidràulic (fig. 13). Una complexa xarxa de conduccions (de la fig. 14 a la 16), de la qual s'ha espoliat la pedra modernament (u. e. 402-404, u. e. 408 i u. e. 508-540), connecta a llevant amb un pou rectangular, que interpretem com a pou de decantació (u. e. 545), on arribava l'aigua des del pou de captació (situat hipotèticament a llevant del jaciment), i al sud amb un dipòsit quadrangular de 9,20 × 9,20 metres (31 × 31 peus aproximadament) i 2 metres de fondària conservada. Aquest darrer dipòsit desguassava a través d'un tub ceràmic per l'extrem sud-oest a una canalització (u. e. 319) que es caracteritza per ser extremadament estreta (30 centímetres) i fonda (225 centímetres). La canalització en qüestió va ser excavada al llarg de 40 metres vers el sud, on girava vers el sud-oest, a partir d'on discorria al llarg de 30 metres més, fins que se'n va perdre la trajectòria sota els camps de conreu adjacents. La categoria i bona tècnica de la conducció ens fa creure que devia desguassar en un altre dipòsit o conjunt estructural, que ens és desconegut.

Tot el conjunt presenta un cert grau d'unitat constructiva. Tant les canalitzacions com els murs del dipòsit quadrat estan fets amb la mateixa tècnica, amb carreus lligats amb terra (les canalitzacions) o amb morter (el dipòsit quadrangular). És de destacar el sistema de canalització d'entrada al dipòsit quadrat, on es podia optar per canalitzar els líquids per un pas ample (u. e. 85) o per una canalització de cabal molt més reduït. A més d'aquests desguassos principals, hem detectat la presència de diverses canalitzacions o drenatges (canalitzacions: sector 5, u. e. 502 i 505; drenatges: sector 2, u. e. 228, i sector 4, u. e. 410) en general situats a cotes superiors, que ens fan pensar que possiblement tenien alguna relació amb les canalitzacions principals.

A aquesta fase deuen correspondre també tres dipòsits de líquids (de la fig. 29 a la 32), trobats arreglerats en el sector 2 de l'excavació, que presentaven un paviment

d'*opus signinum* i una cubeta circular al fons del cantó nord-oest de cada un per facilitar-ne les tasques de neteja. Aquests dipòsits són un testimoni evident de la *pars rustica* de la villa, però no van presentar cap seqüència estratigràfica, ja que van aparèixer molt arrasats i pràcticament en superfície; no obstant això, els podem associar amb la fase imperial de la villa, ja que es troben a una cota superior als dipòsits tardorepublicans de l'immediat sector 6.

Val a dir també que, malauradament, abans que poguessin començar els treballs arqueològics, les màquines van arranar un camp de *dolia* que es trobava immediat a l'àrea excavada, pel cantó nord-oest, el qual va ser identificat per la gran abundància de fragments d'aquests recipients, que van aparèixer en superfície després de la destrossa. Per tant, l'atribució d'aquest magatzem a la fase imperial, si no és que era d'època tardorepublicana, com el de l'Olivet d'en Pujol, a Viladamat (Alt Empordà) (Casas 1989), ens indica l'emplaçament de la *pars rustica* de la villa imperial. Si, com és lògic, el posem en relació amb els tres dipòsits esmentats més amunt (que es troben al cantó oest de la zona excavada), podem suposar que la *pars rustica* i *fructuaria* de la villa es trobava, en època imperial, als sectors nord i oest, mentre que la *pars urbana* (testimoniada per la ubicació dels banys) devia ser als sectors est i sud de la villa.

En relació amb tot el que hem descrit fins aquí, en cotes superiors desaparegudes, hi havia estructures d'hàbitat de les quals solament es conserven restes de paviments (comentats anteriorment), empremtes de *dolia* i sitges, que comentem en l'apartat de la fase IV pel fet d'haver-se reblert en el moment final de l'assentament.

3.2.2. Cronologia

Els estrats que permeten datar i estudiar aquesta fase no són gaire nombrosos i, en general, presenten molt poc material significatiu. Un exemple n'és l'estrat 431, que, enmig d'un ampli conjunt de material ibèric i tardorepúblicà, tan sols presenta un únic fragment de sigil·lada gèl·lica i un fragment de vidre. Destaquen els estrats 0424, 0425, 0519 i 1018, que han proporcionat una sèrie de materials: sigil·lada gèl·lica i hispànica (forma Dragendorff 37), ceràmica de parets fines, àmfora itàlica i tarraconense (formes Tarraconense I, Pascual 1 i Dressel 2-4), així com fragments de vidre. Aquests materials, trobats juntament amb altres elements residuals d'època tardorepúblicana, permeten establir una cronologia *post quem* de mitjan segle I, especialment de la segona meitat (si es té en compte la datació de la forma Dragendorff 37), cosa que ens pot apuntar una datació de l'època de Neró o ja dins el període flavi.

Es van localitzar també diversos estrats que, per la mitjana quantitat de materials que van proporcionar, no es

pot descartar que siguin més moderns. Tanmateix, l'estrat que va aportar més quantitat de materials va ser el 0519, on la troballa de fragments de sigillada itàlica, gàllica i hispànica (tots informes) i àmfores tarraconenses (formes Pascual 1 i Dressel 2-4) apunta (especialment pel que fa a la sigillada hispànica) una datació *post quem* de mitjan segle I dC. L'absència de la sigillada africana A i de la ceràmica africana de cuina, tant en aquest estrat com en els que hem esmentat anteriorment, ens proporciona una datació *ante quem* de la fi del segle I. Tenint en compte la presència de la forma Dragendorff 37 i l'absència de materials africans, la datació més probable d'aquesta fase constructiva s'ha de situar entre els anys 60 i 80 dC, és a dir, en època neroniana o flàvia.

No cal dir que aquesta datació ens presenta un problema important, que ja s'ha apuntat més amunt, de solució de continuïtat amb la fase anterior, ja que no podem saber si hi va haver o no un *hiatus*, que podia haver arribat als cent anys de durada, entre l'amortització de l'establiment tardo-

republicà i la nova villa, del tercer quart del segle I dC, tot i que la presència (residual) de materials com la sigillada itàlica i la gàllica ens fa pensar en una continuïtat, l'entitat de la qual no estem en condicions de determinar. En tot cas, hem de tenir en compte, a més de l'estat general d'arrasament de la villa, que no se n'ha excavat la totalitat. Com que el que s'ha excavat pot haver pertangut a sectors més o menys perifèrics de la villa, no podem saber si hi va haver o no un assentament d'època julioclàudia, cosa que potser una excavació dels camps del voltant permetria esbrinar.

3.3. Fase III. Remodelacions del conjunt hidràulic. Els banys (segle II dC)

3.3.1. Estructures arquitectòniques

Aquesta fase es distingeix de l'anterior per dues remodelacions importants del conjunt hidràulic: per un cantó, la reconversió del gran dipòsit quadrat en banys i, per l'al-

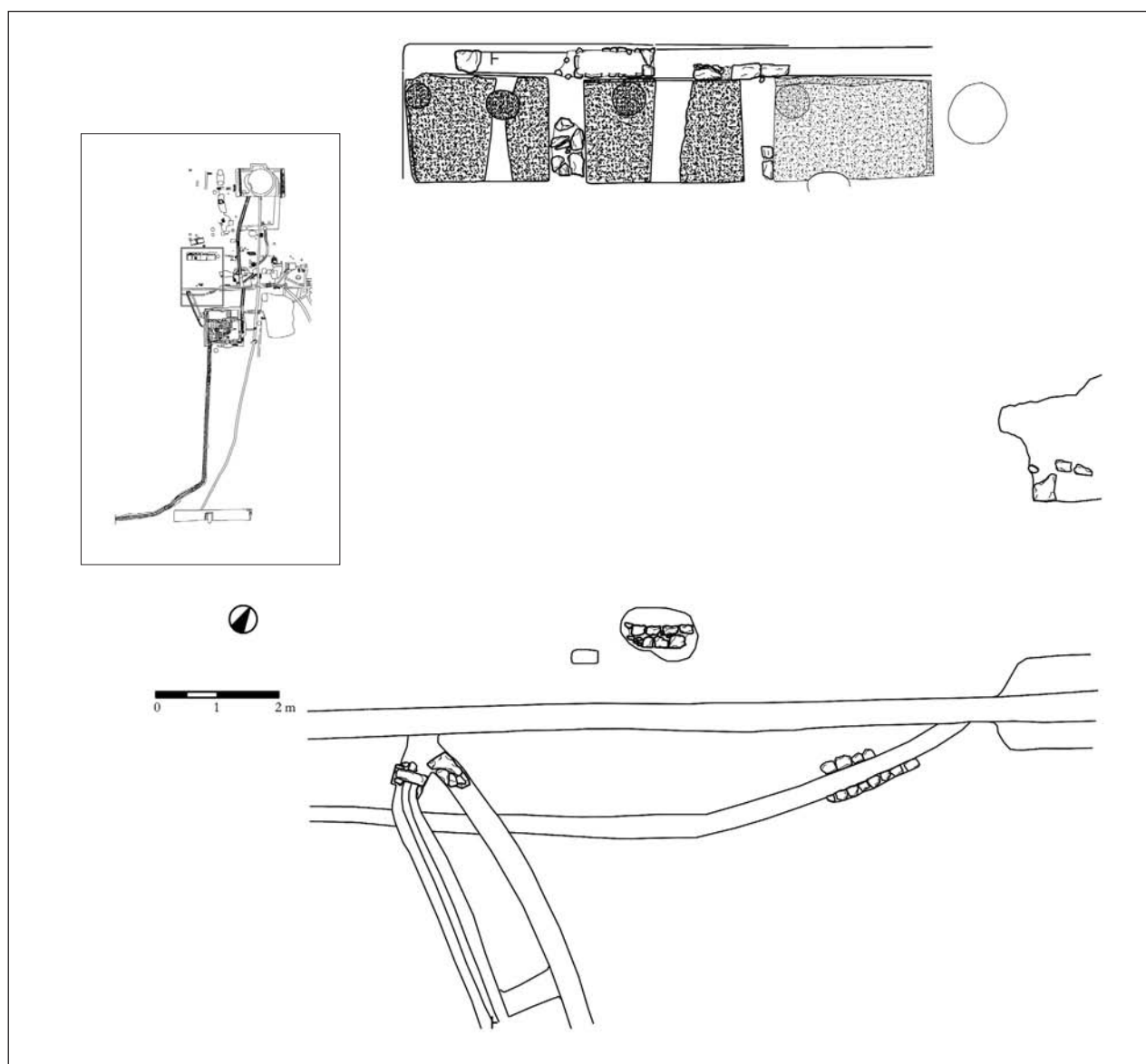

Figura 29. Planta del sector 2, amb indicació dels dipòsits de la fase imperial.

3 Fases constructives i seriació estratigràfica

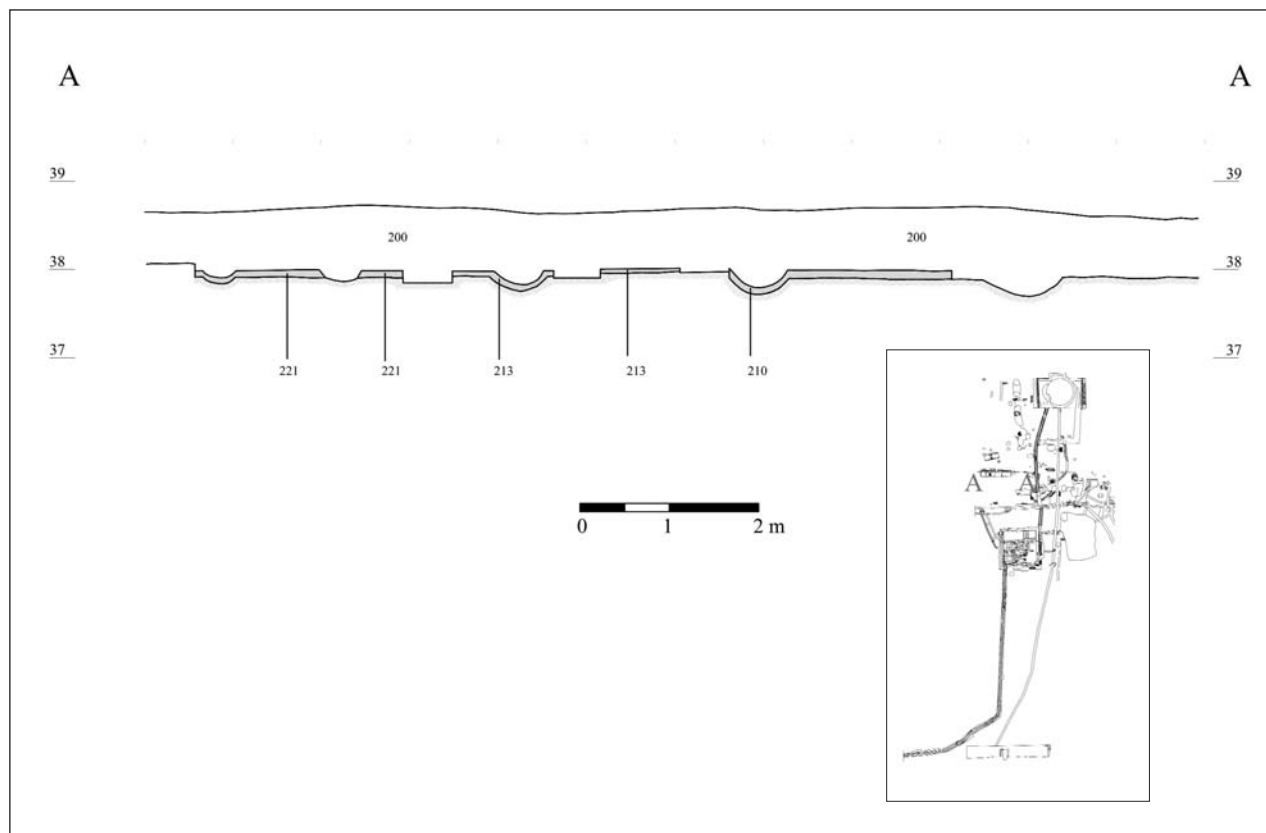

Figura 30. Sector 2. Secció A (dipòsits).

Figura 31. Dipòsits de la fase imperial. (Foto: Jordi López Vilar)

tre, la construcció d'un altre dipòsit de planta circular de 7,60 metres de diàmetre, que es va bastir al centre del gran dipòsit rectangular situat a l'extrem nord del jaciment (sector 10). D'aquest gran dipòsit circular (de la fig. 33 a la 35), del qual no coneixem cap paral·lel exacte a Catalunya (només un de similar i molt proper, que després comentarem), solament es conservava el paviment (u. e. 1003), de molt bona qualitat, que tenia un gruix de 20 centímetres i era perfectament horitzontal. Els murs perimetrals d'aquest dipòsit es van espoliar en època indeterminada. D'altra banda, l'absència total dels murs dificulta saber si hi havia una entrada d'aigua a un nivell superior, la qual cosa sembla probable, ja que l'únic canal que s'ha conservat acaba en els banys i presenta una acusada horitzontalitat, motiu pel qual costa molt de creure

Figura 32. Dipòsits de la fase imperial. (Foto: Jordi López Vilar)

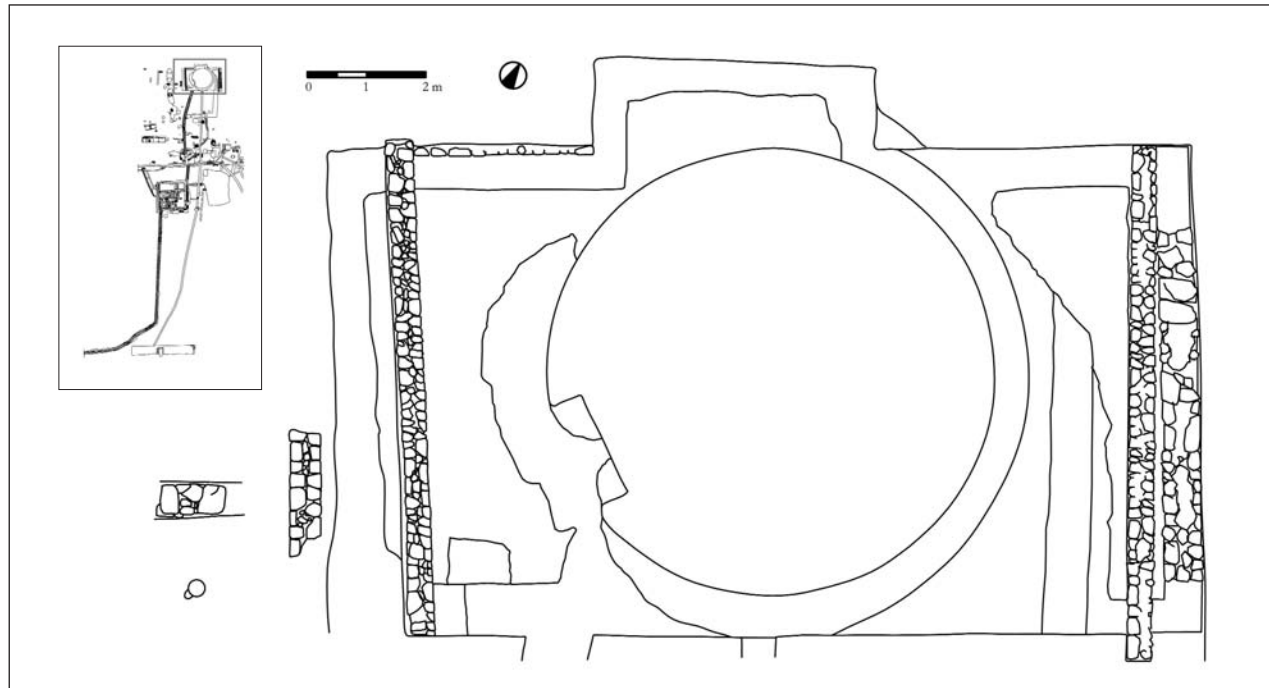

Figura 33. Planta del dipòsit circular del sector 10.

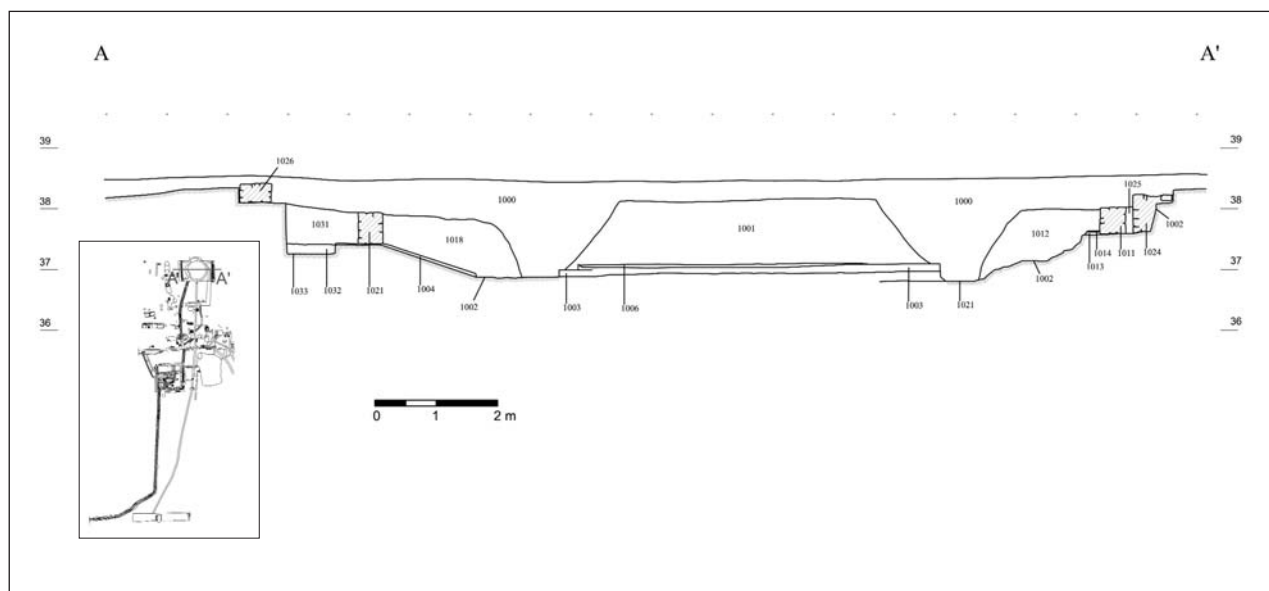

Figura 34. Secció del dipòsit circular del sector 10.

Figura 35. Dipòsit circular. (Foto: Arqueociència)

que fos el canal d'entrada. En tot cas, és interessant constatar que, en aquest moment, la construcció de dues noves estructures hidràuliques es va produir aprofitant l'existència d'altres d'anteriors.

La funcionalitat precisa d'aquest dipòsit circular no la coneixem amb seguretat, tot i que creiem que, per una sèrie de raons que exposarem seguidament, es pot establir amb força probabilitat. La planta circular dificulta que es pugui considerar com una cisterna; probablement era a cel obert. Una possibilitat seria que es tractés d'una *piscina* decorativa (un estany per a peixos, fins i tot, qui sap si un viver per a la cria i consum) o bé una *natatio*. En aquest sentit, recordem que a les comarques de Girona

Fases constructives i seriació estratigràfica

s'ha documentat, a la villa de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), una possible *natatio*, consistent en un gran dipòsit rectangular de 7,5 × 5,10 metres i un metre aproximadament de fondària, amb una capacitat de 38 m³; presentava un graó a tres dels quatre cantons i estava coberta per una teulada, documentada per les bases de les columnes de sustentació (Casas *et al.* 1995a, 65). Encara que tipològicament no té res a veure amb el dipòsit del Mas d'en Gras, pot ser un paral·lel interessant, ja que es tracta també d'un edifici aïllat. Tanmateix, creiem que la funció del dipòsit circular del Mas d'en Gras va ser força diversa, com exposarem seguidament.

El més probable és que aquest dipòsit circular tingués com a funció purificar l'aigua mitjançant la decantació de les impureses. Recordem que Vitruvi (8, 6, 15) indica que és necessari depurar l'aigua, ja que, com recorda Plini (*Nat. Hist.* 31, 36), «el llim desnaturalitza l'aigua». D'altra banda, Plini (*Nat. Hist.* 36, 173) diu que era necessari un sistema de cisternes disposades de tal manera que «les impureses es dipositin a la primera i que, mercès a un filtre, l'aigua arribi pura a les següents». Tot i que tant Vitruvi com Plini asseguren que la terra i la sorra poden filtrar l'aigua, el millor sistema que van utilitzar els romans va ser el de la decantació, ja que els va permetre que els llims i les impureses restessin dipositats al fons del primer dipòsit, a partir del qual es podia distribuir l'aigua ja depurada cap a altres punts mitjançant canalitzacions. Això es va aconseguir mitjançant enginyosos sistemes de cisternes amb pendents variables i diverses cambres paral·leles (sistema recomanat per Vitruvi), com l'anomenada piscina Mirabile, a Miseno; les Sette Sale, a l'entorn de les termes de Trajà, a Roma, o la sortida de l'Aqua Virgo, al turó del Pincí, a Roma (Malissard 1996, 139-141).

Aquest sistema, però, provocava que s'acumulessin llims i impureses al fons de les cisternes, cosa que obligava a netejar-les periòdicament, almenys una vegada a l'any (Malissard 1996, 145-147).

Tolle-Kastenbein (1990, 113-121), en el seu estudi sobre l'enginyeria hidràulica romana, planteja una tipologia de dipòsits relacionats amb la regulació de la circulació de l'aigua, que tenien diverses funcions, segons els casos: anivellament del cabal, sedimentació dels llims, desviació del corrent, facilitació de les reparacions del conducte, compensació de la pressió i, finalment, distribució de l'aigua. D'aquestes funcions, dues són les que podem apreciar clarament al jaciment del Mas d'en Gras: la sedimentació dels llims (és a dir, la depuració) i la desviació del corrent. Cal dir que aquests dipòsits molt sovint es relacionaven amb els aqüeductes i, quan prenen la forma d'una construcció més o menys turriforme, s'anomenaven *castella aquae*; tanmateix, aquest nom no és adequat quan ens referim a simples dipòsits, com el que aquí ens ocupa.

Des d'un punt de vista tipològic, i com apunta també Tolle-Kastenbein (1990, 113-114), d'aquests dipòsits

se'n podien trobar un nombre divers al llarg d'una canalització i eren interdependents, motiu pel qual no rebien un nom determinat a l'època romana. Tanmateix, els dipòsits de sedimentació sí que tenien un nom específic, que podem atribuir també al del Mas d'en Gras: *piscina limaria*. Aquest nom apareix només una vegada, a l'obra de Frontí (*Aq.* 15), el qual, en referir-se a l'aqüeducte *Anio Novus*, fa esment d'una *piscina limaria*, situada al naixement de l'esmentada obra («inter amnem et specum»), amb la finalitat de depurar l'aigua («liquaretur aqua»). Això justifica el nom, ja que el mot *limaria* fa referència als llims que es dipositaven al fons del dipòsit. Evidentment, encara que el mot *piscina* faci al·lusió inicialment (com indica la seva etimologia) a un estany per a peixos, és ben evident que aquí té un altre sentit, tal com acabaria passant també en els àmbits balnearis, on aquesta paraula adoptà el significat que modernament li donem en català.

Els dipòsits de desviació eren necessaris quan els conductes descrivien angles molt acusats (especialment angles rectes), en aquest cas el dipòsit tenia com a objectiu permetre que el corrent pogués descriure aquests girs sense problemes. Ja al segle VI aC se'n va construir un de força significatiu a l'aqüeducte d'Eupalinos (Sanno, Itàlia), que consistia en un dipòsit de planta quadrada que feia la doble funció de facilitar el gir en angle recte d'una canalització i de depurar l'aigua com a *piscina limaria* (Tolle-Kastenbein 1990, 117-118 i 120, fig. 62). Per tant, aquest sistema de distribució i de decantació tenia ja una forta tradició en plena època romana. Ja en el període imperial, en podem trobar d'altres de més elaborats, com el de l'aqüeducte de Metz, sobre el riu Mosella, on un dipòsit de planta circular es relaciona tant amb l'esmentat aqüeducte com amb el pont situat sobre el riu (Tolle-Kastenbein 1990, 115-116, 118 i 119, fig. 61).

Encara que la majoria dels dipòsits que complien aquestes funcions (ja n'hem vist un exemple arcaic en relació amb l'aqüeducte d'Eupalinos) eren de planta quadrangular, n'hi ha d'altres de circulars, com el del Mas d'en Gras. L'exemple més espectacular és el de l'antiga ciutat de *Signia*, l'actual Segni, al Laci (d'on, per cert, prové la denominació *opus signinum*, aplicada a un determinat tipus de paviment). Aquest dipòsit, de dimensions considerables (21,50 metres de diàmetre), estava voltat per un doble parament d'*opus quadratum* amb un rebliment intermedi d'*opus caementicium* i estava interiorment revestit amb *opus signinum*. S'alimentava de l'aigua de la pluja, per la qual cosa la superfície rocosa dels voltants havia estat convenientment retallada per proporcionar-li un pendent inclinat (Secchi 1876; Devoti 1978, 29-30). Un altre exemple similar és el del Castel San Pietro Romano, al Laci (Devoti 1978, 30).

El dipòsit de Segni s'ha identificat com una cisterna o fontana (Staccioli 1980, 202) o bé com una *piscina limaria* (Devoti 1978, 29-30). Tanmateix, Coarelli (1984,

178) ha suggerit que es tracta, en realitat, d'un estany decoratiu per a les oques, tenint en compte la proximitat d'un temple, possiblement dedicat a Juno Moneta. Argumenta que l'oca és un animal relacionat amb aquesta deessa i considera que, pel que sembla, prop del temple dedicat a la mateixa deessa a Roma hi va haver un estany destinat també a les oques, que recorda el cèlebre episodi dels gansos del Capitoli. Sigui com sigui, es tracta d'una hipòtesi arriscada, que, si pot ser vàlida per al dipòsit de Segni, evidentment no ho és per als altres casos coneguts.

Les *piscinae limariae*, a més de trobar-se en relació amb els aqüeductes, es podien trobar també en els àmbits de les *villae*, com passa al Mas d'en Gras. Així, se'n coneixen unes quantes a les vil·les de la zona de *Tusculum*, al Laci, zona que, com recorda Estrabó (5, 3, 12), era abundant en aigua; les vil·les es disposaven en terrasses sobre la plana llatina i la ciutat era «embellida per una corona de jardins i vil·les, en particular a les zones inferiors, a la part que està orientada vers Roma». A l'*ager Tusculanus* s'ha localitzat un nombre molt abundant de dipòsits (la majoria cisternes), en total 185 (Devoti 1978), la qual cosa és un indicatiu clar tant de la importància del poblament rural romà a aquesta zona com de la seva riquesa aqüífera. D'aquests dipòsits, n'hi ha que són *piscinae limariae* de planta circular, concretament els de Cocciano, Loco Novo i Casale di Pillozzo (Devoti 1978, 105-106, 123-125 i 162-163). Els tres presenten un diàmetre més gran que el del Mas d'en Gras (els dos primers fan 40 metres, i el tercer, 29 metres; és a dir, són més grans que la piscina de Segni, abans esmentada) i estan delimitats per murs d'*opus caementicium*. Devoti els data vers el segle I (tot i que sense arguments estratigràfics) i suposa que tenen una funció decorativa i també com a *piscinae limariae*, per depurar l'aigua que posteriorment es dirigiria a diverses cisternes localitzades a la rodalia. El fet que es documenti en tres casos d'entre un conjunt de 185 sembla que indica que es tracta d'una solució no gaire abundant, però en cap cas insòlita, cosa que explica que el del Mas d'en Gras sigui l'únic cas conegut a Catalunya.

Per tant, considerant els paral·lels coneguts a Itàlia, així com la seva disposició en l'entramat hidràulic localitzat al jaciment, creiem que el dipòsit circular trobat al Mas d'en Gras no és altra cosa que una *piscina limaria* destinada a purificar l'aigua mitjançant el sistema de decantació abans de continuar el seu curs vers altres dipòsits, un dels quals va ser reconvertit, com veurem, en uns banys.

Precisament, en un jaciment força proper, la terrisseria romana de les planes del Roquís (Reus), que correspon també a l'immediat Mas d'Antoni Corts (Riudoms), coneixem un exemple similar: una gran bassa circular pavimentada amb rajoles de grans dimensions (Vilaseca i Adiego 1998-1999, 266-267, fig. 4). Per aquest tipus de paviment és difícil que es tracti d'un dipòsit destinat a l'emmagatzematge d'aigua, per a la qual cosa hi hauria d'haver un paviment hidràulic adequat. És per això que

creiem que l'exemple de les planes del Roquís és també una *piscina limaria*, en aquest cas per a la decantació d'argila per produir a la *figlina*.

El dipòsit circular estava relacionat amb una canalització (u. e. 704-702) (fig. 36 i 37) revestida de pedra i relativament semblant a l'anterior canalització transversal de la fase II, que hi desguassava sense pendent, just davant d'un rec fet d'obra de formigó que es relaciona amb el dipòsit quadrangular, ara reconvertit en banys.

La canalització 704-702 estava reblerta amb materials de la fase IV, la qual cosa ens indica que es va utilitzar fins al moment d'abandonar el jaciment, de la mateixa manera que la canalització transversal, els banys i el desguàs. Malgrat que la pedra de revestiment havia estat parcialment espoliada, es conservava un sector de la coberta de la canalització, feta amb lloses de pedra, on hi havia un registre construït amb una base de columna toscana perforada, feta amb pedra de Santa Tecla, amb el forat cobert amb una pedra esfèrica que hi estava encaixada (de la fig. 38 a la 41). Aquest basament és un element interessant, ja que podria pertànyer a l'establiment tardorepúblicà, tot i que no es pot descartar que hagués estat transportat com a runa d'un altre indret, potser del mateix nucli urbà de *Tarraco*. A la villa romana de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) en coneixem un cas força similar (Casas i Soler 2003, 15) que presenta la mateixa problemàtica en relació amb la seva proximitat amb el nucli urbà d'*Emporiae*, tot i que la troballa de fragments de paviments d'*opus signinum* amb tesselles de marbre, pintura parietal, morter i tègules fa pensar que, en realitat, aquests materials procedeixen del mateix jaciment, com suposen els seus excavadors.

També trobem a l'interior del canal 702 un bloc monolític de pedra calcària amb un canaló central amb perfil en forma d'U; és possible que servís perquè l'aigua baixés amb més pressió. Sabem que aquest element és únic en la canalització esmentada i que difícilment n'hi podia haver hagut un altre, ja que, tenint-ne en compte la col·locació, no era possible extreure'l sense desmuntar la mateixa estructura fins a la base, a més de tenir la coberta en gran part conservada. El que és realment curiós és el desnivell remarcable de 0,10 metres en tan poca distància, és a dir en 1,20 metres, tenint en compte que, abans d'aquest element i dins el tram de canalització del sector 7, el desnivell arribava només als 0,07 metres. La diferència de desnivell pot semblar petita si no es considera la distància en què es produeix.

El funcionament del conjunt hidràulic solament el podem proposar de forma hipotètica, ja que manquen elements per poder assegurar com s'utilitzava. A tall d'hipòtesi, es pot suggerir que, a partir d'un punt desconegut situat a llevant del jaciment, des d'un pou i una sènia es devia canalitzar l'aigua al dipòsit circular (la *piscina limaria*), on era purificada per decantació; a partir d'aquí,

3 Fases constructives i seriació estratigràfica

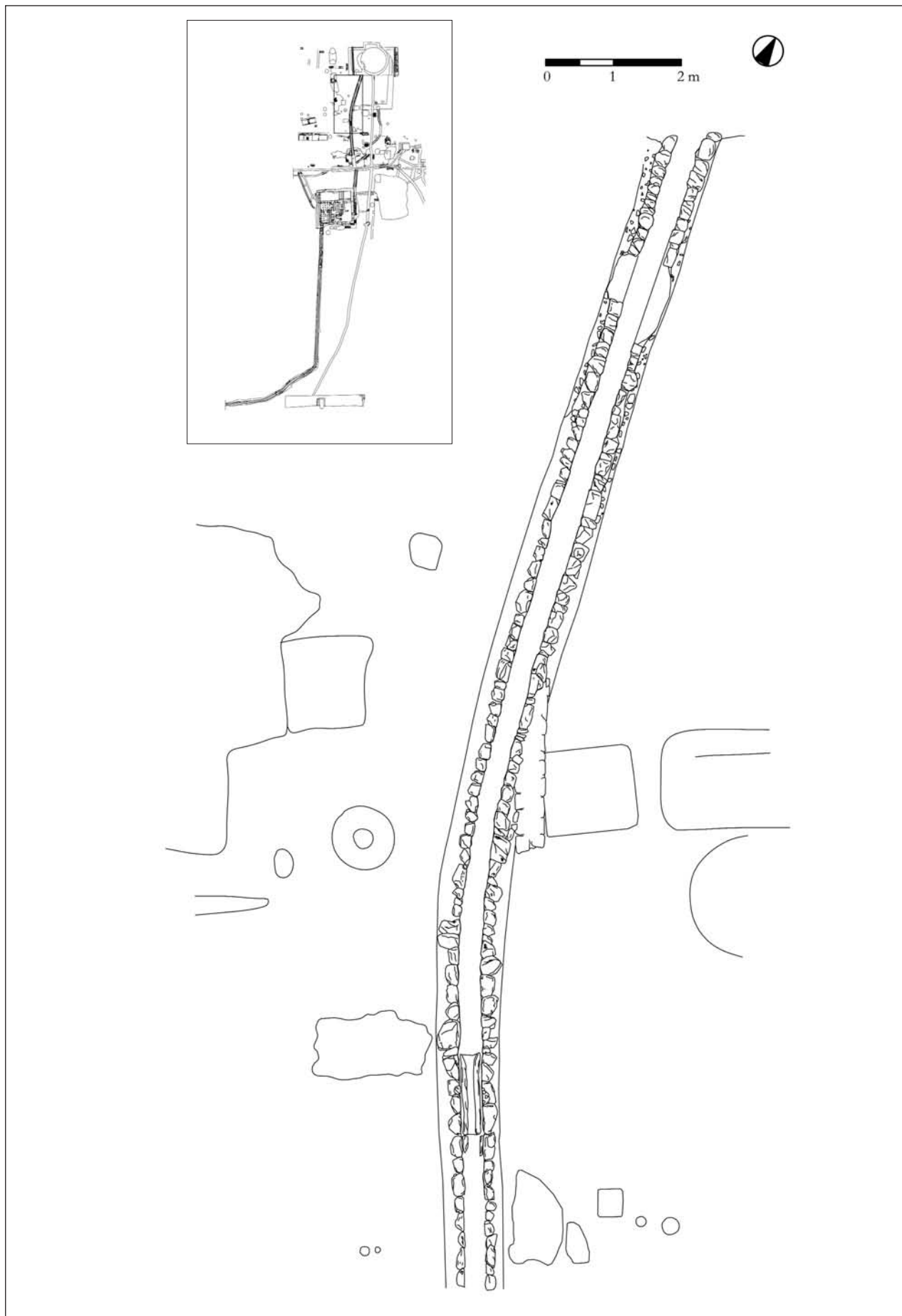

Figura 36. Planta del sector 7, amb el canal entre els dos dipòsits.

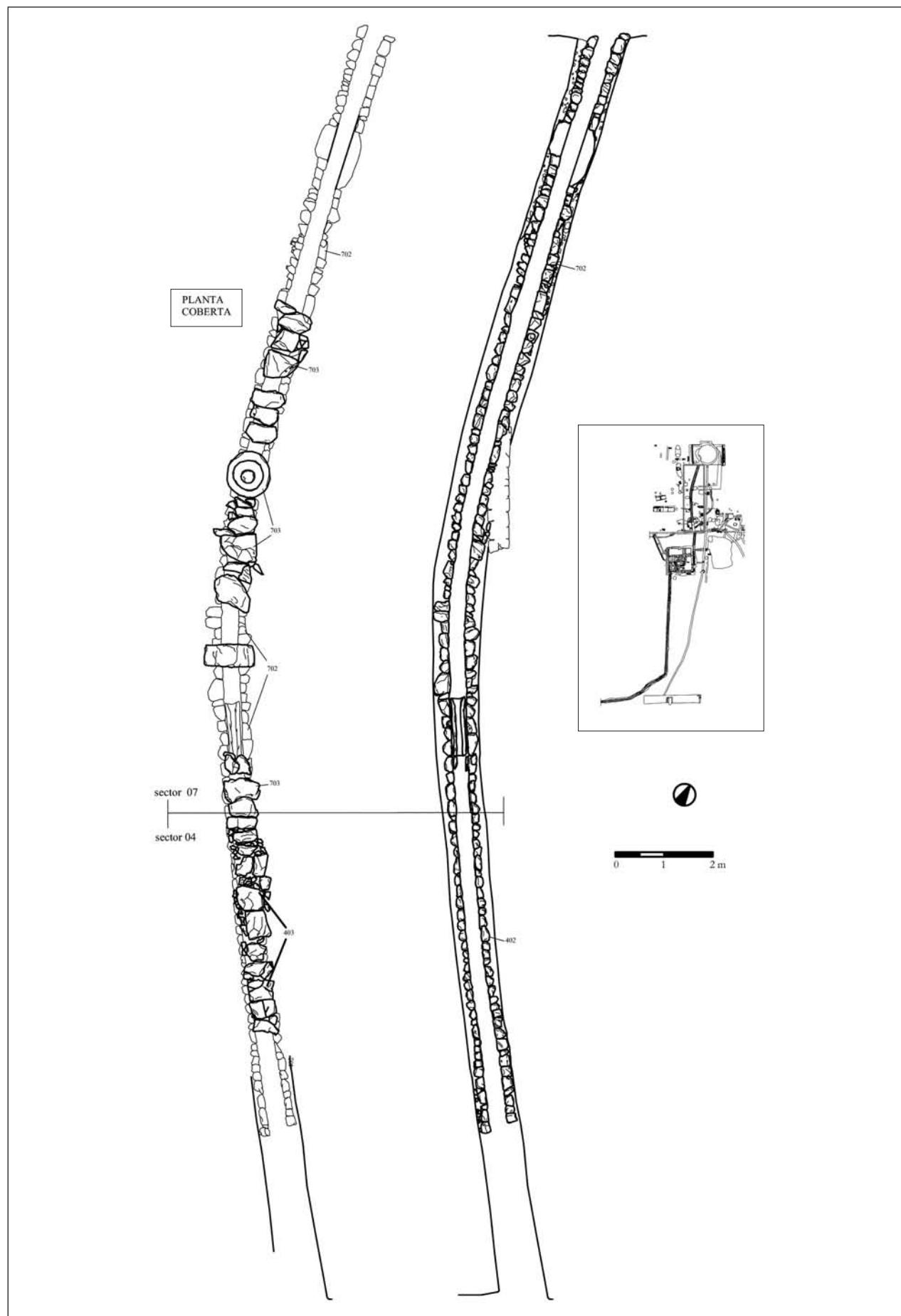

Figura 37. Sectors 4 i 7. Planta del canal (u.e. 704-702), amb la coberta de pedres (esquerra) i un cop excavat (dreta).

Fases constructives i seriació estratigràfica

Figura 38. Detall del registre de la canalització fet amb una vasa de columna toscana perforada, amb el forat cobert amb una pedra esfèrica. (Foto: Arqueociència)

Figura 39. Detall del registre de la canalització fet amb una vasa de columna toscana perforada. (Foto: Arqueociència)

Figura 40. Detall del registre de la canalització fet amb una vasa de columna toscana perforada. (Foto: Jordi López Vilar)

Figura 41. Vasa de columna toscana, de pedra de santa Tecla, reutilitzada com a registre en la canalització. (Foto: Arqueociència)

devia ser canalitzada per la seva pròpia pressió vers la conducció d'entrada als banys.

Cal plantejar-se si la construcció del dipòsit circular i la dels banys són o no contemporànies; certament, la datació del dipòsit circular a partir dels materials arqueològics no és gaire precisa, ja que només podem atribuir-li una datació *post quem* de la segona meitat del segle I. Tanmateix, l'orientació de les respectives canalitzacions ens indica una relació estructural entre aquestes construccions, que podem situar en la fase III, moment en què el dipòsit quadrangular va ser reconvertit en banys. En darrer terme, resulta perfectament coherent que, en decidir bastir-hi uns banys, es construís també una piscina de decantació (la *piscina limaria*) per tal que l'aigua arribés als banys tan neta com fos possible, per la qual cosa podem considerar gairebé segur que ambdues construccions són contemporànies, ja que formarien part del mateix sistema hidràulic.

Cal afegir que la cota de fondària del paviment del dipòsit circular i la del canal d'entrada d'aigua als banys és molt similar. Tanmateix, la relació entre el canal proce-

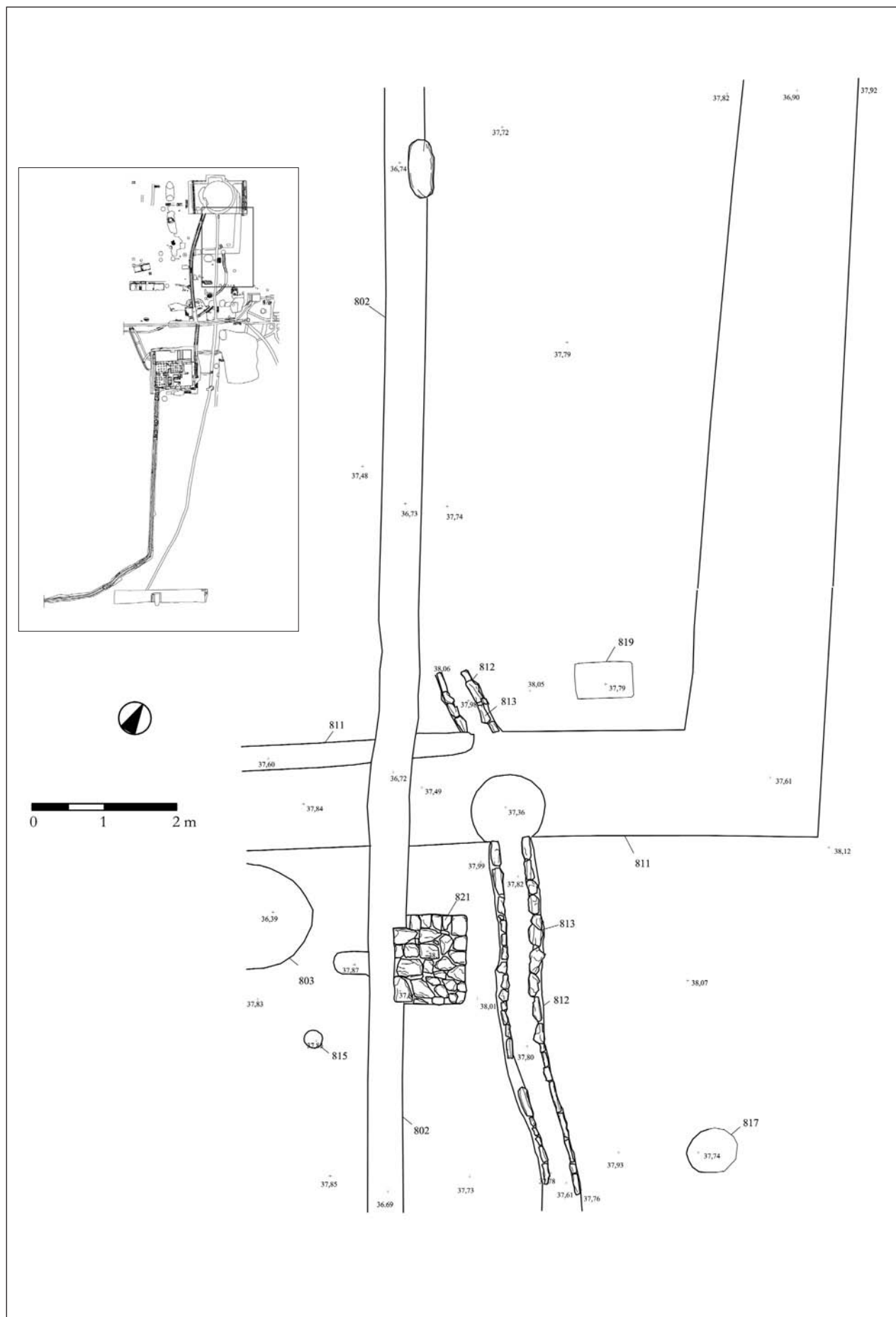

Figura 42. Planta del sector 8, en què s'aprecia la presència de sitges del darrer moment del jaciment.

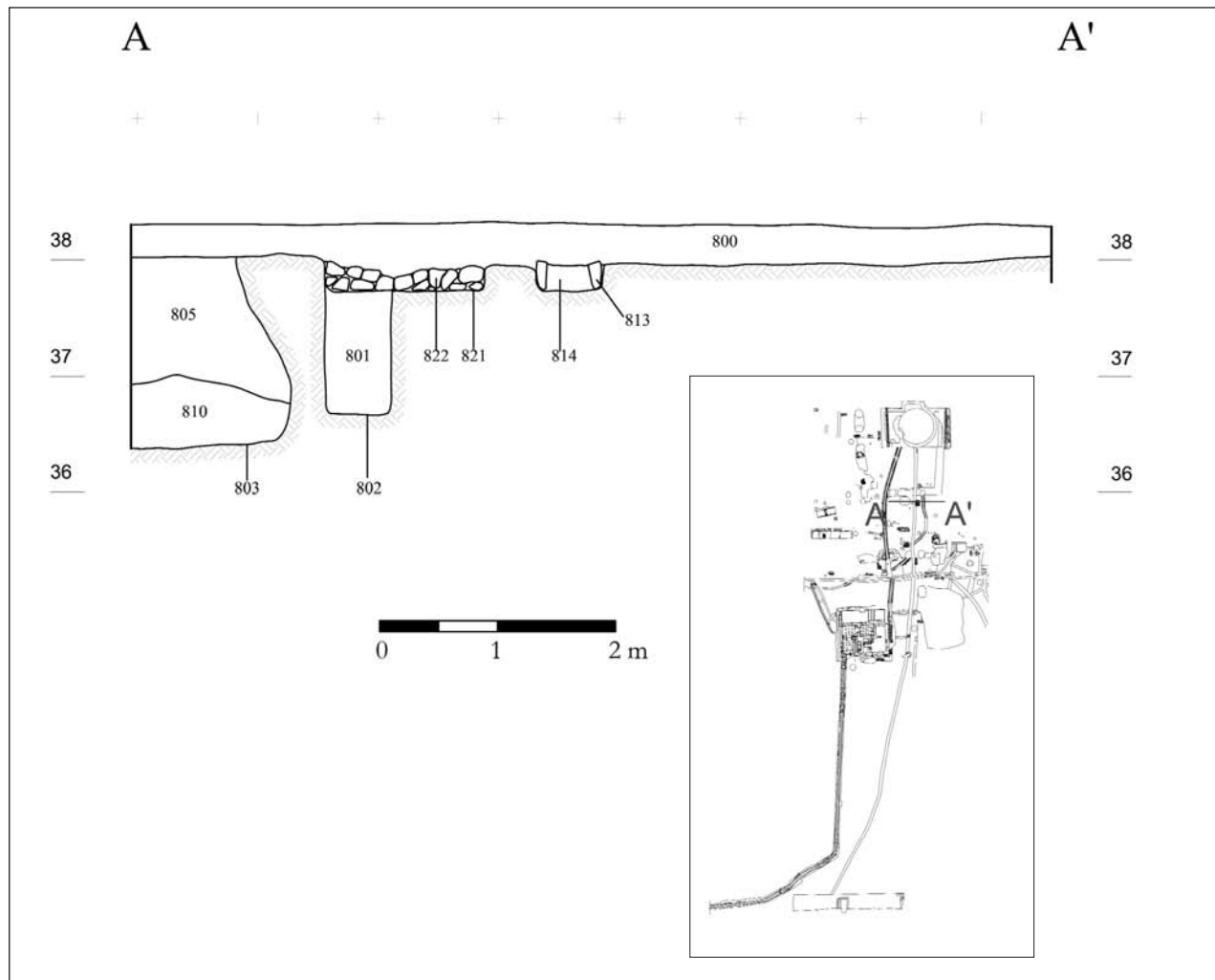

Figura 43. Sector 8, secció A.

dent del dipòsit circular i el d'entrada als banys ens és desconeguda, ja que la pedra del sector en qüestió va ser espoliada. El rebliment i l'amortització del conjunt hidràulic que hem descrit es van produir en el moment final de la fase IV (inici del segle III dC).

A aquesta fase corresponen, com s'ha indicat més amunt, els *balnea* de la *villa*, que evidentment són l'element més interessant del conjunt, per la qual cosa els tractem en un capítol independent.

3.3.2. Cronologia

La identificació dels estrats de rebliment del moment de la construcció (u. e. 1012 i 1018, però no la 1031, que presenta dubtes d'interpretació i de fiabilitat arqueològica) del dipòsit circular permet donar una datació *post quem* vers mitjan segle I dC. Tenint en compte la datació de la fase anterior, la tercera fase té un *terminus post quem* de l'any 80 dC, per la qual cosa es podria datar en època flàvia avançada o en qualsevol moment del segle II (Sánchez, Járrega i Olivares 2000, 247). Dissortadament,

no podem precisar més la datació, ja que els estrats constructius no han proporcionat gaires materials significatius.

3.4. Fase IV. Abandonament

3.4.1. Rebliment dels banys i altres espais

Per causes que ens són desconegudes, els banys van deixar de ser utilitzats i les estances es van emprar com a abocadors de deixalles domèstiques, principalment restes de llars i utensilis culinaris. Molt poc temps després, l'assentament del Mas d'en Gras es va abandonar ràpidament. Tots els estrats d'amortització de sitges, canals i altres espais presenten el denominador comú de contenir restes ceràmiques que sempre es poden datar a començaments del segle III, principalment ceràmiques africanes A i ceràmiques comunes pròpies d'aquell període (vegeu l'estudi de materials). També es van reblir totalment o parcialment les sitges 605, 611, 627 (fig. 46) i 914 (fig. 44 i 45), on, tot i presentar en els estrats de rebliment gran abundància de materials tardorepublicans, hi apareixen també

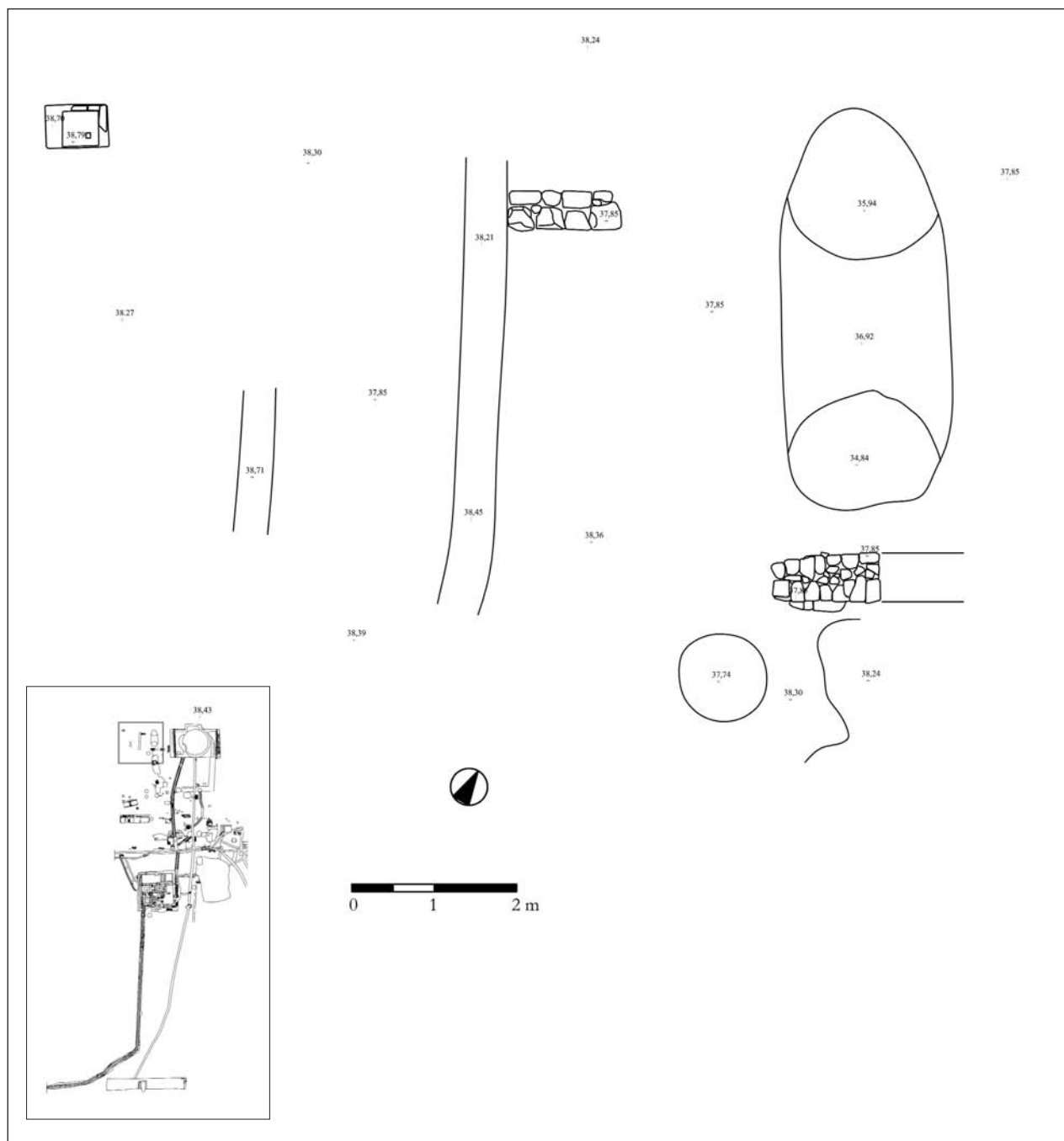

Figura 44. Planta del sector 9, amb les sitges 913 i 914.

fragments ceràmics atribuïbles a la fi del segle II o l'inici del segle III.

Tanmateix, cal dir que diverses sitges (611 i 605) no estaven reblertes totalment i presentaven materials d'època moderna. Aquest fet explicaria que s'hagin trobat sitges amb les parets laterals molt descompostes, la qual cosa produeix una secció gràfica molt irregular, i enfonsades en si mateixes pel fet de no haver-se reblert mai totalment. A més, el farciment d'aquestes sitges (605 i 914) presenta algun fragment de ceràmica vidrada moderna, la qual cosa ens indica el definitiu rebliment o remoció en època molt tardana (posterior al segle XV). Només

el rebliment de la sitja 913 presenta exclusivament materials d'època republicana. Tanmateix, l'escassetat d'aquests materials i la situació topogràfica entre les altres sitges ens fa pensar que la seva amortització és contemporània, és a dir, de la fi del segle II o l'inici del segle III.

No es pot descartar que la vida continués a algun altre indret del jaciment no excavat, però l'absència de materials posteriors fa pensar que això no va ser així o, en tot cas, el possible hàbitat devia ser de molt poca entitat. Per tant, la villa del Mas d'en Gras es pot incloure en el grup d'assentaments que no superen el segle III, encara que

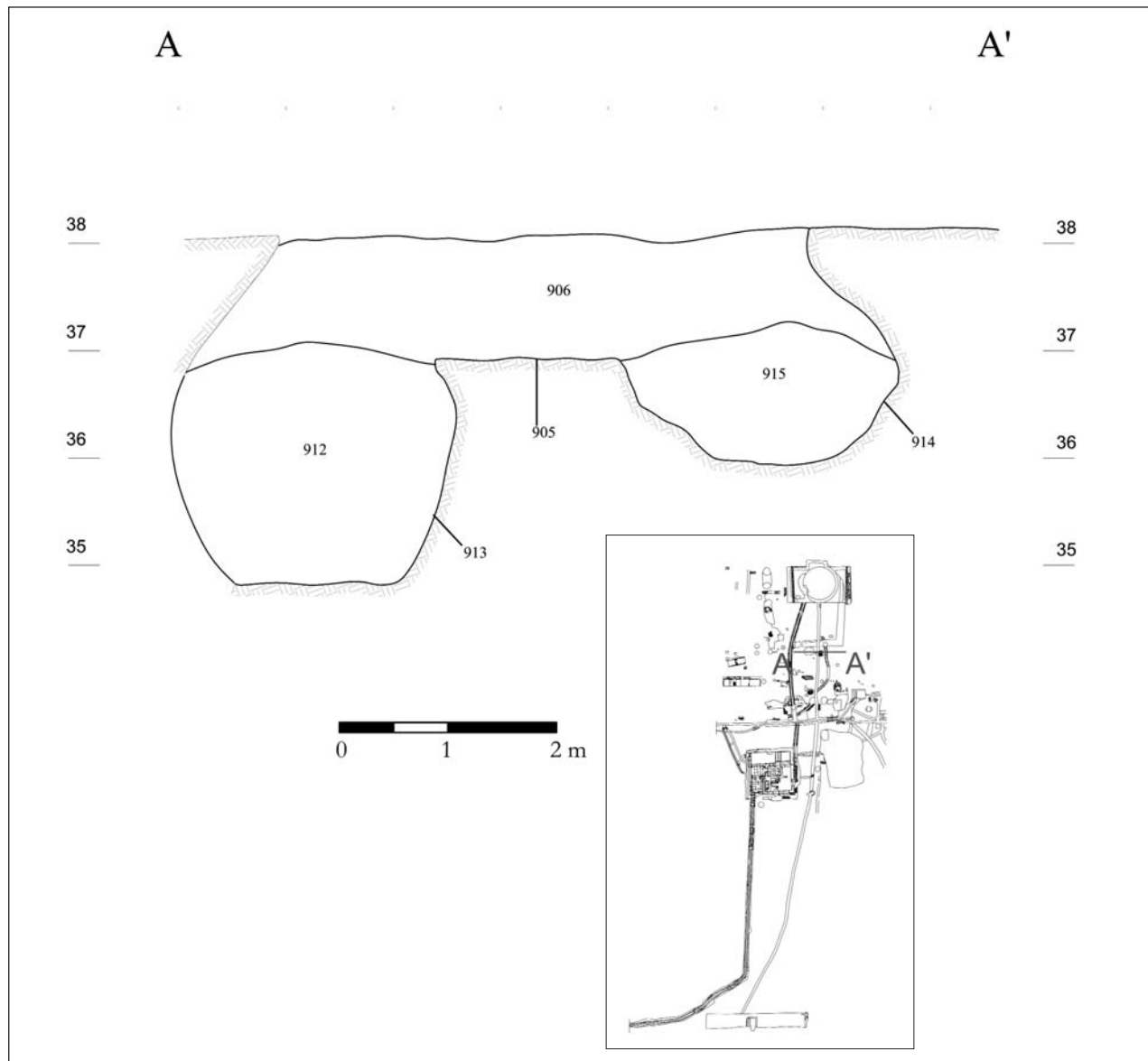

Figura 45. Secció de les sitges 913 i 914.

sembla que no va arribar a mitjan aquesta centúria, per la qual cosa no és gens probable que l'abandonament es degui a la incursió dels francs vers l'any 260, sinó, més aviat, a algun motiu que desconeixem i que podria molt bé ser el que hem apuntat més amunt.

3.4.2. La sitja pou 615

De les sitges que es poden datar en la fase final del jaciment cal destacar la u. e. 615 (fig. 47), que estava farcida pels estrats 614, 622 i 623. Tenia una fondària de 370 centímetres i un diàmetre de 290 centímetres, amb el fons pla. La part central de les parets laterals estava revestida per un mur de pedra seca fet per prevenir la descomposició de la paret en un punt on l'estrat geològic natural era de sorra descomposta. L'estratigrafia estava formada per tres estrats. Els dos superiors els constituïen abocaments de residus domèstics, mentre que l'inferior consistia

en una capa d'aspecte detrític i orgànic que, un cop analitzada, ha permès documentar la presència de matèria orgànica i argila en decantació, la qual cosa indica que la sitja, al final, devia servir de pou sèptic destinat a contenir aigües residuals.

Els dos estrats superiors (u. e. 622 i 623) reblien el dipòsit amb una gran quantitat de materials ceràmics formats per peces molt senceres, que conformen un interessant conjunt tancat de terrissa comuna, africana i fina, que es pot datar entre els anys 175 i 220 dC gràcies a la presència de les formes Hayes 8 B, 23 A, 23 B, 27, 197 i Lamboglia 3 A2. Entre la terrissa comuna s'ha individualitzat un conjunt tipològic ben diferenciat, que hem anomenat *ceràmica comuna de Vila-seca*, caracteritzada per geres i ampolles de pasta ataronjada amb una decoració de filets de color vinós a la part superior de la peça (vegeu l'estudi de materials). També s'hi va trobar una escultura de terracota corresponent a un tors masculí.

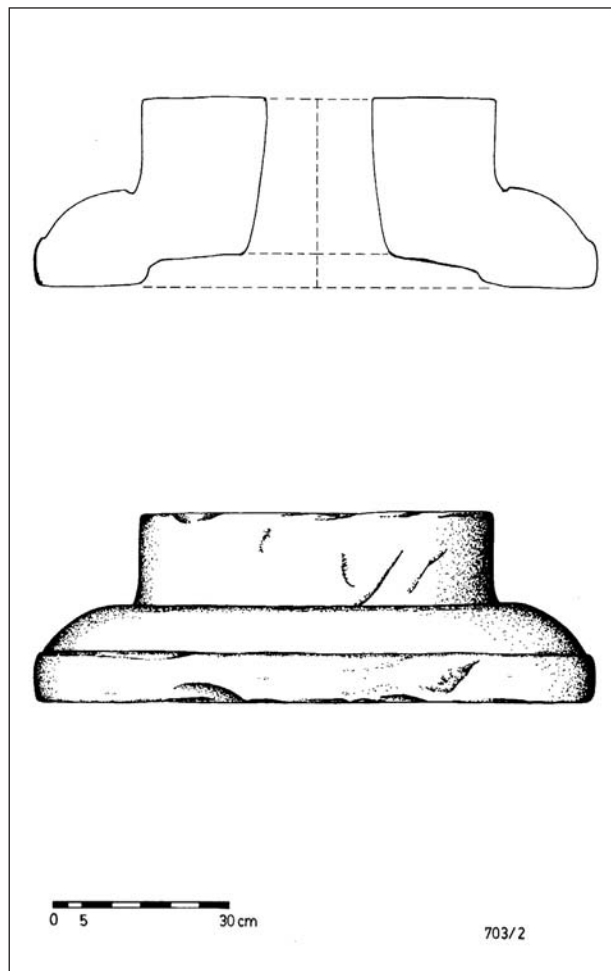

Figura 46. Vasa o capitell d'estil toscà, fet en pedra de Santa Tecla, trobat al fons de la sitja 627.

3.4.3. Cronologia de l'abandonament

Els estrats corresponents a l'abandonament del conjunt, especialment a la zona dels banys, són els que, amb gran diferència, han proporcionat un nombre més significatiu de materials, els quals, gràcies al seu bon estat, permeten un bon enquadrament tipològic, a més de datar amb força aproximació el moment de l'abandonament.

Hi ha un grup d'estrats (u. e. 0055, 0056, 0057, 0348, 0507 i 0622) que presenta un conjunt abundant i representatiu de materials, mentre que n'hi ha un altre, amb un nombre d'estrats més abundant, que, tot i ser interessant, ofereix un conjunt de materials més reduït. A més de ceràmiques residuals (ceràmica campaniana, sigil·lada gèl·lica i hispànica), entre els materials que s'hi han trobat podem destacar especialment la sigil·lada africana A (formes Hayes 3 A, B i C; 6 C, 8 A i B, 9 A i B, 14 A i B, 16, 17, 26, 27, 29, 31, 36, 44, 140, 147, 159/160 i 181 i Salomonson A 5) i la ceràmica africana de cuina (formes Hayes 22, 23 A i B, 131, 182, 195, 196, 197 i 200 i Ostia I, fig. 270), que permeten fixar-ne la cronologia, reforçada per l'aparició de sigil·lada coríntia, així com ceràmica africana de pasta groga, ceràmica vidrada (forma López III), àmfora africana (forma Africana II A) i àmfora gal·la (formes Gauloise 3 i 4). A aquestes ceràmiques, hi podem afegir la producció comuna de taula que hem anomenat *tipus Vila-seca*, que s'ha pogut individualitzar gràcies al farciment de la sitja pou 615 (és a dir, la fossa sèptica). Tots aquests materials ens permeten establir una cronologia per a aquests estrats compresa entre els anys 175 i 225 aproximadament.

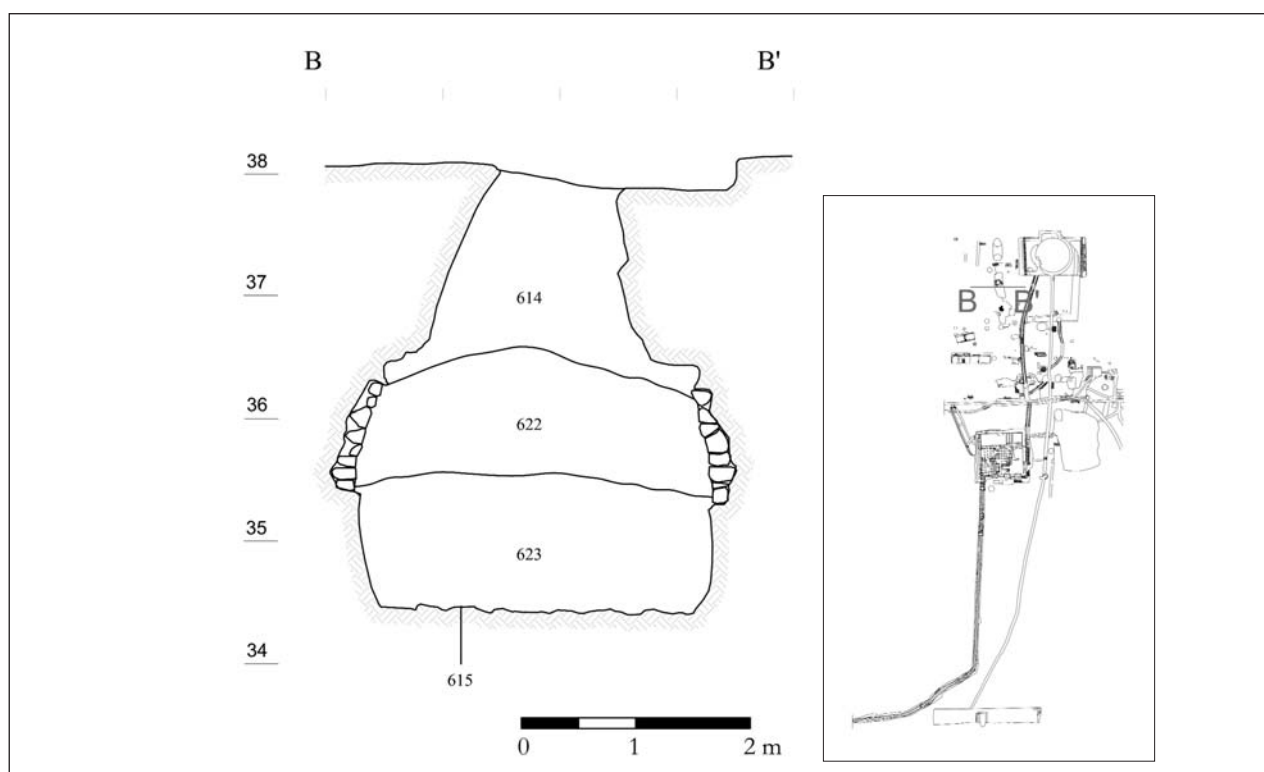

Figura 47. Secció de la sitja pou 615.

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

4.1. El context històric.

Els *balnea* a les vil·les romanes

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras, com que s'han pogut documentar en tota la seva extensió, constitueixen un exemple important que contribueix al coneixement d'aquest tipus d'edificis al *territorium* de *Tarraco*. Parlem de banys i no pas de termes, perquè creiem que és la denominació més adequada en l'àmbit de les vil·les, com veurem més endavant.

Tal com diu Thébert (2003, 1), els edificis balnearis romans són construccions difícils d'investigar i més encara de publicar; com que la seva evolució és complexa, els investigadors generalment han renunciat a la publicació ambiciosa i s'han limitat a una simple descripció empírica de les estructures. Cal tenir en compte que els edificis termals van romandre força temps en ús i que hi va haver una evolució en els gustos (el factor moda) i en les necessitats; una de les principals dificultats interpretatives rau en el fet que cap autor antic ens ofereix una descripció acurada d'un edifici termal. Fins i tot el text de Vitruvi és problemàtic, ja que no solament presenta dificultats d'interpretació, sinó que, a més, les referències fan esment només a un punt determinat en la història de l'evolució de les termes (Thébert 2003, 7).

Actualment, disposem d'estudis interessants que ens permeten aplegar els coneixements bàsics existents sobre *thermae* i *balnea*. Podem destacar especialment els estudis de conjunt de Heinz (1983) i Nielsen (1990). A més, són molt útils determinades aportacions dedicades a zones concretes, com les recents de Bouet (2003), sobre els banys privats i les termes públiques de la *Gallia Narbonensis*, i de Thébert (2003), referents a les termes públiques africanes. Per al nostre cas en concret, ens resulta d'especial interès l'estudi de García Entero (2001), el qual s'ocupa precisament dels *balnea* de les vil·les de la *Hispania Tarraconensis*, incloent-hi també els de la villa del Mas d'en Gras.

Així mateix, aquests estudis ens permeten prendre consciència de la dificultat actual a l'hora d'atribuir la denominació i la funció de les diferents dependències bal-

neàries a partir de les referències contingudes en els escrits llatins. Aquests obstacles els tenim ben palesos als banys del Mas d'en Gras, com veurem més endavant. D'altra banda, hi ha un problema important, centrat no tant en l'assignació d'una funció precisa a les diverses cambres dels *balnea* (més clara en uns casos que en d'altres) com en el fet d'atribuir-los una denominació precisa d'acord amb les fonts antigues, particularment en casos de funcions similars o poc precises (com els *tepidaria* i *laconica*).

Es pot dir que no hi ha dos edificis termals idèntics, així ho constata una gran diversitat de solucions de plantes. Per classificar-los es poden tenir en compte dos aspectes: la disposició recíproca de les sales i l'itinerari. En aquesta qüestió, la classificació més primerenca és la de Krencher (Krencher *et al.* 1929, 177-181), que, a grans trets, encara es pot utilitzar. Bàsicament, podem documentar dos tipus bàsics d'itineraris: el retrògrad (un cop arribats al *caldarium*, cal tornar pel mateix lloc per sortir de l'edifici) i el continu, en el qual es pot passar dos cops pel *tepidarium*, però no cal fer marxa enrere. L'itinerari continu pot ser simètric (lineal o ortogonal) o circular, el qual, al seu torn, pot ser dextrogi i sinistrogi, segons si el gir es feia a la dreta o a l'esquerra.

Pel que fa a l'aspecte concret dels banys a les vil·les romanes, hi ha pocs estudis monogràfics; el més antic de tots és el de Koethe (1941), que analitza els *balnea* de trentadues vil·les de la zona de Trèveris (Alemanya), i el posterior de Fabricotti (1976) sobre els de la Campània. Estudis posteriors de temàtica similar són els de Broise i Jolivet (1991), referents als banys de les vil·les d'Etrúria, i el de Lafon (1991), sobre els banys privats a Itàlia al segle II aC, a més del ja esmentat de Bouet (2003), que s'ocupa dels banys privats i de les termes públiques de la *Gallia Narbonensis*. Pel que fa a *Hispania*, cal tenir en compte les referències als banys de les vil·les incloses en l'estudi general de Mora (1981), sobre les termes, i l'estudi de Ramallo (1989-1990), sobre les vil·les de la zona de Cartagena.

Referint-nos concretament a Catalunya, ens afecten dues aportacions fonamentals: en primer lloc, el volum editat

per Mar, López i Piñol (1993), sobre la utilització de l'aigua a la Catalunya romana, que inclou l'estudi d'onze banys de vil·les catalanes, i l'esmentat anteriorment de García Entero (2001), un acurat estudi monogràfic de tots els banys de les vil·les de l'antiga província *Tarraconensis*, en el qual inclou també una referència al Mas d'en Gras recollida en un apèndix. També, per al cas concret de les comarques del nord-est de Catalunya, cal tenir present l'aportació de Vivó, Palahí, Nolla i Sureda (Vivó *et al.* 2003), referent tant a àmbits rurals com urbans.

4.1.1. *Balnea* i *thermae*: una qüestió de denominació

Abans de res, val a dir que el mot *balneum* procedeix del grec *balaneion* ('bany públic'), mentre que *thermae* ve de *thermós* ('calor'). Tanmateix, segons Gros (1996, 389), és illusori intentar assignar aquests noms a una categoria precisa d'edifici, encara que es tendeix a utilitzar *balneum* en l'àmbit privat i *thermae* en el públic.

Cató (*apud Non.* 108s.), al segle II aC, diu que en el seu temps van proliferar els banys grecs (*balaneia*), ja que entre els romans no hi havia el costum del bany diari. El terme *balneum* apareix, vers la mateixa època, en Plaute (*Per.* 124, *Poen.* 703, *Trin.* 406).

Segons Varró (*L.* 8, 48) i Carisi (*Char.* 1, 99), el singular *balneum* es referia a l'àmbit privat, mentre que el plural *balnea* es reservava per als banys públics. Al segle III van sorgir a Roma els primers *balnea* públics, anomenats *thermae* en l'època imperial. Les primeres *thermae* imperials van ser les d'Agripa al Camp de Mart, a Roma. Podem comprovar, per tant, l'existència d'una certa confusió terminològica, tot i que sembla que, senzillament, *balneum* és una designació en singular i *balnea* en plural neutre.

Sabem que a Roma, segons els catàlegs regionaris, al segle IV hi havia onze *thermae* i un nombre variable de *balnea*: 856 segons el *Breviarium* dels regionaris, 942 segons el *Curiosum* i 967 a partir de la *Notitia Urbis Romae*. Aquesta darrera xifra és la que Léon Homo (1971, 300) considera la més probable. Per tant, és evident que per *thermae* cal entendre en aquest cas els grans banys públics, mentre que els *balnea* devien ser més modestos i de propietat privada. Així doncs, tot i que els banys de les vil·les tenien sempre habitacions calefactades, creiem que el mot *thermae* s'ha de rebutjar quan ens referim a l'àmbit privat (tant urbà com rural), per la qual cosa ens hi referirem indistintament com a *banys* o utilitzant el seu equivalent llatí *balnea* o, potser, seguint Varró, *balneum*.

4.1.2. *Balnea* i *thermae* en la documentació antiga

Les fonts clàssiques que fan referència a les termes i als banys són variades, però podem destacar molt especial-

ment el tractat d'arquitectura de Vitruvi, així com algunes referències concretes de Ciceró, Sèneca, Cels i altres autors. Per als *balnea* de les vil·les són molt interessants algunes indicacions de Ciceró (*Fam.* 14, 20) i Plini el Jove (*Ep.* 2, 17, 11 i 5, 6, 23-26). Concretament, Plini ens informa que a la seva villa de *Laurentum* hi havia una piscina d'aigua calenta des de la qual es podia veure el mar, mentre que a una altra villa situada a la Toscana hi havia un conjunt arquitectònic complex, en el qual hi havia una piscina (que podia escalfar-se, si calia) alimentada per una cascada, així com un gran *apodyterium*, un *frigidarium* amb dues banyeres, un *tepidarium* i un *caldarium*, proveït de tres banyeres encastades, dues orientades a la solana i una altra més arcecerada.

Al capítol X del seu tractat d'arquitectura, Vitruvi aconsella situar els banys en un lloc càlid, oposat al septentrió i al vent del nord, amb les sales calentes dirigides a occident o al sud. En el llibre VI, dedicat a les edificacions domèstiques, aconsella situar els *triclinia* i *balnea* a ponent per tal d'aprofitar la llum de la tarda i per propiciar també una calor tèbia a les hores del crepuscle (6, 4). Les dimensions dels banys devien guardar relació amb el nombre de banyistes, així l'amplada havia de ser una tercera part menor que la llargària, sense comptar la sala de banyera ni la piscina (5, 10). Aquestes prescripcions de Vitruvi s'acompleixen gairebé perfectament als *balnea* del Mas d'en Gras, ja que el *caldarium* es troba orientat a ponent i, pel que fa a les dimensions, podem dir que són equilibrades per a les necessitats dels habitants d'una villa. Tanmateix, el consell vitruvià referent a les proporcions entre amplària i llargària no se segueix, però es pot explicar perfectament per allò que dona singularitat a aquests *balnea*, és a dir, el seu emplaçament per aprofitar un dipòsit preexistent.

Una breu descripció, per bé que genèrica, de la circulació als banys ens la proporciona Cels, metge d'època de l'emperador Tiberi. Segons aquest autor, en primer lloc calia suar una mica, després guardar les vestidures al *tepidarium* i passar al *caldarium*, on, en comptes d'entrar directament a la banyera (*solium*), Cels (1, 4, 2-3) recomana mullar-se el cap. Aquesta referència es contradiu amb altres evidències, ja que l'habitació on es podien deixar els vestits era generalment l'*apodyterium*, tot i que no tots els edificis destinats al bany en tenien.

4.1.3. Evolució dels *balnea*

L'origen dels banys romans se situa en l'àmbit privat i en el món grec, tot i que hi ha també una tradició romana. Així, Vitruvi (5, 11, 1), autor del segle I aC, diu que el *balneum* era d'origen itàlic i el contraposa a la *palaestra*, que era «non italicae consuetudinis». Es pot dir, per tant, que l'arquitectura termal romana procedeix d'una conjunció entre la palestra grega i els banys privats, aquests darrers d'origen romà. Tanmateix, els banys més

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

antics eren força modestos i estaven lligats a la cuina per tal d'aprofitar l'ús de l'aigua i de la calefacció. Inicialment, la *lavatrina* o *latrina* era el lloc (veí a la cuina) destinat a satisfer les òbvies necessitats fisiològiques (d'aquí el sentit posterior de l'expressió *latrina*) però també destinat a la higiene personal, tal com succeeix en els banys de les cases actuals. A partir del segle III aC es va començar a equipar les cases amb una estança destinada *ex profeso* al bany calent, que es va anomenar *balineum/balneum*, del grec *balaneion*.

Pel que fa a les vil·les, els banys més antics eren força modestos. Sèneca (*Ep.* 86, 4-11) descriu el *balneolum* (volem fer especial esment del diminutiu) de la villa d'Escipió Africà a *Liternum* (Campània), al qual titlla d'«angustum, tenebrosum ex consuetudine antiqua», senyal de com havien canviat les coses al seu temps. Tanmateix, sense voler qüestionar l'exactitud de la descripció, cal no oblidar (com fan alguns investigadors, que ho consideren massa textual) que Sèneca té en aquest text una intenció moralitzant, en virtut de la qual contraposa la modèstia dels antics romans amb els excessius luxes de la seva època. Sobre l'evolució de les termes, el cas de Settefinestre és força allisonador: tenia un bany des del seu moment fundacional (poc abans d'August), però era molt modest i es reduïa a dues petites cambres relacionades amb la cuina i encara sense hipocaust. Es va haver d'esperar fins a l'època de Trajà-Adrià, quan, en el marc d'una reestructuració completa dels banys de la villa, es va crear un segon complex termal, aquesta vegada més gran i independent de la cuina (Carandini 1985, vol. II, 53-54, 73-77 i 129 ss.; Thébert 2003, 85). No va ser fins al canvi d'era quan, juntament amb el perfeccionament de les tècniques de calefacció, els banys es van començar a individualitzar físicament de la resta de les estructures de la villa i s'hi van afegir els *praefurnia*; la constatació d'aquest procés va portar Fabricotti (1976) a considerar l'aparició, a partir d'aquesta època, de veritables pavellons individualitzats de la resta de la villa. L'esmentada transformació, al segle II, dels *balnea* de Settefinestre és prou eloqüent en aquest sentit.

A *Hispania*, el fenomen de les *villae* es va generalitzar a partir de l'època d'August, tot i que, malgrat l'existència d'un fort corrent d'opinió en contra, coneixem alguns casos que es podien iniciar en època tardorepublicana (Jàrriga 2000). En aquest context es pot entendre l'existència d'uns *balnea* al Vilarenc (Calafell, Baix Penedès) que tipològicament es poden adscriure a aquesta època, amb una planta molt senzilla, amb dos ambients únics, que podem identificar com a *apodyterium/tepidarium* i *caldarium*, respectivament (García Entero 2000, 88; 2001, 301). No oblidem que aquesta primerenca villa, com la del Mas d'en Gras, es trobava al *territorium* de *Tarraco*. Darrerament, però, s'han datat aquests banys en època augustiana, per la troballa, relacionada amb els nivells constructius, de sigil·lada itàlica, entre altres materials (Revilla 2000, 262). Tanmateix, la villa fundacional (que

potser es pot datar vers mitjan segle I aC) tenia una habitació proveïda d'hipocaust (Revilla 2000, 260), la qual cosa ens indica un ús força primigeni d'aquest tipus de calefacció, que era aleshores molt recent (cf. *infra*).

A partir de l'època d'August, amb l'eclosió de les *villae*, es comencen a documentar *balnea* a les vil·les hispàniques; concretament, a Catalunya podem esmentar els de Torre Llauder (Mataró, Maresme) i el segon conjunt del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès) (García Entero 2001, 301). Els de Torre Llauder estan disposats en un pla lineal paral·lel, molt similar al de Settefinestre (García Entero 2000, 88), per la qual cosa s'ha suggerit que poden tenir una cronologia augustiana.

A partir de la fi del segle I i al llarg del segle II, els banys a les vil·les es van fer més abundants i van adquirir plantes més complexes. Podem dir que pràcticament no hi ha cap villa que tingui una mínima entitat que no disposi d'aquests equipaments, com podem comprovar en els casos de Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà), Mas Gusó (Bellcaire, Alt Empordà), Mas de Dalt (Canapost, Baix Empordà), Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà), pla de Palol (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà), Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), la Quintana (Cervià de Ter, Gironès), Can Pau Birol (Bell-lloc del Pla, Gironès), pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), els Ametllers (Tossa, la Selva), a les comarques de Girona (Palahí i Vivó 1993a, 1993b; Casas *et al.* 1995a, 81-86; Casas *et al.* 1995b, 15-20; Vivó *et al.* 2003, 53-106; Burch *et al.* 2006, 32-33), o altres com les de Can Terrés (la Garriga, Vallès Oriental), Nostra Senyora de la Salut (Sabadell, Vallès Occidental), Can Bosch de Basea i l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental), Sant Cristòfor i veïnats del Sant Crist (Cabrils, Maresme), Ca l'Andreu i Can Fàbregues (Tiana, Maresme), Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres, Maresme), Ca l'Alemanys (Badalona, Barcelonès), Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages), les Torretes (Martorell, Baix Llobregat) i Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat), a les comarques de Barcelona (entre altres indicis menys clars), tot i que les de Sant Boi són ja del segle III (Morral, Nuix i Martín 1980, 12-13 i 109-111; Prevosti 1981a, vol. 1, 156, 160-162, 505-506 i 512; Prevosti 1981b, 108-111 i 196-206; Pàmies i Pardo 1987; López 1993d; Piñol 1993c; Barrasetas, Martín i Palet 1994, 23-25; García Entero 2001, 59-94, 107-132, 221-243 i 247-253; López i Fierro 2002; López, Fierro i Lacuesta 2002; Martín i Alemany 2004, 659-661).

Un cas interessant, per la inusual precisió cronològica que comporta, és el de Ca l'Andreu i Can Fàbregues, al Maresme, ja que moltes de les rajoles amb què es va fer l'hipocaust presenten la marca T(ITI) CAMIDIE(NI) ATIMET(I) DOL(IARE) / EX PR(AEDIS) PL(OTINAE) AVG(VSTAE), datada, sens dubte, en època de Trajà, per l'esment de l'emperadriu Plotina (Prevosti 1981b, 203 i 205-206).

Per tant, això confirma l'extensió de la construcció de *balnea* a l'est de la *Hispania Citerior* al llarg de la primera meitat del segle II, encara que el procés comença en època flàvia. Com ho indica també una altra troballa epigràfica laterítica del Maresme, als *balnea* de Ca l'Alemanys, on es documenta la marca CN(AEI) DOMITI CLEMENTIS, que data cap a finals del segle I (Prevosti 1981b, 70-72).

Pel que fa a l'àrea de *Tarraco*, podem esmentar els casos del Vilarenc (Calafell), el Vilar (Valls, Alt Camp), Mas dels Canonges (Tarragona), la Pineda - *Callipolis* i la Burguera (Salou), Mas dels Frares (Constantí), Hort del Pelat (Riudoms) i, evidentment, els Munts (Altafulla), en aquest darrer cas de gran luxe (LAUT 1993; López 1993b i 1993c; Terré 1993; Macias i Tuset 1996; Macias i Soler 2000; Revilla 2000; Adserias, García i Teixell 2001; García Entero 2001, 221-229, 231-242, 247-253 i 416-424; Remolà 2003, 72-83; Adserias i Ramon 2004; Arola i Bea 2004; Otiña 2005, 165-169).

La generalització de *balnea* a les vil·les catalanes a partir d'època flàvia, que contrasta amb la desaparició d'altres jaciments, es pot deure a canvis en l'estructura socioeconòmica i a un sistema d'impostos no progressiu que devia provocar l'endeutament de la petita pagesia i la concentració de la propietat, de manera que es produí una acusada diferenciació entre sectors rics i pobres de la població. Així, els primers tendien a una exhibició de riquesa i confort més gran en les seves vil·les, a les quals, potser en part, ja s'havien traslladat com a residència principal (Prevosti 2005, 428-431; Prevosti i Guitart 2005, 49).

4.1.4. La calefacció

Un element estretament lligat als *balnea* és la calefacció, que permetia prendre els banys calents. Inicialment, la calefacció s'efectuava mitjançant brasers, la qual cosa justificava la proximitat dels *balnea* a la cuina. Tanmateix, la creació de l'hipocaust va representar un gran canvi. La seva invenció data vers l'any 100 aC i s'atribueix al comerciant d'ostres Sergi Orata (Plini 9, 168; Valeri Màxim 9, 1, 1; Macrobi 3, 15).

El sistema més antic per calefactar parets van ser les *tegulae mammatae*, esmentades per Plini el Vell (35, 159) com a elements propis dels banys i per Vitruvi (7, 4, 2) com a estris per corregir humitats i filtracions de les parets. Tot i que, generalment, es considera que la invenció dels falsos envans per calefactar parets és posterior a la de les *suspensurae*, les troballes de la casa del Faune a Pompeia i de *Fregellae* ens mostren la presència d'un fals envà per calefactar com a mínim en una de les parets, on apareixen tubs circulars, que són més primitius. Per tant, l'aparició de la doble superfície (o fals envà) sembla paral·lela cronològicament a la de la *suspensura* (Thébert 2003, 85). A Pompeia, a les termes estabianes, només hi apareix el doble envà de paret calefactat a partir de la segona meitat

del segle I; a la mateixa ciutat, pel que fa a l'arquitectura domèstica, podem dir que, a les termes de l'anomenada Casa del Menandre, les *tegulae mammatae* apareixen cobertes per estucs amb pintures que, des del punt de vista estilístic, podem datar en els anys 30 del segle I dC (Ling 1983, 53; Nielsen 1990, 14, nota 11).

A la *Hispania Citerior*, les *tegulae mammatae* apareixen en conjunts que es poden datar a partir d'inicis del segle I, com Torre Llauder (Mataró, Maresme) i el Vilarenc (Calafell, Baix Penedès) (García Entero 2001, 341). Tanmateix, devien presentar complicacions per la seva inestabilitat i l'escassa amplària de la cambra de calor, determinada per la mida dels mamellons (5-6 centímetres), la qual cosa dificultava la circulació de l'aire calent i provocava l'anomenat *efecte retorn*. Per això, aquest sistema es va substituir pel dels *tubuli*.

Sèneca (*Ep.* 90, 25-26) esmenta els *tubuli* com un invent del seu temps, cosa que confirmen les troballes de Pompeia, on es documenten a les termes del centre, construïdes després del terratrèmol de l'any 62, mentre que a les termes estabianes i a les del fòrum, més antigues, el

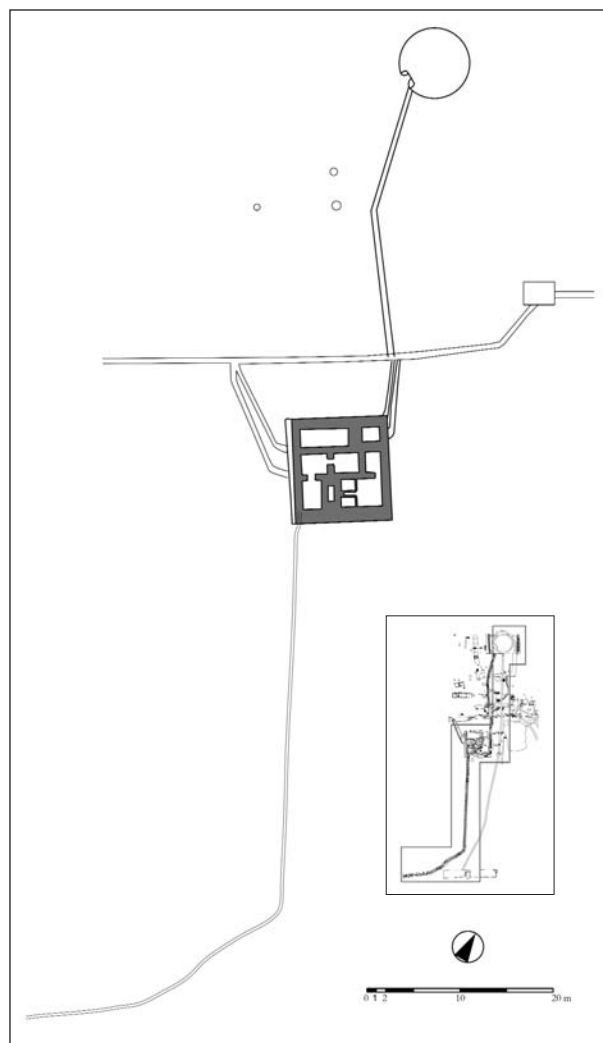

Figura 48. Planta del conjunt hidràulic format pels canals, els dipòsits i els banys (fase III).

4 Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

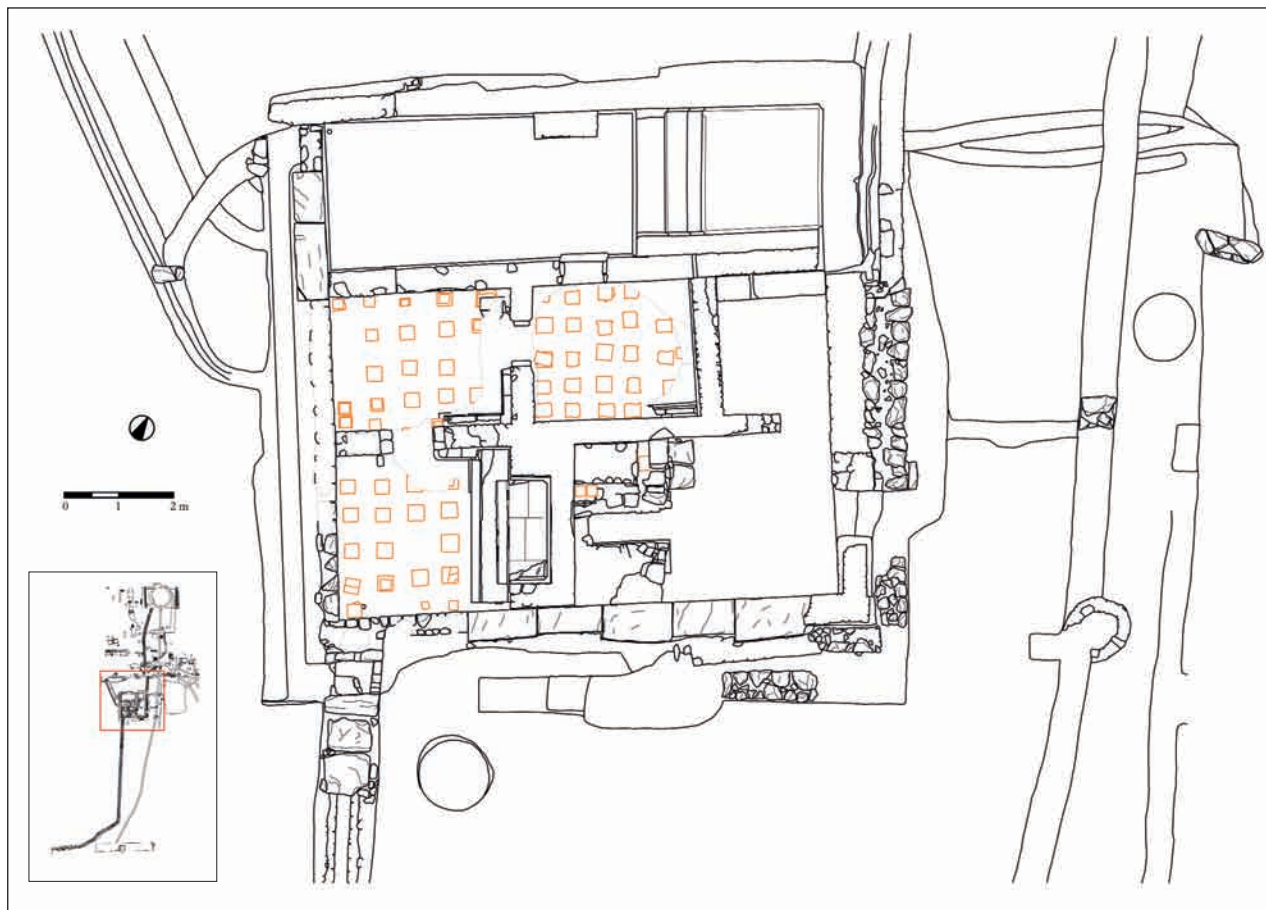

Figura 49. Planta dels banys.

sistema de calefacció consisteix en les *tegulae mammatae* (Malissard 1996, 106). A Itàlia, els *tubuli latericii* es van implantar com a sistema únic de calefacció a partir de la fi del segle I (Nielsen 1990, 14-15). A *Hispania* es troben sobretot en *balnea* del segle II, com a la Illeta dels Banyets (Campello, Alacant), el Mas d'en Gras i, com a part de xemeneies, a la villa dels Ametllers (Tossa, la Selva), a les termes inferiors dels Munts (Altafulla) i a les de Centcelles (Constantí), aquests dos darrers al Tarragonès (García Entero 2001, 343). Tenint en compte la presència de *tubuli*, els *balnea* del Mas d'en Gras poden, per tant, incloure's dins aquest darrer grup.

4.2. Els *balnea* del Mas d'en Gras. Àmbits i distribució

Els *balnea* del Mas d'en Gras ja han estat publicats extensament (Sánchez 1995-1996, 169-173; Sánchez, Jàrrega i Olivares 2000, 247-251) i García Entero (2001, 283-285) n'ha efectuat una revisió que intenta fer una atribució tipològica concreta de les diferents dependències dels banys.

Aquests banys (fig. 34) es caracteritzen per no haver estat construïts de bell nou com un edifici de nova planta, sinó que es van bastir a l'interior del dipòsit quadrat preexis-

tent, del qual van reaprofitar l'estructura. Això es pot observar perfectament en la relació constructiva entre la distribució interna dels set àmbits dels banys i els murs perimetrals. Aquests darrers estan construïts (igual que el canal de desguàs) amb carreus lligats amb morter de calç, revestits amb un arrebossat gruixut pintat de vermell. En canvi, els murs mitgers estan construïts amb obra d'encofrat i pedra petita irregular. Per tant, els murs perimetrals són els del dipòsit quadrangular, que, en el moment de reconversió del dipòsit en banys, es van revestir amb l'esmentat arrebossat i es van reforçar amb grans blocs de pedra, la major part de la qual ha estat espoliada; tanmateix, s'han trobat nombrosos blocs *in situ* i s'ha documentat l'espai que hi han deixat els que hi manquen. Pel que fa al cobriment dels banys, tan sols podem dir amb seguretat que estava cobert amb volta el *cal-darium* (àmbit VII), però desconeixem el que passava amb els altres espais, encara que no hi ha dubte que eren coberts.

Seguidament ens ocuparem de la descripció i interpretació de les restes, tot i que cal tenir en compte que interpretar-les pot ser problemàtic, especialment si considerem que es constaten dues fases diferents en l'evolució d'aquest edifici; les designem convencionalment a partir de les fases constructives de la villa i, com que corresponen a la fase III, les anomenarem III A i III B, respectivament.

Independentment de quina fos la funció de cadascuna de les sales, s'ha optat per designar-les amb un número, que delimita un total de set espais (I-VII). Val a dir que aquesta distribució s'ha fet a partir de l'estat de l'edifici en la segona fase (fase III B), però també es pot utilitzar per a la primera (fase III A). D'altra banda, hi ha quatre sales, concretament les I i II (corresponents a les dues cambres o *propnigae* del forn) i les III i IV (el *frigidarium* i la seva piscina), que, en realitat, formen sengles unitats, però s'ha optat per mantenir la diferenciació atesa la compartimentació aparent a la planta.

4.2.1. Fase III A

La restitució de la primera fase (fig. 50) és una mica complexa, ja que els canvis duts a terme durant la fase III B emmascaren l'aspecte inicial de l'edifici termal. Tanmateix, l'estudi dels paraments permet refer la planta amb relativa seguretat. L'accés primitiu, després tapiat, es feia just a l'extrem nord-oest de l'àmbit IV, que, juntament amb el III, van formar el *frigidarium* de la fase III B. Tanmateix, ambdós àmbits en constituïen un de sol en la primera fase. El fet que hi hagués l'accés per aquest cantó indica que en aquesta cambra (subdividida posteriorment en dos àmbits, que anomenem III i IV) hi devia haver

l'*apodyterium*, que es comunicava amb l'àmbit VI a través d'una porta posteriorment tapiada, en la fase III B. La baixa alçària del dintell d'aquesta porta en relació amb el paviment (fig. 54) ens indica que, molt probablement, la fase III A dels *balnea* del Mas d'en Gras no tenia encara un sistema de calefacció per hipocausts. Un altre element que cal considerar és l'absència de separació (i el baix graonet) en el nínxol en què es va emplaçar la banyera al *caldarium*. Aquest nínxol, en créixer el nivell per construir l'hipocaust, es va haver de tapiar per fer-hi una piscina.

Tenint en compte la finalitat primigènia com a *apodyterium* de la cambra ocupada posteriorment pels àmbits III i IV i considerant que durant la fase subsegüent aquests dos àmbits van conformar sense cap mena de dubte el *frigidarium* dels banys, és possible considerar aquesta dependència com el que s'anomena *apodyterium* amb *labrum*, consistent en un *apodyterium* que té una banyera (*labrum*) que tant pot ser exempta com d'obra. Bouet (2003, vol. I, 17) esmenta alguns exemples similars de Conimbriga i Herculà, tot i que no n'hi ha cap com el del Mas d'en Gras. Com que la presència o absència d'una banyera en aquesta sala és arqueològicament indemonstrable, sobretot si tenim en compte les reformes de la fase posterior, aquesta possibilitat resta com una hipòtesi no comprovada.

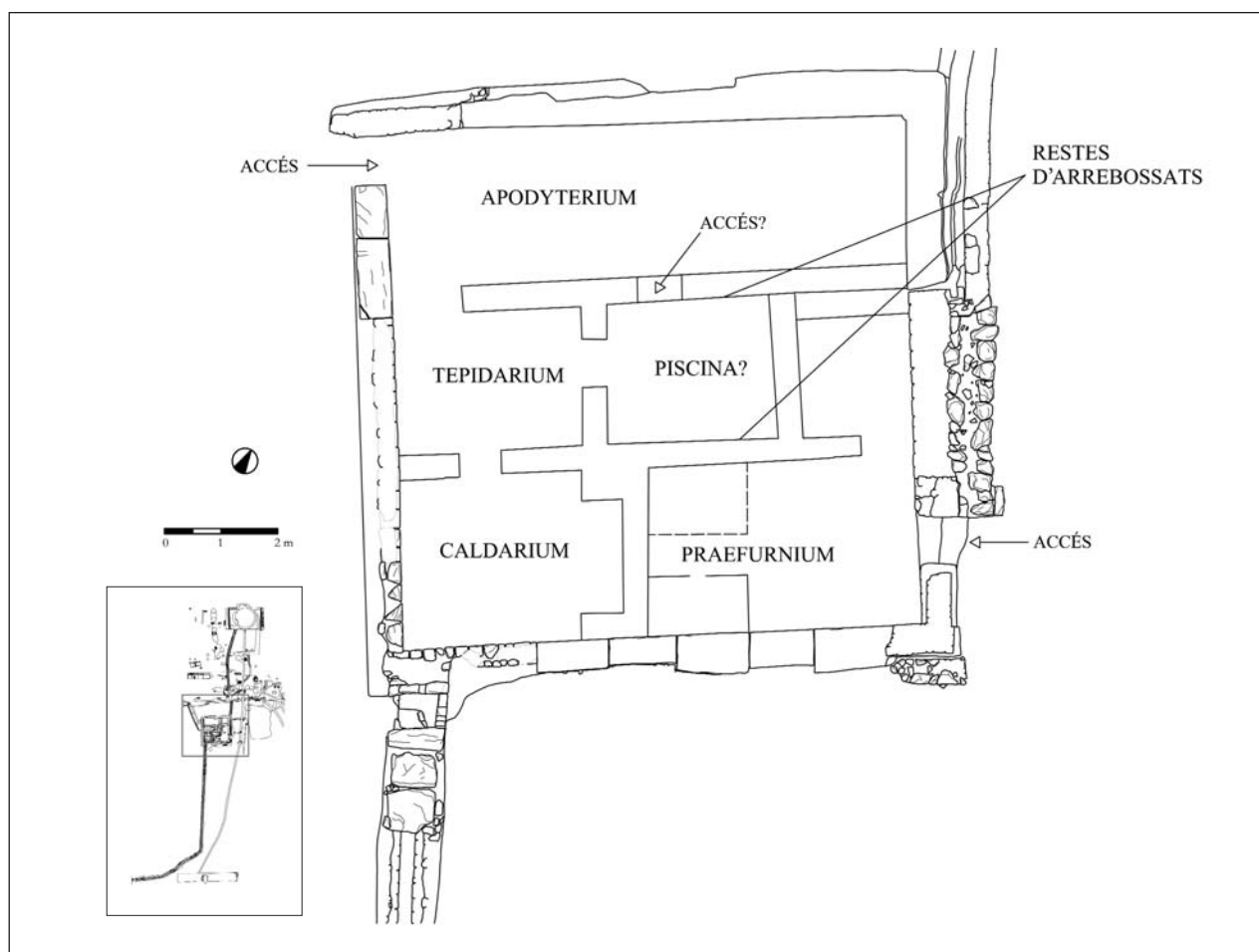

Figura 50. Planta dels banys. Fase III A.

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

Des de l'àmbit vi s'accedia a dues habitacions, una de les quals (espai v) devia ser una piscina, de la qual es conserven restes als murs perimetrals de la cambra, i l'altra (àmbit vii) correspondria al *caldarium*, que tindria el mateix ús durant la fase III B. Així, els primers banys tenien una única habitació calefactada, a diferència de la fase posterior, en què hi havia tres habitacions amb hipocausts. Tanmateix, la calefacció no es devia encara a la presència d'hipocausts, sinó que es feia per contacte directe amb el *prae-furnium* adjacent. En aquesta darrera cambra (àmbit vii) hi havia una *fornicula* o espai rectangular, que estava destinada, probablement, a encabir-hi una banyera (*labrum*) i que durant la fase III B es va modificar per instal·lar-hi una banyera d'obra (*alveus*).

Resulta força difícil identificar la funció dels àmbits v i vi durant la primera fase. Considerant que el primer sembla

que va ser una piscina, podríem pensar que es tractava del *frigidarium* de la primera fase, tenint en compte la presència de la piscina i el seu accés des de la part que s'ha considerat com l'*apodyterium*. En aquest cas, és possible que puguem considerar l'àmbit vi com a *tepidarium*, ja que comunica directament amb el *caldarium*, però el problema rau en el fet que aquest àmbit vi és, durant la fase III A (a diferència de la III B), l'única cambra que comunica directament amb l'*apodyterium* i, a més, la piscina de l'àmbit v (suposat *frigidarium* de la primera fase) resta en una situació excèntrica en la circulació, ja que s'hi accedia des de l'àmbit vi i s'havia de tornar a passar per aquest darrer espai per tal d'accedir al *caldarium*. L'únic àmbit balnerari termal del qual sabem que tenia sovint una situació excèntrica similar és el *laconicum*, però, com veurem en tractar la fase III B, aquesta identificació no resulta gens probable al *balneum* del Mas d'en Gras.

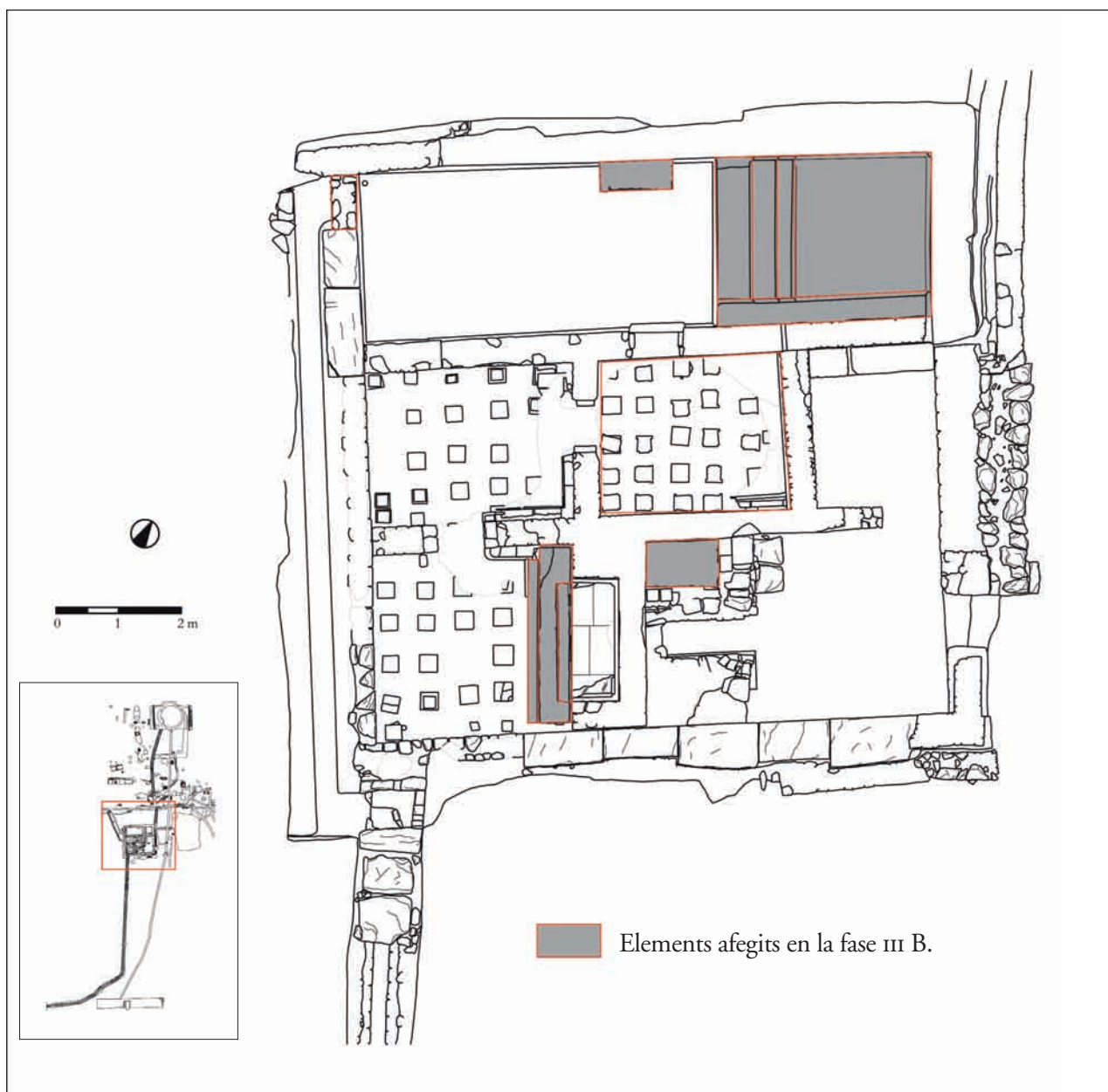

Figura 51. Planta dels banys. Fase III B.

Figura 52. Vista general dels banys en procés d'excavació. (Foto: Arqueociència)

Figura 53. Vista general dels banys després de l'excavació. S'aprecia, en primer terme, l'àrea del *propnigeum* (àmbit I) i del *prae-furnium* (àmbit II). (Foto: Jordi López Vilar)

Potser el *caldarium* de la fase III A, sense *pilae*, era de tipus hellenístic o etrusc (tipus 5a i 5b de Bouet), el qual té una datació republicana (Bouet 2003, vol. I, 58-60). Tanmateix, les dades arqueològiques de què disposem no ens permeten atribuir-li una datació tan reculada, encara que això podria molt bé ser un tret arcaïtzant d'aquests *balnea*.

En resum, podem dir que en la fase III A resten raonablement identificats l'*apodyterium* i el *caldarium*, però no

exactament les altres dues cambres (àmbits V i VI), la primera de les quals sembla que era una piscina. Pel que s'ha vist, tot indica que la fase III A de les termes presenta una distribució poc canònica, en la qual l'ús que van rebre les dues cambres esmentades resulta ignot. Tanmateix, la funcionalitat d'aquests espais la tractarem quan fem referència a la fase III B, moment en què descriurem successivament les diferents cambres i els conflictes que presenten.

A l'efecte de la cronologia, és força interessant assenyalar que el *caldarium* estava proveït d'un *labrum* o banyera i no pas d'un *alveus*, que correspon a una època més moderna (Nielsen 1990, 156-157) i que, efectivament, apareix en la fase III B. Així, és significatiu que Ciceró (*Fam.*, 14, 20) esmenti un *labrum* al bany privat d'una villa. Tanmateix, aquestes dades s'han de considerar amb precaució, ja que arqueològicament tenim constatada l'existència d'*alvei* als *caldaria* hispànics en l'època republicana, com ho demostra l'estudi de les termes de València i de Badalona (Nolla 2000, 48 i 50) i Cabrera de Mar (Martín 2000); mentre que d'altres, com les de la Neàpolis d'Empúries, probablement estaven proveïdes de *labrum* (Nolla 2000, 51). De tota manera, en tots aquests casos es tracta de termes públiques, per la qual cosa és possible que l'aparició dels *alvei* sigui més tardana en l'arquitectura de les vil·les. En qualsevol cas, el *caldarium* dels *balnea* del Mas d'en Gras va experimentar aquesta doble evolució, en un moment inicial proveït de *labrum*, que posteriorment es va convertir en un *alveus*.

4

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

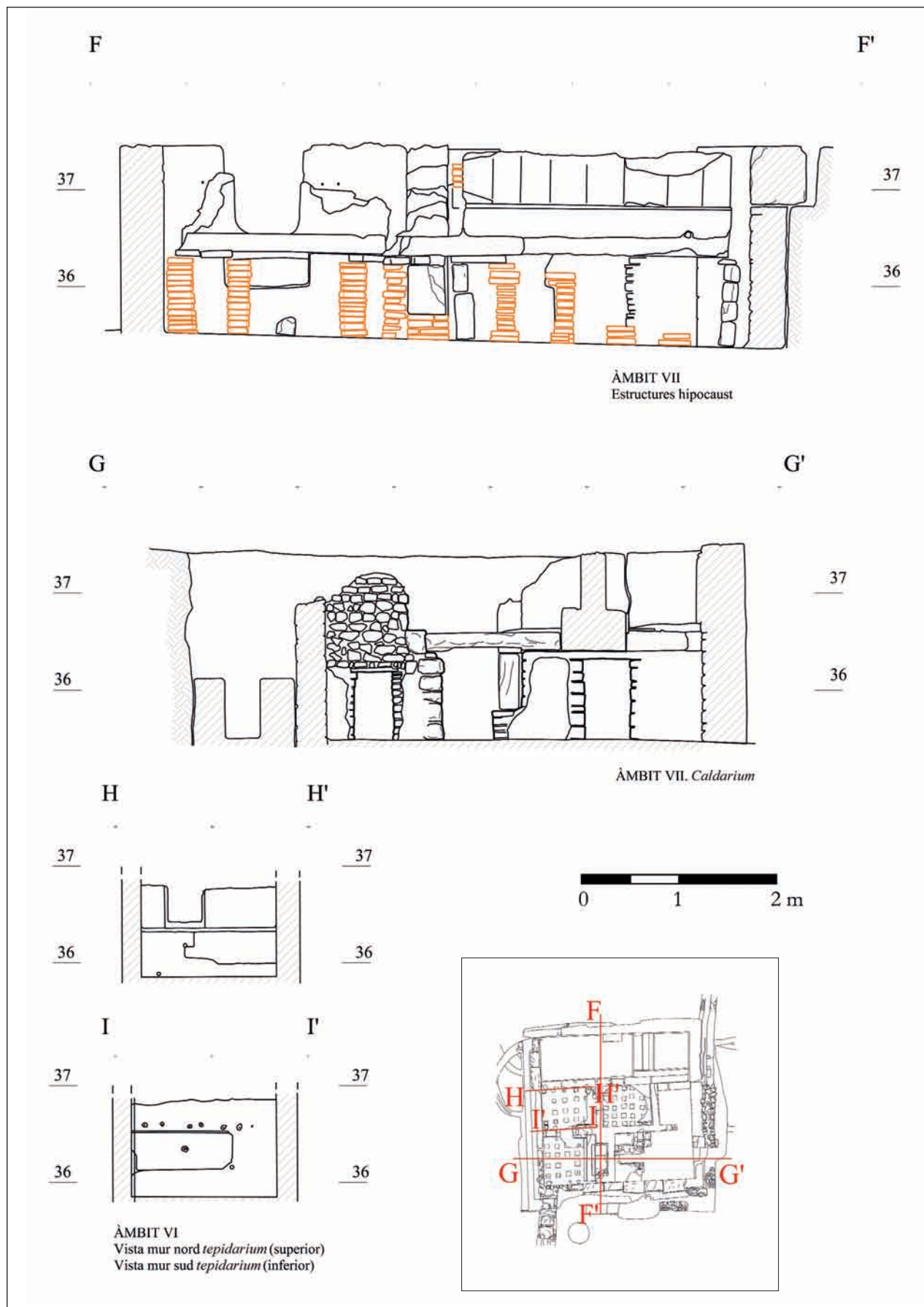

Figura 54. Seccions dels banys (1). A dalt a l'esquerra, alçat est-oest dels hipocausts de l'àmbit VI (*sudatorium?*) i, a la dreta, de l'àmbit VII (*caldarium*). Al mig, alçat nord-sud de l'àmbit VII (*caldarium*). A baix a l'esquerra, paret nord de l'àmbit VI (*sudatorium?*), i a la dreta, paret sud de l'àmbit VI (*sudatorium?*).

4.2.2. Fase III B

Després de les modificacions corresponents, la planta dels banys presenta una certa complexitat (fig. 51) i es defineixen una sèrie d'àmbits que es descriuen a continuació. Val a dir que la circulació entre els diferents espais va variar substancialment en relació amb la fase anterior. Tot seguit veurem quina és la distribució dels banys a partir de la numeració proposada.

4.2.2.1. Àmbit I: *propnigium*

Cambra del forn, amb el *praefurnium* reparat innombrables vegades a causa de la degradació per la temperatura (fig. 62-63). Fa 500 × 310 centímetres (15,5 m²) i té la porta d'accés al costat de llevant (davant del *praefurnium*), retallada en el primitiu mur del dipòsit. El *propnigium* fa 500 × 310 centímetres. Correspon al tipus III de la classificació de Degbomont (1984, 62; cf. García Entero 2001, 284). Calefactava directament la sala VII (*caldarium*), que s'hi situava immediata.

En l'estrat inferior de la capa de cendra que reblia el *propnigium*, s'hi han trobat indicis que permeten documentar la cremació d'alzina i pi. D'altra banda, la gran potència sedimentària que presentava aquesta capa solament és explicable com a resultat de la no-extracció habitual dels residus de les diferents combustions. Per aquest motiu, es va observar una depressió topogràfica en la planta de l'estrat de cendra, amb una disposició longitudinal de la porta al *praefurnium*, corresponent a un rebaix de la cendra efectuat per tal d'assegurar un bon tiratge al foc i a la circulació d'aire calent.

4.2.2.2. Àmbit II: *praefurnium*, *propnigium*

Annex al forn. És un àmbit que fa 260 × 200 centímetres i està comunicat per una arcada feta amb tègules (situada

a un nivell inferior de la *suspensura*) amb l'habitació v (fig. 64, 65 i 67), situada al centre de l'edifici, la qual calefactava directament. Aquest annex és classificat per García Entero (2001, 284) dins el tipus I de Degbomont (1984, 62); està inscrit en un *propnigium* quadrangular de 5,2 m², que comunica, al cantó sud, amb l'altra cambra (*propnigium*), que hem anomenat àmbit I. L'estratigrafia és similar i relacionada amb la del forn.

4.2.2.3. Àmbit III: *piscina* (*baptisterium*?) del *frigidarium*

Fa 350 × 225 centímetres i s'hi accedeix des del *frigidarium* (àmbit IV) mitjançant tres graons (fig. 66). Està arrebossada i té el desguàs a l'angle nord-oest. Cal dir que, encara que l'anomenem convencionalment *piscina*, potser no és el mot més adequat per designar-la. Tot i que l'expressió *piscina* s'associa generalment als *frigidaria* (cf. Nielsen 1990, 154), les referències de Ciceró (*Q. fr.* 3, 7, 1) i Livi (23, 32, 4) a una *piscina publica* situada a Roma no tenen, evidentment, cap relació directa amb edificis termals. És possible que aquesta *piscina publica* fos una piscina entesa en el sentit modern del terme o, fins i tot, tenint en compte l'etimologia de la paraula (de *piscis*, 'peix'), que es tractés, en realitat, d'un estany decoratiu. Tanmateix, ja hem vist abans el cas (present també al Mas d'en Gras) de la *piscina limaria*, la funció de la qual, evidentment, no té res a veure amb cap estany per a peixos.

Per contra, existeix un altre terme que ha estat inexplicablement negligit pels investigadors que s'han ocupat d'aquestes qüestions, tot i que Nielsen (1990, 155) l'ha recollit: ens referim a *baptisterium*, que etimològicament fa una referència evident al bany. Aquesta denominació ens ha estat transmesa per Plini el Jove (*Ep.* 2, 17, 11 i 5, 6, 25), autor dels segles I-II, i per l'escriptor tardoantic

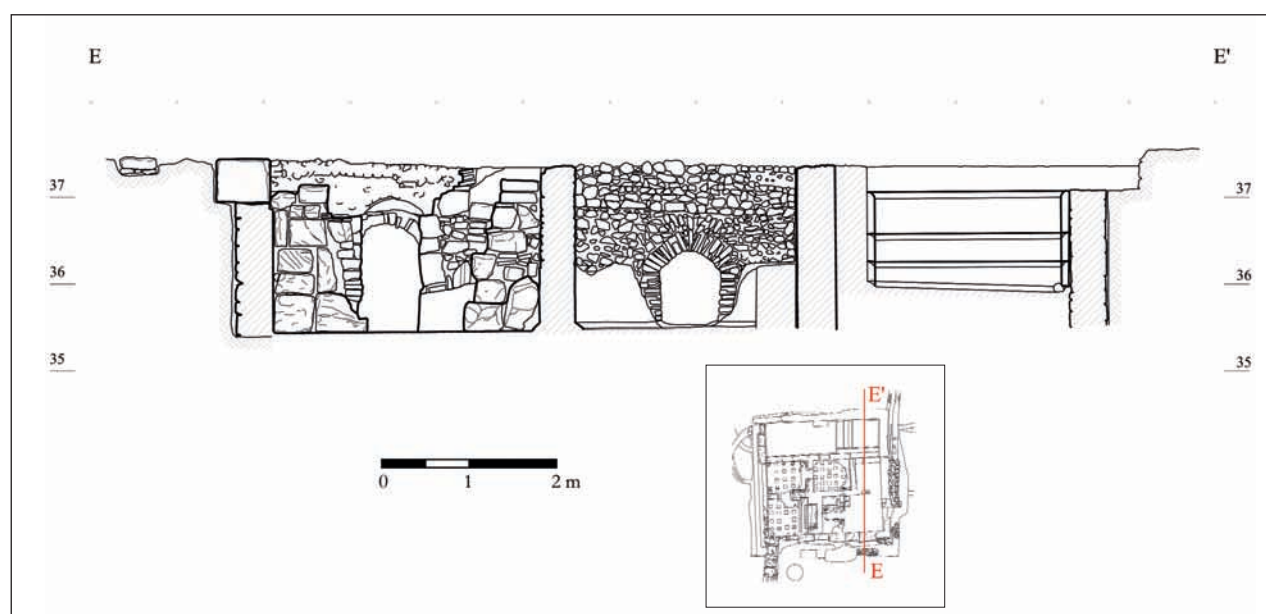

Figura 55. Seccions dels banys (II): Alçat est-oest dels àmbits I (*propnigium*), II (*praefurnium*) i III (*piscina*) dels banys, d'esquerra a dreta.

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

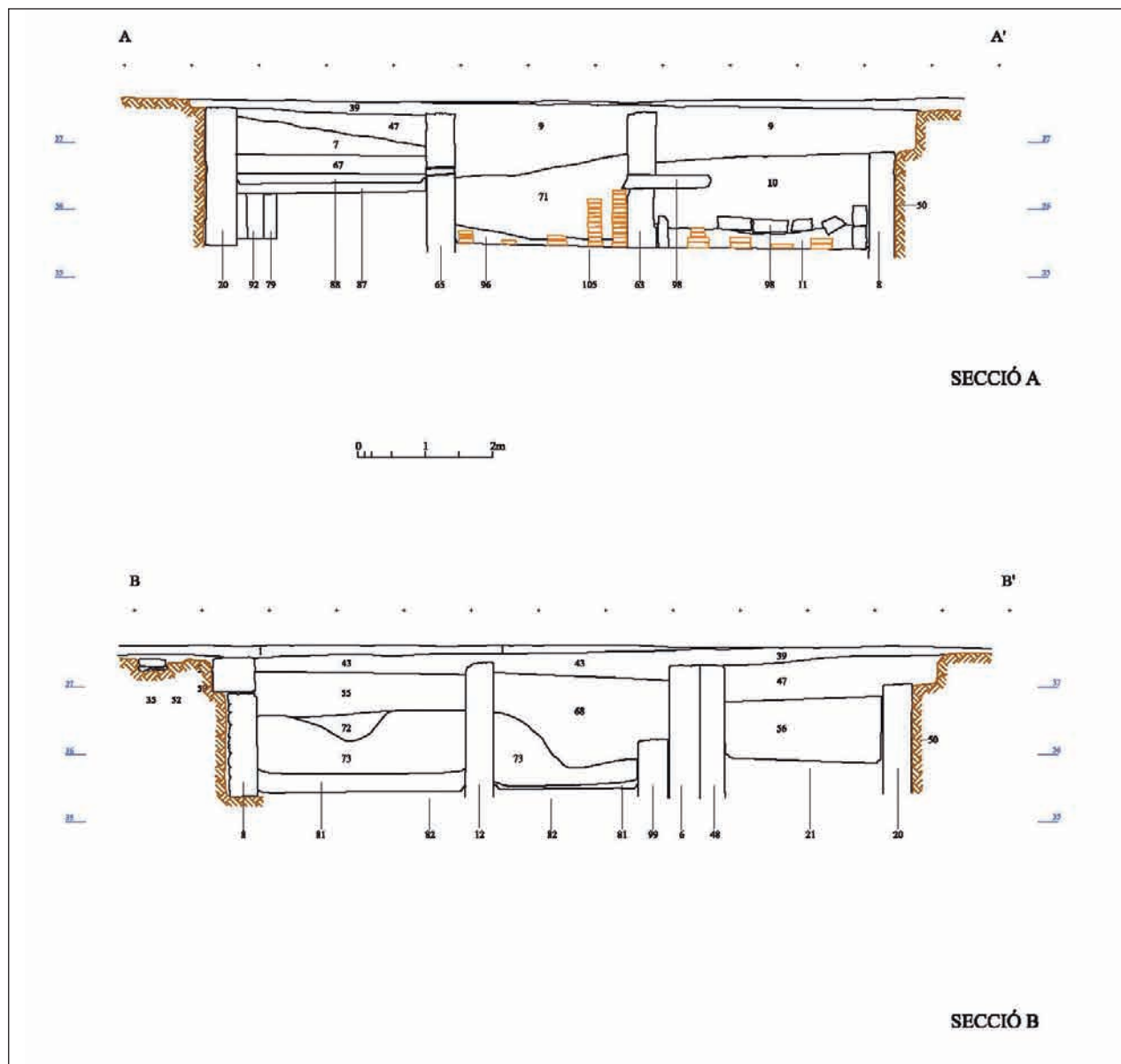

Figura 56. Seccions dels banys (III). A dalt, secció estratigràfica est-oest dels àmbits VI (*frigidarium*), VI (*sudatorium*?) i VII (*caldarium*), d'esquerra a dreta. A baix, secció estratigràfica est-oest dels àmbits I (*propnigium*), II (*praefurnium*) i III (*piscina*), d'esquerra a dreta.

del segle v Sidoni Apollinar (*Ep.* 2, 2, 8); tant l'un com l'altre esmenten el *baptisterium* en relació amb el *frigidarium*. Nielsen considera el mot *baptisterium* com a sinònim de *piscina* i *natatio*. Tanmateix, ja hem exposat les nostres reserves pel que fa als mots *piscina* i *natatio*, segons les quals és evident que no poden ser sinònim de *baptisterium*, ja que són els mots llatins més adequats per designar el que avui coneixem com una piscina, és a dir (ben d'acord amb l'etimologia de la paraula), un lloc per nedar. El fet que l'esmenti un autor tan tardà com Sidoni Apollinar dóna idea de la pervivència en el temps d'aquesta denominació.

El fet significatiu que la paraula *baptisterium* va designar, en les esglésies cristianes, el lloc per rebre el bateig (referint-se a una estructura molt similar) ens fa pensar que la denominació més adequada per a les pis-

cines dels *frigidaria* hagués estat *baptisterium* més que no pas d'altres com *piscina* i menys encara (per les raons abans esmentades) *natatio*. De tota manera, es tracta d'una hipòtesi difícil de demostrar per manca de dades, per la qual cosa anomenem l'àmbit III convencionalment *piscina*.

4.2.2.4. Àmbit IV: *frigidarium*

Aquesta cambra fa 580 × 280 centímetres (16,25 m²). En realitat, forma un sol espai amb la piscina o *baptisterium* (àmbit III). El paviment està disposat en pendent vers el cantó de ponent per tal de conduir l'aigua al desguàs situat a l'angle nord-oest. Al costat nord es va localitzar un graó que cal relacionar amb la porta d'ingrés al recinte, mentre que al lateral sud s'obre una porta d'accés a l'àmbit V. El *frigidarium* devia funcionar probablement també com a *apodyterium*, com suggereix García Entero

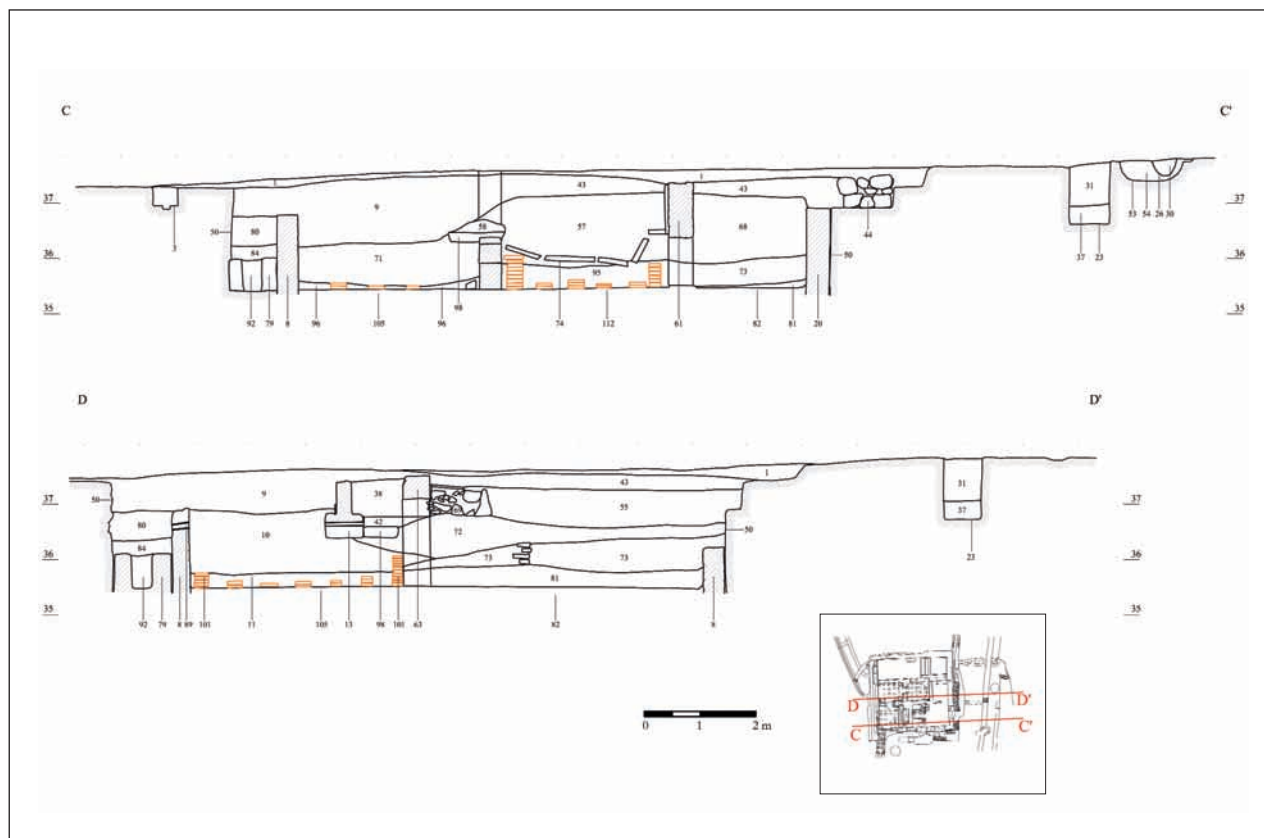

Figura 57. Seccions dels banys (IV). A dalt, secció estratigràfica nord-sud dels àmbits VI (*sudatorium?*), V (*tepidarium?*) i II (*prae-furnium*), d'esquerra a dreta. A baix, secció estratigràfica nord-sud dels àmbits VII (*caldarium*) i I (*propnigium*), d'esquerra a dreta.

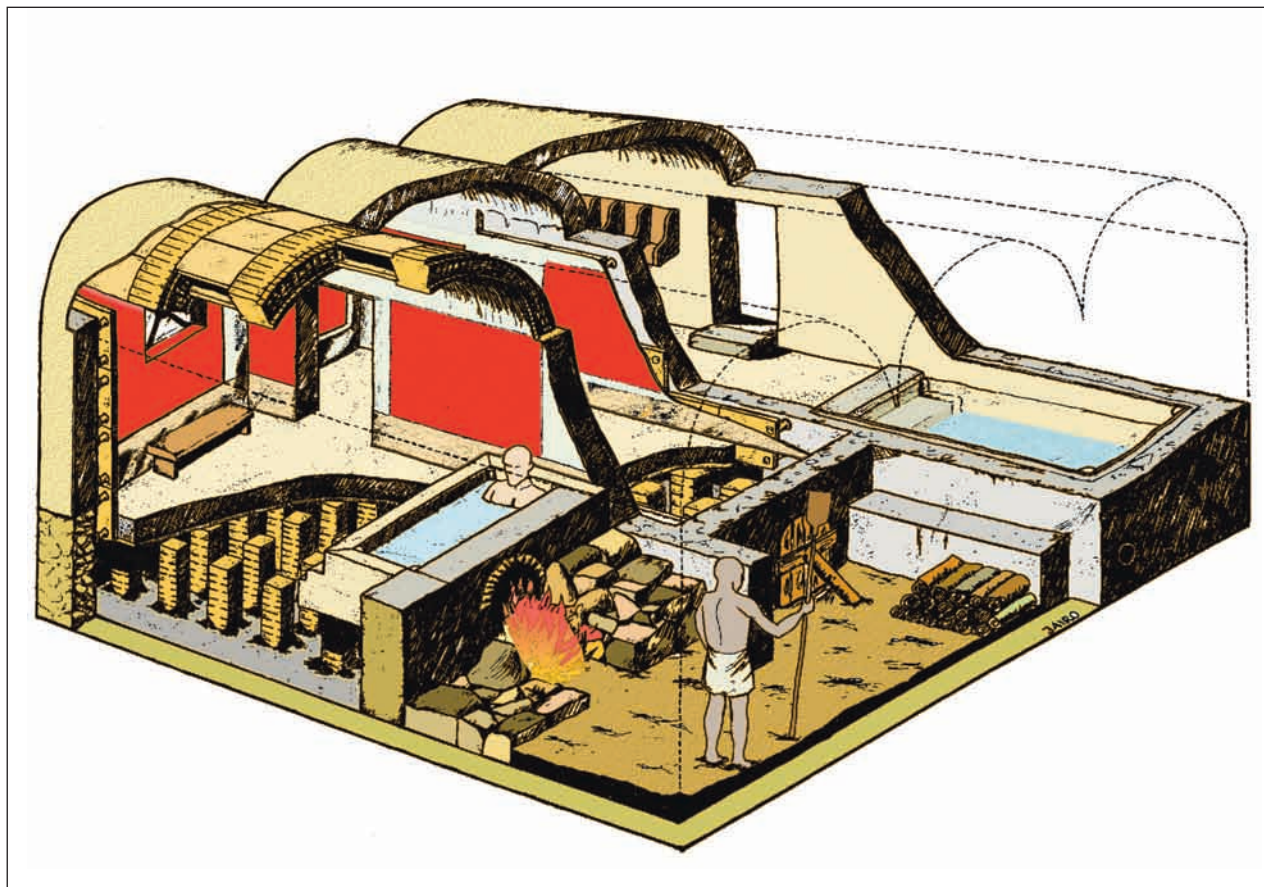

Figura 58. Hipòtesi reconstructiva dels banys del Mas d'en Gras (fase III B). (Dibuix: Jairo Martín)

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

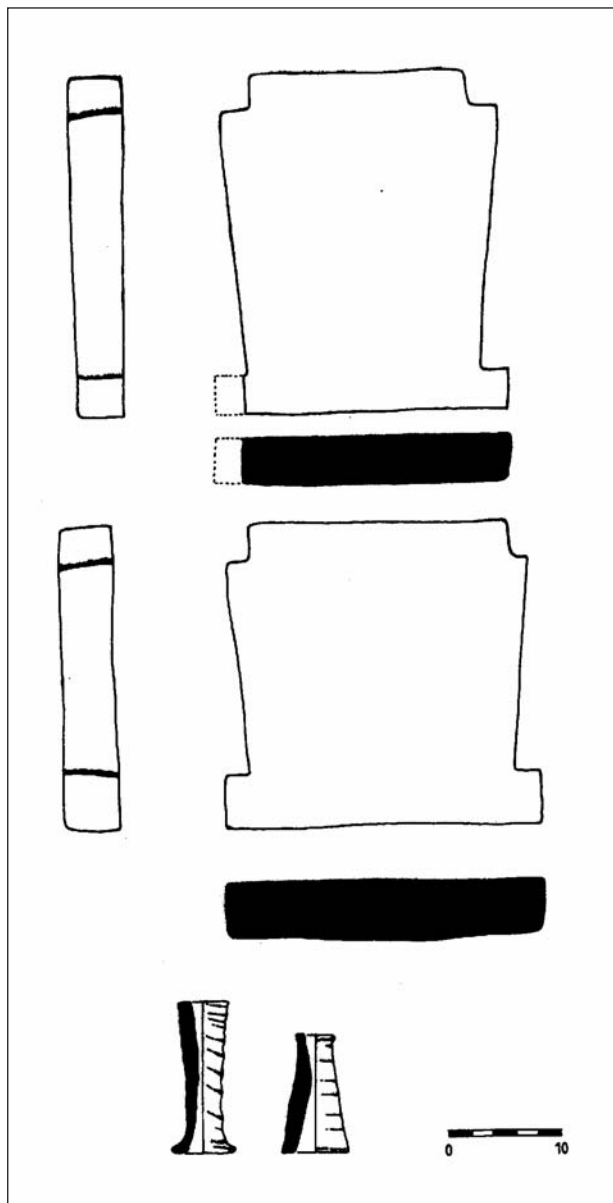

Figura 59. Maons de volta, reutilitzats per fer les *pilae* de l'hipocaust. També es representen els *tubuli* utilitzats per a la calefacció parietal. (Dibuix: Jairo Martín)

(2001, 283), funció que, com ja hem dit, sembla que havia tingut aquesta cambra en la fase anterior.

4.2.2.5. Àmbit v: *tepidarium*?

Aquest espai, que fa 300 × 255 centímetres (7,85 m²), en la fase III A havia estat ocupat per una piscina de la qual es conserven restes de revestiment en els murs perimetrals. S'hi accedeix directament des del *frigidarium*. Es va trobar tot el paviment esfondrat sobre la capa de cendra de l'*hipocaustum* (fig. 68 i 69). Les *pilae*, que van aparèixer parcialment tombades, estaven disposades en sis rengleres de cinc *pilae* cada una i estaven fetes de maons (concretament, de *lateres cuneati*, dovelles ceràmiques de volta) lligats amb morter. D'aquests maons, que es diferenciaven per la seva forma específicament pensada per a la construcció de voltes amb cambra d'aire i de secció trape-

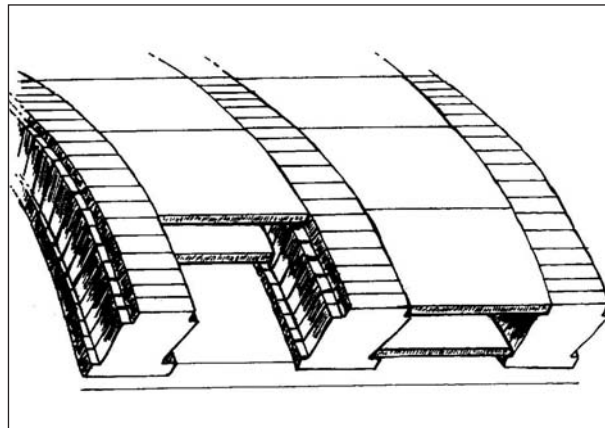

Figura 60. Restitució del tipus de volta al qual corresponen els maons de la figura 59 i que probablement corresponen també a les voltes que cobrien els banys. (Dibuix: Jairo Martín)

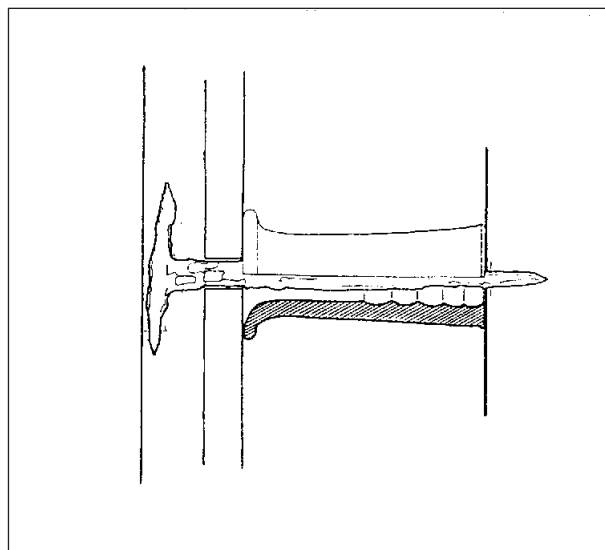

Figura 61. Esquema del sistema de calefacció de les parets dels banys, amb doble revestiment que crea una cambra per a la circulació d'aire calent. Es mostra el detall de la disposició dels claus i dels *tubuli*. (Dibuix: Jairo Martín)

zoïdal (ja que eren dovelles d'arcades), se n'han trobat en gran abundància en totes les capes d'enderroc, principalment en els hipocausts.

En aquest àmbit solament una de les parets (la del cantó sud) presenta elements de calefacció parietal, formada per un mur amb doble paret o fals envà. Aquesta paret està feta amb maons ceràmics (*tubuli latericii*) lligats amb morter i sostinguts per claus de ferro que fan la funció de suport de la doble paret amb el mur (fig. 46). Aquests claus de ferro estan col·locats amb el que hem denominat *tubuli* (el *tubulus* folra el clau i actua de separador i suport entre el mur i la doble paret), però, en realitat, són separadors o carrets. Aquest element és important des del punt de vista cronològic, ja que a Itàlia, els *tubuli latericii* es van implantar com a sistema únic de calefacció a partir de finals del segle I (Nielsen 1990, 14-15) i es tro-

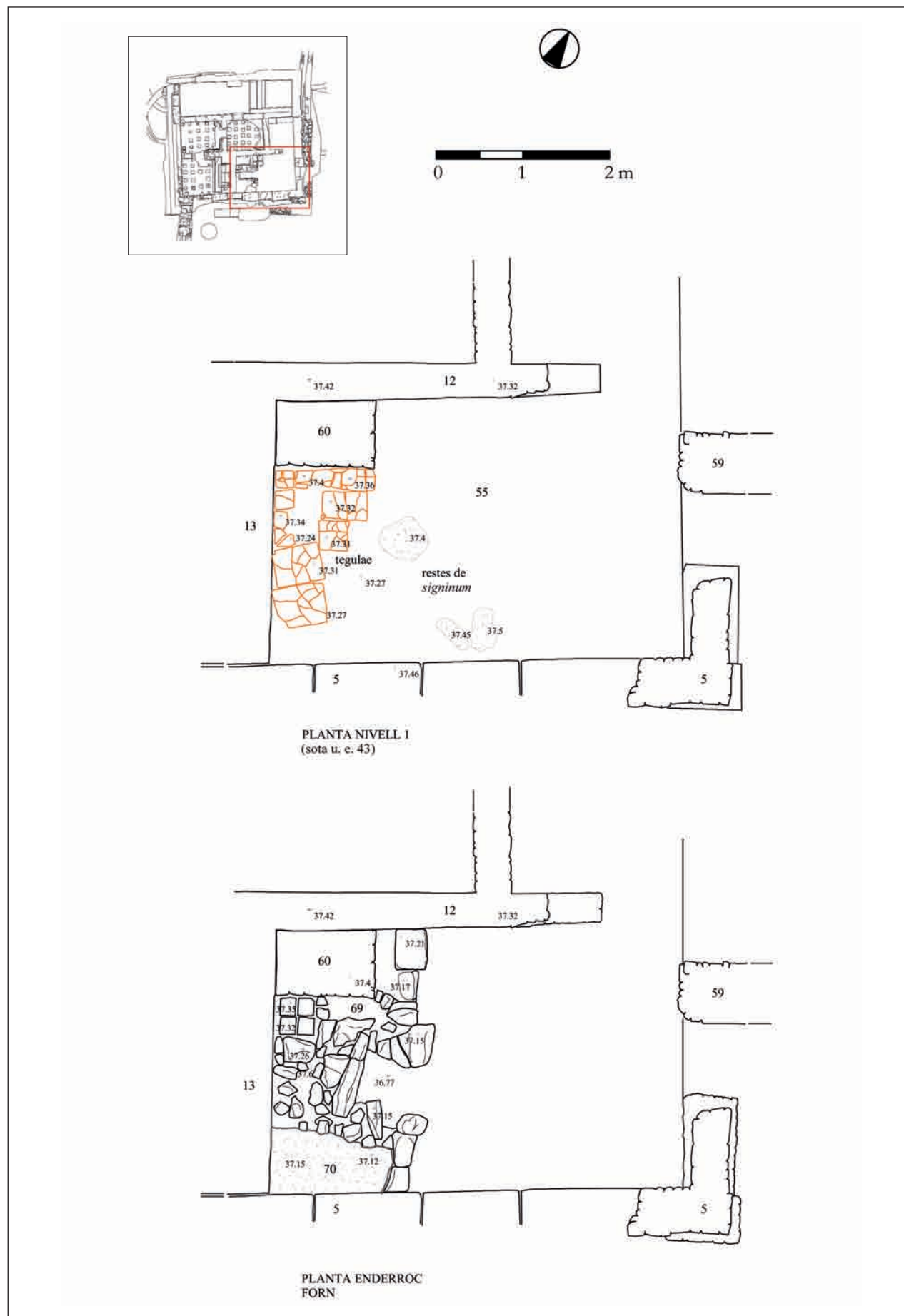
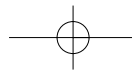
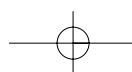

Figura 62. Planta de l'àmbit I (*propnigeum*) amb l'enderroc.

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

Figura 63. Àmbit I (*propnigeum*) dels banys. (Foto: Arqueociència)

Figura 64. Arc del *praefurnium* durant el procés d'excavació. (Foto: Arqueociència)

Figura 65. Arc del *praefurnium* un cop excavat, amb les *pilae* de l'hipocaust de l'àmbit v (possible *tepidarium*). (Foto: Jordi López Vilar)

ben a *balnea* del segle II, com els de la Illeta dels Banyets (Campello, Alacant), els Ametllers (Tossa, la Selva), les termes inferiors dels Munts (Altafulla) i Centcelles (Constantí), aquests dos darrers també al Tarragonès (García Entero 2001, 343). En canvi, el sistema anterior (la calefacció basada en les anomenades *tegulae mammatiae*) apareix en conjunts que es poden datar des d'inicis del segle I, com Torre Llauder (Mataró, Maresme) i el Vilarenc (Calafell, Baix Penedès) (García Entero 2001, 341).

Aquesta sala estava calefactada directament pel *praefurnium*, situat a l'est. García Entero (2001, 284-285) creu que aquesta sala, tenint en compte les característiques i distribució dels ambients, devia ser una *sudatio* més que no pas un *tepidarium*, ja que era calefactada directament des de l'annex del *praefurnium* (habitació II), com hem dit, situat a l'est. Això li permetria assolir una elevada temperatura, cosa que quadra amb una *sudatio*. Tanmateix, aquesta hipòtesi no és tan clara, motiu pel qual, seguidament, considerarem les diverses possibilitats.

En primer lloc, la ubicació d'aquest àmbit v en connexió directa amb el *frigidarium* (àmbits III i IV) pot fer pensar que es tractava del *tepidarium*. L'observació de García Entero sobre la seva connexió directa amb el *praefurnium* de l'habitació II és molt encertada, ja que, sens dubte,

aquest àmbit v seria, juntament amb el VII (*caldarium*), el que presentaria un grau més elevat de calefacció. Tanmateix, la descripció d'una *sudatio* (millor un *sudatorium*) no quadra gaire amb el poc que sabem (d'acord amb les fonts antigues) sobre la seva ubicació dins de l'arquitectura termal. A més, per fer-ho tot més complicat, ens trobem amb l'existència, en època romana, d'una altra dependència termal, el *laconicum*. Tot seguits veurem què podem dir que ens sigui útil per aplicar-ho al *balneum* del Mas d'en Gras.

Vitruvi (V, 10, 5) diu que «*laconicum sudationesque sunt coniungendae tepidario*»; descriu el *laconicum* com un espai circular cobert amb cúpula proveïda d'un *oculus*, amb la funció d'afavorir la distribució i regular la intensitat de la calor, que, sens dubte, devia produir un braser (Thébert 2003, 98-99). De fet, Vitruvi separa els termes *laconicum* i *sudatio* amb l'ús del significatiu sufix *-que*, per la qual cosa sembla que es tracta de dos àmbits diferents. Per Hartmann (1920), les *sudationes* són els nínxols del *laconicum*. Per Rebuffat (1991, 10), el *laconicum* és una sala de calor seca i les *sudationes* un lloc de transpiració diferent. Una tercera interpretació permet identificar el *laconicum* i la *sudatio* com a espais sinònims (Thébert 2003, 99-100). D'altra banda, es pot comprovar (especialment a Pompeia) que al segle I aC no hi ha distinció

Figura 66. Àmbit III. Piscina (baptisterium?) del frigidarium. Aquest darrer es veu al fons. (Foto: Jordi López Vilar)

entre *tepidarium* i *laconicum* sinó que es detecta a partir del començament del segle I; sens dubte, Vitruvi devia haver vist els *laconica* primitius, escalfats per brasers.

Si hem de considerar el *laconicum* com una cambra de planta circular, podem descartar aquesta identificació als *balnea* del Mas d'en Gras. Tanmateix, sembla que podria no ser així. Segons Bouet (2003, vol. I, 113), el *laconicum* és una sala intermèdia entre el *tepidarium* i el *caldarium*. Per aquest autor, hi ha *laconica* quadrangulars (tipus Ib de Bouet), que van aparèixer a mitjan segle I i es van generalitzar durant la segona meitat d'aquest segle fins a arribar al segle IV. Segons les escasses referències que tenim, sembla que l'ús lacònic (és a dir, espartà) per escalfar-se (cf. Estrabó 3.3.6, amb referència al *modus* lacònic de banyar-se que tenien els lusitans) consistia en la utilització de brasers enmig de l'habitació, cosa que no es correspon ni amb l'àmbit V ni amb el VI del Mas d'en Gras. De tota manera, la veritat és que sabem massa poc sobre els *laconica* per poder pronunciar-nos, però, ni per forma ni per ubicació ni per aparent funció, el que sabem ens quadra amb el cas del Mas d'en Gras.

Les *sudationes* (o millor *sudatoria*) són estances per prendre un bany de vapor abans d'entrar al *caldarium* i després passar al *tepidarium*. Suposats *sudatoria* de plantes rectangulars o quadrangulars similars a les de l'àmbit V

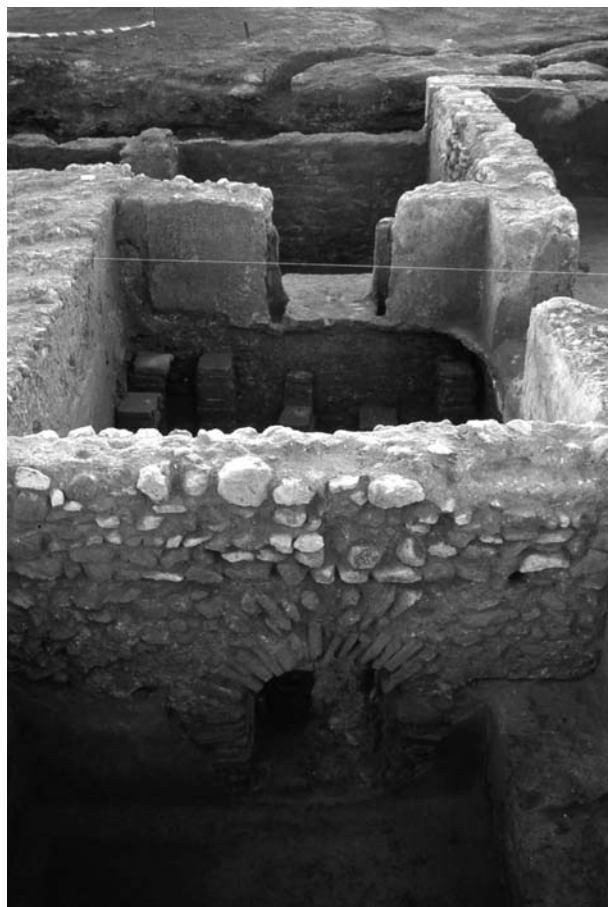

Figura 67. Vista de l'àmbit II (*praefurnium*), amb l'àmbit V (possible *tepidarium*) al fons.

del Mas d'en Gras es troben a les vil·les de Torre Llauder (Mataró, Maresme) i els Ametllers (Tossa, la Selva), i també en d'altres, com Navatejera i Quintanilla (García Entero 2001, 327).

El *sudatorium* era una cambra calefactada amb *suspensura* i tubulació, i va substituir el *laconicum* pel fet de ser més pràctic i sa. Les plantes dels *sudatoria* són variades, però generalment són rectangulars o quadrades, sobretot als segles I i II. Era habitual que el *sudatorium* estigués situat entre el *tepidarium* i el *caldarium*, tot i que també (especialment en temps més antics) s'hi accedia des de l'*apodyterium* o, fins i tot, la *palaestra*. Com a norma general, s'utilitzava quan el banyista ja estava aclimatat al *tepidarium* i abans d'accedir al *caldarium*. El primer que esmenta el mot *sudatoria* és Plaute (*St.* 226 ss.), en connexió amb el mot *graeci*, com si donés a entendre l'origen grec del concepte; Sèneca (*Ep.* 5, 51, 6) fa esment d'uns *sudatoria* amb «siccus calor» a Baia; també Vitruvi (2, 6) esmenta uns «loca sudatoribus» a Baia. Una inscripció de *Glanum* (Provença) trobada al caldari fa esment de la «sudatio publica» de les termes, per la qual cosa s'hi podria referir. S'hi accedia abans del *caldarium*, segons Cassiodor (*Var.* 2, 39, 4), i després del *tepidarium*, segons *Gloss. Lat.* 3, 651-52 (*Coll. Mon.* 10). Cels (3, 27, 3) l'anomena *assa sudatio*. No sembla que s'identifiqui amb la *concamerata sudatio* de

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

Figura 68. Cambra de l'àmbit v dels banys (possible *tepidarium*), en el moment de la troballa; s'aprecia part del paviment caigut *in situ*. (Foto: Arqueociència)

Figura 69. Cambra de l'àmbit v dels banys (possible *tepidarium*), un cop excavat. S'aprecien les *pilae* de l'hipocaust, a través del forat format per l'enfonsament del paviment. (Foto: Arqueociència)

Vitruvi (5, 11, 12), que estava a la *palaestra* i devia ser un edifici de planta oblonga amb volta, per als banys calents (Nielsen 1990, 159-160). Tanmateix, d'acord amb l'esmentada referència de Sèneca, sembla que podem considerar els *sudatoria* com a llocs destinats a la calor seca.

Considerant tot això, resulta difícil distingir el *sudatorium* del *laconicum*, encara que en el cas del Mas d'en Gras, per tipologia i cronologia, és més lògic pensar en el primer tipus que en el segon. Tanmateix, la seva ubicació entre el *tepidarium* i el *caldarium* no convé a l'àmbit v de la villa. Independentment de la identificació que hi proposem, és clar que, com molt bé diu García Entero (2001, 284-285), aquesta cambra estava fortament calefactada, raó per la qual ens resulta difícil creure que fos un *tepidarium*, considerant que la seva ubicació immediata al *frigidarium* (que en aquest cas sí que no presenta problemes d'identificació) faria lògica aquesta identificació.

D'altra banda, la indicació que fa Nielsen (1990, 160), segons la qual en temps més antics s'accedia al *sudatorium* des de l'*apodyterium*, fa pensar que en aquest cas, en el qual l'*apodyterium* de la fase III A va ser substituït direc-

tament (en la fase III B) pel *frigidarium*, sigui força probable identificar l'àmbit v com un *sudatorium*, tenint en compte l'alt grau de calor que hi devia haver en aquesta cambra per la seva connexió directa amb el *propnigium* de l'àmbit II. Tenint en compte el que s'acaba d'exposar, potser aquesta ubicació indica un cert arcaisme tipològic per a aquests *balnea*.

4.2.2.6. Àmbit vi: *sudatorium*?

Les dimensions d'aquesta cambra (fig. 54) són 335 × 250 centímetres (8,37 m²). S'hi accedeix des d'una porta que

Figura 70. Aspecte parcial del paviment i de les *pilae* de l'àmbit vi (possible *sudatorium*). (Foto: Arqueociència)

Figura 71. Àmbit vi (possible *sudatorium*) i, darrere, àmbit v (possible *tepidarium*). S'aprecia el revestiment parietal per a la circulació de l'aire calent. (Foto: Jordi López Vilar)

Figura 72. Detall de les *pilae*. (Foto: Arqueociència)

la comunica amb l'àmbit v. Les portes presenten encaixos per suportar muntants o brancals, potser de marbre o un altre material, que havia estat espoliat. Centrada en el costat sud de la cambra, s'obre la porta d'accés al *caldarium* (àmbit VII). També s'ha conservat un tub ceràmic de desguàs al mur nord, disposat en pendent per tal de canalitzar l'aigua vers el *frigidarium* i el seu desguàs corresponent.

Aquí no s'ha documentat gairebé res del paviment situat sobre l'hipocaust, ja que els estrats superiors havien estat remoguts a causa d'extraccions de pedra o remocions posteriors a l'abandonament del lloc. Solament s'ha trobat una petita part del paviment originari i les *pilae* cobertes de cendra. Aquestes *pilae* eren fetes de maons de diferents mides, *bessales* (195 × 195 × 55 mil·límetres) i *pedales* (300 × 300 × 55 mil·límetres), cosa que potser es deu a les diverses reparacions que s'hi van fer durant el temps que s'utilitzà; estaven disposades en cinc rengleres de cinc *pilae* cada una.

Tota la sala disposava d'un doble revestiment amb cambra perquè hi circulés l'aire calent. Així mateix s'han documentat les empremtes dels claus i dels *tubuli* en els murs perimetrals, i també caiguts en la capa de cendra inferior.

Segons la hipòtesi de García Entero (2001, 285), com que la sala v seria una *sudatio*, la cambra vi devia ser el veritable *tepidarium*. Encara que la interpretació de l'àmbit v presenta problemes, la relació directa del vi amb el *caldarium* (àmbit VII), així com la presència de calefacció parietal i pavimental (mitjançant l'hipocaust), fan probable que es tracti efectivament del *tepidarium*. Ara bé, potser no cal descartar que el *tepidarium* era l'àmbit v, i el vi, el veritable *sudatorium*, però, tenint en compte el grau de calor més alt que es devia experimentar a la cambra v (pel contacte directe amb el forn, cosa que fa més lògic pensar en el *sudatorium*), sembla més probable que l'àmbit vi es tracti, efectivament, del *tepidarium*. Tanmateix, no volem deixar de banda el fet que ambdues sales estaven fortament calefactades i que, pel que sabem de la circulació

als *balnea*, seria més lògic que l'àmbit v fos el *tepidarium*, i el vi, el *sudatorium*, possibilitat que seria recolzada pel fet que totes les parets de l'àmbit vi estaven calefactades mitjançant *tubuli*, cosa que no succeeix en l'àmbit v, per més que estigui en contacte amb el *prop-nigium* de l'àmbit II. Per tant, malgrat l'opinió contrària de García Entero, considerem que el més probable és que, en la fase III B, la sala v correspongui al *tepidarium*, i la vi, al *sudatorium*.

4.2.2.7. Àmbit VII: *caldarium*

Aquest àmbit, juntament amb el *frigidarium*, és un dels que permet fer una identificació més segura, atesos l'emplaçament i la funcionalitat. Té unes dimensions de 325 × 310 centímetres (amb una superfície de 10 m²) i presenta un espai rectangular de 200 × 80 centímetres (1,6 m²) situat al cantó lateral est de la sala i reservat per a la banyera, amb un orifici de desguàs vers el paviment de la cambra. En un moment donat (probablement coincidint amb l'execució de la fase III B), va ser transformat i reconvertit en una petita piscina (*alveus* o *solium*), la qual desguassava al paviment del *caldarium* per un tub de plom que s'ha conservat. L'*alveus* delimitava amb un mur construït amb encofrat de morter (fig. 73), que va ser de-

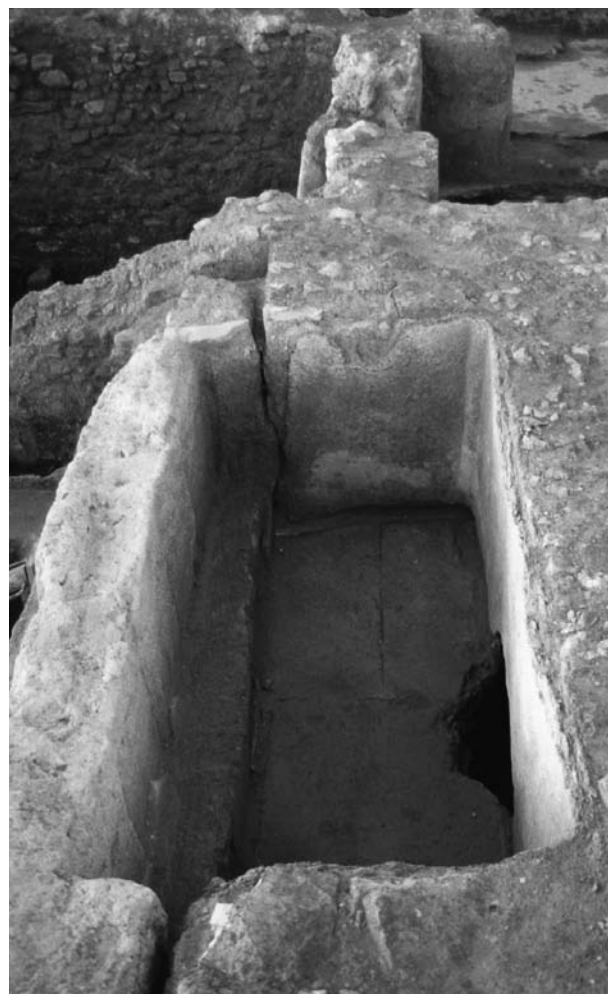

Figura 73. Detall del *caldarium* amb la banyera o *alveus*. (Foto: Jordi López Vilar)

Els banys (*balnea*) de la villa del Mas d'en Gras

corat amb plaques de marbre blanc, de les quals s'han trobat les empremtes i alguns fragments *in situ* o caiguts en les capes d'enderroc, on també van aparèixer una gran quantitat de maons de volta del mateix tipus que hem descrit en parlar del *tepidarium*. Alguns dels fragments d'aplacat presenten per la cara que anava lligada al mur una decoració pròpia d'un sòcol, la qual cosa demostra que les plaques de marbre eren reutilitzades i, per tant, s'han de relacionar amb una fase constructiva de la villa anterior als *balnea*.

En la part inferior del lateral corresponent al costat del forn, s'obre un espai que, segons la nostra interpretació, era ocupat pel *testudo alvei*, destinat a escalfar l'aigua de la piscina o banyera (*alveus*) del *caldarium*. La *suspensura* o paviment situat sobre les *pilae* (l'alçària de l'*hypocaustum* era de 90 centímetres) es va trobar sencera, caiguda sobre l'estrat inferior de cendra. Estava formada per un llit de maons *bipedales* (615 × 615 × 65 mil·límetres), sobre el qual s'havia estès una capa d'*opus signinum*, que formava el paviment de la sala. La *suspensura* estava sostinguda per *pilae* de dimensions variades, ja que hi havia maons *bessales* (20 × 20 centímetres) i *pedales* (30 × 30 centímetres) i, fins i tot, blocs cúbics d'argila (210 × 175 × 150 mil·límetres) que no sabem si es van fer *ex profeso* per a aquesta funció ni si cobrien una eventual manca de maons per completar les *pilae*. La composició irregular d'aquestes *pilae* demostra que es van fer, almenys en part, amb material reutilitzat, ja que alguns maons presentaven entalladures que permeten deduir que servien per fer voltes (fig. 59 i 60) i que probablement eren idèntics als de les voltes que cobrien els banys.

A la *suspensura* del mur de ponent de l'àmbit s'hi localitza un desguàs de ceràmica que tenia la finalitat de conduir l'aigua vers el canal general, construït adossat al mur de ponent del conjunt, al qual també hi desguassen els tubs de la piscina del *frigidarium*. Aquest canal adossat es va trobar sense la coberta corresponent, ja que els carreus de revestiment havien estat espoliats. Connectava directament amb l'antiga canalització del dipòsit que desguassava per l'angle inferior sud-oest, tal com ho demostra la troballa d'un tub ceràmic en aquest punt, que s'ha conservat malgrat la reconversió d'aquest espai en *hypocaustum* del *caldarium*.

Segons García Entero (2001, 285), aquesta cambra seria, efectivament, el *caldarium* dels *balnea*, amb l'*alveus* d'aigua calenta situat a l'est. Tanmateix, ens sembla força interessant el fet que l'*alveus* fos afegit en un segon moment, per la qual cosa, atès que la *fornicula* on va ser instal·lat era anterior (pertanyia a la fase III A), el més lògic és pensar que hi havia hagut anteriorment una banyera o *labrum*, que en la fase III B va ser substituïda per un *alveus*.

Els *caldaria* són sales generalment rectangulars o quadrangulars rematades, com diu Vitruvi, en un o més dels seus flancs per recintes (*alvei*) per banyar-se. El més habi-

tual és que hi hagi un sol *alveus*. Cenyint-nos a Catalunya, podem recordar els casos de Torre Llauder (Mataró, Maresme), Sant Amanç (Rajadell, Bages), Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres, Maresme), la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà), la Quintana (Cervià de Ter, Gironès), el Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro, Baix Empordà), els Ametllers (Tossa, la Selva), Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), el segon conjunt termal de Centelles (Constantí, Tarragonès), la fase 1 de les termes inferiors dels Munts (Altafulla, Tarragonès), el *balneum* de la necròpoli de Tarragona i el Moro (Torredembarra, Tarragonès) (García Entero 2001, 323-324). Els *caldaria* estaven calefactats sempre de forma directa des d'un o dos *praefurnia* (García Entero 2001, 325).

El *caldarium* del Mas d'en Gras es pot considerar d'un sol *solium* quadrangular (tipus 7a de Bouet), que es pot datar a partir de finals del segle I (Bouet 2003, vol. I, 64).

4.3. Valoració general sobre els *balnea* del Mas d'en Gras

Els banys del jaciment del Mas d'en Gras ens proporcionen un bon element de judici per a l'estudi d'aquest tipus d'estructures a la costa catalana, que constitueixen un tret molt representatiu del poblament rural (del tipus *villa*) implantat durant l'alt imperi. És possible que els primers *balnea* apareguessin a Catalunya en l'època tardorepublicana, però l'únic cas conegut que sembla que es pot datar en aquesta època és el de la primera fase del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès), amb una planta molt senzilla que presenta dos únics ambients (*apodyterium/tepidarium* i *caldarium*) (García Entero 2001, 301).

És en època d'August que comencen a aparèixer alguns conjunts importants, com pot ser els de Torre Llauder (Mataró, Maresme) i els segons banys del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès), tot i que cap dels dos ha pogut datar-se fefaentment per mètodes estratigràfics. La majoria, però, són del segle I ben entrat o ja del segle II. Durant aquest període es generalitzen a les vil·les romanes aquest tipus d'edificacions, com es pot comprovar, a tall d'exemple, a les comarques del nord-est de Catalunya, on se'n coneixen una desena; en general, presenten plantes molt estandarditzades, compostes per estances petites (que disposen de dues o tres cambres amb hipocausts) i una piscina (o dues, com a màxim) i es troben sempre a les vil·les mitjanes i grans (Casas *et al.* 1995a, 60 i 81-83). Com podem comprovar, els *balnea* del Mas d'en Gras encaixen perfectament amb aquesta imatge.

En el context del Mas d'en Gras (que és, evidentment, el *territorium* de *Tarraco*) podem esmentar altres conjunts interessants de *villae* proveïts de *balnea*. Així, sense sortir de la mateixa comarca del Tarragonès, hi ha interessants conjunts termals a la vil·la romana dels Munts (Altafulla), així com indicis al nucli urbà d'aquesta població; al jaci-

ment del Cogoll (Vilallonga del Camp); a la vil·la de la Pineda o *Callipolis* (Salou); al Mas dels Frares i Centcelles (Constantí); a la del Moro, a Torredembarra (LAUT 1993; López 1993c; Terré 1993; García Entero 2001, 221-229, 231-242, 247-253; Remolà 2003, 72-83; Otiña 2005, 165-169), a més d'uns banys suburbans situats a l'àrea de la necròpoli del Francolí, a Tarragona (García Entero 2001, 242-247), que no semblen clarament assimilables als *balnea* de les vil·les. Així, la presència d'uns *balnea* al Mas d'en Gras no fa altra cosa que confirmar el fet que gairebé totes les vil·les disposaven, durant el segle II, d'un conjunt balneari propi (Casas *et al.* 1995a, 65). Els *balnea* de Centcelles sembla que són tardoromans. Recentment, se n'han localitzat uns altres a la vil·la de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp), on, tot i que la planta no és completa, podem apreciar la presència d'un *frigidarium*, d'un *tepidarium* i d'un *caldarium* (Arola i Bea 2002, 85-87 i 92, fig. 1)

Els *balnea* del Mas d'en Gras són especialment significatius per diverses raons. En primer lloc, perquè se n'ha pogut documentar la planta sencera, gràcies al fet que originalment fossin excavats al subsòl. En segon lloc, perquè, d'acord amb el que s'acaba d'exposar, posseeixen la singularitat tipològica de ser uns *balnea* construïts a l'interior d'un dipòsit o cisterna preexistent. I, en tercer lloc, per l'interès que suscita l'anàlisi de les dues fases constructives (III A i III B) que s'hi han detectat.

La reutilització de materials, ben palesa tant en l'aplatat de marbre de les parets com en la composició de les *pilae* del *caldarium*, així com el fet que s'aprofiti per implantar el conjunt termal un espai previ definit per un dipòsit, ens indiquen que aquests banys tenen un fort component utilitari i no són fruit de cap planificació rica ni acurada, especialment en la fase III B. Això pot indicar una davallada del nivell de vida de la vil·la en un moment indeterminat del segle II o, si més no, una clara opció per la funcionalitat, sense preocupar-se excessivament de la consecució de materials de primera mà.

La fase III A presenta un aspecte clarament arcaïtzant, amb l'absència de *suspensurae* i amb el *prae-furnium* com a única font de calor. També remet a cronologies primerenques el fet que el *caldarium* presenti una *fornicula* per situar-hi una banyera o *labrum*, que es devia escalfar gràcies a la presència, com hem dit, del *prae-furnium* a la cambra contigua. Malgrat que no disposem d'elements arqueològics que ens permetin datar *per se* aquesta fase, l'arcaisme tipològic que presenta apunta vers una data relativament reculada, però, d'altra banda, la cronologia *post quem* que es pot atribuir al conjunt en el qual s'inscriuen els banys (mitjan segle I) no ens permet atribuir-li una datació gaire alta. Per tant, molt probablement cal datar la primera fase dels *balnea* (fase III A) en la segona meitat del segle I o, a tot estirar, inicis del següent.

La fase III B, tot i considerar la dificultat d'identificació que presenten alguns àmbits, correspon ja plenament al perfil típic d'un *balneus* d'una vil·la del segle II amb la presència, no tan sols de sistemes d'*hipocaustum*, que ja es van originar en època tardorepublicana, sinó també d'elements tipològicament més tardans, com la calefacció parietal amb *tubuli*, que es va iniciar a mitjan segle I de la nostra era, i la disposició del *caldarium*, amb una banyera d'obra (*alveus* o *solium*) que substitueix la *fornicula* amb *labrum* de la fase precedent.

No disposem d'elements estratigràfics que ens permetin datar l'execució de la fase III B, però, per raons tipològiques i també seqüencials, com és l'existència prèvia de la fase III A, podem situar-la en ple segle II, encara que no és possible precisar-ne la data. Altrament, el període d'abandonament és el més ben datat de tot el conjunt, mercès als abundants materials apareguts en les gruixudes capes de cendra que reblen els *propnigae* del *prae-furnium* i en les zones d'*hipocaust*, que ens permeten datar-lo clarament molt a la fi del segle II o, més probablement, en els primers decennis del segle III dC.

Estudi dels materials

Seguidament, abordarem l'anàlisi dels materials ceràmics, que s'han trobat en gran abundància, raó per la qual aquest jaciment pot esdevenir un punt de referència en l'estudi de la producció i del comerç de ceràmiques a l'àrea rural i suburbana de *Tarraco*. Aquests materials han estat ja objecte d'un estudi monogràfic (Jàrraga 2003).

5.1. Ceràmiques de la fase republicana

5.1.1. Ceràmica de vernís negre

No s'ha trobat una gran quantitat de ceràmica de vernís negre, però, tot i així, el repertori és força significatiu. El grup més nombrós correspon a la ceràmica campaniana B, tot i que hi ha també una bona representació de la campaniana A. Seguidament, veurem quines són les formes ceràmiques representades en les respectives produccions.

A més dels diversos fragments de ceràmica de vernís negre corresponents a la campaniana A i a la B, val a dir que s'ha trobat un fragment ceràmic que podria atribuir-se a la forma Morel 2520, producció etrusca datada entre els anys 230 i 170 aC, aproximadament. Si aquesta identificació és correcta, aquesta peça ens atesta una cronologia de la fi del segle III aC o del primer quart del II aC, que correspon amb la d'altres fragments localitzats en aquest jaciment.

5.1.1.1. Campaniana A

S'han identificat (fig. 74, núm. 1 i 2) fragments de les formes Lamboglia 5 - Morel 2250 (dos exemplars, un dels quals és un perfil sencer que correspon al tipus Morel 2252 c 1), Lamboglia 6 A - Morel 1430 (un fragment), Lamboglia 27 - Morel 2820 (un fragment), Lamboglia 27 - Morel 2900 (dos exemplars), Lamboglia 28 - Morel 2640 (un exemplar), Lamboglia 31 - Morel 2570 (tres fragments que no podem atribuir a cap tipus concret i un de la variant Morel 2574 a; vegeu la figura 74, núm. 1), Lamboglia 36 - Morel 1300 (un fragment) i Lamboglia 48 - Morel 3100 (un fragment).

A més, un exemplar es pot associar formalment a la forma Lamboglia 8 B - Morel 2242 A, que Morel (1981,

152) identifica a partir d'un de Càller (Sardenya) que considera de producció sarda i data de forma àmplia cap als segles II-I aC. Tanmateix, no tenim prou dades per poder atribuir l'exemplar del Mas d'en Gras a una producció sarda, encara que tampoc no ho descartem.

A més de les formes abans esmentades, s'han recuperat alguns fragments de bases d'atribució formal inconcreta. Tanmateix, la classificació tipològica de Morel (1981) permet ordenar les bases dins d'una tipologia pròpia feta a partir d'elles mateixes, independentment de la tipologia de la peça completa. A partir d'aquí, s'han identificat fragments corresponents als tipus 174 a 1, 211 i 212 de Morel (1981, 462).

Pel que fa a la significació cronològica d'aquestes formes, podem dir que, tot i que hi ha exemplars propis d'un moment avançat de la producció i exemplars de la campaniana A tardana (formes Lamboglia 5 i 6), n'hi ha d'altres de més antics, que es poden datar en ple segle III o en la primera meitat del II aC, com les formes Lamboglia 27, 28 i 48 i, especialment, les Lamboglia 31 i 36, així com el tipus de base Morel 174. Tots aquests exemplars, malgrat que la seva classificació no sempre és totalment segura, sobretot pel que fa als peus, ens fan pensar que, encara que no s'han identificat al jaciment contextos estratigràfics anteriors a la segona meitat del segle II aC o inicis del segle I aC, hi ha materials prou antics que permeten documentar una ocupació anterior a aquestes dates, com es desprèn dels esmentats fragments de campaniana A i d'alguns padellassos d'àmfores púniques, així com, potser, de la ceràmica ibèrica.

La ceràmica campaniana A correspon al 5% del total de les ceràmiques fines trobades al jaciment, considerant també les de l'època imperial.

5.1.1.2. Campaniana B

Aquesta producció (fig. 74, núm. 3-5) també és present amb un variat repertori formal, que correspon a les formes Lamboglia 1 - Morel 2322 A (un exemplar), Lamboglia 1/8 - Morel 2566 (un fragment), Lamboglia 2 - Morel 1220 (un fragment), Lamboglia 3 - Morel 7500 (tres exemplars, dels quals no podem precisar més l'atribució,

així com dos fragments del tipus Lamboglia 3 A - Morel 7541 a 1; vegeu la figura 74, núm. 5) i Lamboglia 4 - Morel 1410 (d'un fragment del qual no es pot precisar el tipus i un altre és atribuïble al 1413 d). Les formes Lamboglia 5 i 7 formen un grup amb trets força similars, que, de vegades, no permeten fer-ne una distinció quan es tracta d'exemplars fragmentaris. D'aquest grup podem documentar les formes Lamboglia 5 - Morel 2250 (dos exemplars, l'un sense tipologia més específica i l'altre de la forma Morel 2255 c 1; vegeu la figura 74, núm. 3), Lamboglia 5/7 (tres exemplars; vegeu la figura 74, núm. 4) i Lamboglia 7 - Morel 2286 A 1 (un exemplar).

Hi ha un exemplar que es pot atribuir a la forma Lamboglia 7 - Morel 2272. Segons Morel (1981, 158-159), correspon a una producció local nord-itàlica, de la qual s'han trobat exemplars al derelict de Títan i a les poblacions italianes d'Àdria i Bèrgam, datada als segles II-I aC. No sabem si l'exemplar del Mas d'en Gras correspon a una producció distinta de la campaniana B, com apunta el referent formal esmentat per Morel.

S'ha trobat també un exemplar de la forma Lamboglia 8 B, així com un fragment del tipus Morel 2566, que correspon probablement a la forma Lamboglia 8. D'altra banda, hi ha un altre exemplar que pertany a la forma Lamboglia 33. Finalment, tal com passava amb la campaniana A, hi ha alguns fragments de bases que no es poden atribuir a cap forma concreta, però sí a la classificació de bases efectuada per Morel. Corresponen als tipus 115 b 2 i 152 a 2.

Pel que fa a la cronologia, l'exemplar del tipus Lamboglia 5 - Morel 2255 c 1 data, segons Morel (1981, 154), vers la primera meitat del segle II aC, d'acord amb un exemplar trobat al temple de Vesta a Roma. Sens dubte, es tracta d'una datació força alta, amb la qual es corresponen alguns fragments de ceràmica campaniana A trobats al jaciment, encara que dubtem que es pugui aplicar a un exemplar de la producció B. D'altra banda, es documenta també la forma Lamboglia 1 - Morel 2322 A 1, que és, segons Morel (1981, 164), d'atribució dubtosa entre la ceràmica campaniana B pròpiament dita i les produccions B-oides; s'identifica a partir d'un exemplar de *Thamusida* (nord d'Àfrica) datat entre els anys 50 i 20 aC, és a dir, en els darrers moments de la producció. No sabem si l'exemplar trobat al Mas d'en Gras pot tenir una cronologia tan baixa, però, si més no, és un element que permet donar suport a una cronologia final dels estrats tardorepublicans posterior al 50 aC, que s'ha de matisar per l'absència de sigil·lada, per la qual cosa la datació es pot situar vers els anys 50-40 aC.

La ceràmica campaniana B correspon al 5% del total de les ceràmiques fines trobades al jaciment, considerant també les de l'època imperial.

Resumint les dades proporcionades per les ceràmiques campanianes B, podem dir que se n'han trobat uns

quants exemplars que no permeten fer grans aportacions cronològiques ni tipològiques per si mateixos, tot i que són, sens dubte, representatius del seu horitzó cronològic.

5.1.1.3. Campaniana B-oide

La producció B-oide ha estat atribuïda per Pedroni (2001) a la zona de Cales, per la qual cosa s'ha estès el mot *calena* per designar-la; tanmateix, aquí preferim utilitzar la denominació ja tradicional, encunyada per Morel, perquè no pressuposa un origen geogràfic (creiem que no és clar que totes les ceràmiques B-oides procedixin de la zona de Cales) i, a més, evita confusions amb les produccions decorades a motlle també anomenades *calenes*, que, evidentment, són totalment diferents.

Uns quants exemplars atribuïbles clarament a les produccions B-oides s'han trobat a la villa Mas d'en Gras, on se n'han documentat tan sols dues formes, la Lamboglia 1 (un fragment que no permet una classificació més precisa i un altre de la sèrie Morel 2300) i la Lamboglia 3 - Morel 7500 (una base del tipus 251 a 1 de la classificació de les bases feta per Morel), a més d'un fragment de base del tipus Morel 143 b 1.

Les ceràmiques atribuïbles clarament a la producció B-oide són, doncs, força escadusseres al Mas d'en Gras (només el 2% de les ceràmiques fines), tot i que no hem d'oblidar que algunes que es classifiquen com a ceràmica campaniana B podrien correspondre a alguna altra producció.

5.1.2. Ceràmica comuna itàlica i de tipus roig pompeïà

Considerem juntament aquests dos grups ceràmics, atès que comparteixen característiques formals i corresponen probablement als mateixos centres de producció.

La ceràmica comuna itàlica es troba representada per 10 fragments, dels quals només un és informe, mentre que dels altres en podem precisar la tipologia. Corresponen a les formes Com. It. 6 C (dos fragments; vegeu la figura 75, núm. 1), Com. It. 7 (un fragment que no permet fer una classificació més acurada i tres fragments atribuïbles, respectivament, als tipus 7 A, C i E) i Com. It. 8 (tres exemplars, un del tipus 8 E, un altre del 8 F i el tercer similar al tipus 8 A). La datació d'aquestes formes és molt àmplia (M. Bats, a DA 1993a, 357-362, especialment 361-362), arriba al segle I de la nostra era, però possiblement tots els exemplars del Mas d'en Gras són de cronologia tardorepublicana.

En canvi, la ceràmica del tipus roig pompeïà es troba representada tan sols per un fragment informe, però ens permet documentar la presència en aquest indret d'una producció que arribava juntament amb la ceràmica comuna

itàlica, les ceràmiques campanianes i les àmfores del tipus Dressel 1.

5.1.3. Ceràmica de parets fines. Produccions d'època republicana

La ceràmica de parets fines d'època republicana correspon, bàsicament, a les formes Mayet I i II, que es documenten a partir de l'any 130 aC, aproximadament, i arriben a prop del canvi d'era. Al jaciment del Mas d'en Gras s'han trobat un fragment de la forma Mayet I, un de la forma II A (fig. 74, núm. 6), dos de la forma Mayet II (fig. 74, núm. 7), un altre de dubtós entre les formes Mayet I i II (fig. 74, núm. 8) i dos fragments que no es poden atribuir a cap forma concreta, però que només poden correspondre a les formes I, II o III de Mayet.

5.1.4. Produccions ibèriques

Les ceràmiques ibèriques són relativament abundants al jaciment del Mas d'en Gras, però, atès que hi ha pocs estrats on no apareixen de forma residual i que, en general, aquestes ceràmiques es troben molt fragmentades, ens hi referirem tan sols genèricament, ja que poques vegades en podem fer una atribució formal concreta.

Hi ha alguns fragments de ceràmica feta a mà corresponents a olles de perfil ovoïdal, com és normal en aquestes produccions. Apareix també la ceràmica grisa ibèrica comuna i la de tipus emporità, tot i que es troba sempre molt fragmentada i no ens ha proporcionat cap perfil mínimament estudiable.

Les mateixes circumstàncies afecten la ceràmica comuna ibèrica en cuita oxidant. No obstant això, se n'ha pogut individualitzar alguna forma, com dos exemplars que es podrien associar a les formes *Com. Ib.* 6B4 (datada cap als anys 250-200 aC) i 2621A (amb una datació molt àmplia, entre els anys 600 i 100 aC) de la classificació de Mata i Bonet (1992) per a la ceràmica pintada, tot i que l'exemplar del Mas d'en Gras correspon a la producció llisa.

S'han trobat també fragments informes de ceràmica ibèrica oxidada pintada, que molt probablement corresponen a *kalathoi*. Se n'han pogut identificar algunes vores que, en aquest cas, sí que permeten fer alguna apreciació tipològica. Cal dir que les dues tipologies existents, degudes a Mata i Bonet (1992) i Conde (1991 i 1992), no sempre són coincidents en l'aspecte cronològic, tot i que hem de ser conscients que la primera ha estat elaborada a partir dels materials localitzats a la zona valenciana, mentre que la tipologia de Conde se centra en l'àrea emporitana. Les vores de *kalathoi* que hem pogut identificar (fig. 76, núm. 1 i 2) corresponen a la forma Mata - Bonet 2711 (datada entre el 300 aC i el canvi d'era), que s'identifica amb la forma A-4 de Conde, datada cap als anys 175 i 100 aC.

A més dels *kalathoi*, es pot destacar un fragment de vora de plat amb decoració pintada (fig. 76, núm. 3). Cal remarcar la troballa de dos fragments de parets d'atuells de ceràmica ibèrica oxidant (possiblement gerretes), que presenten sengles grafitis en alfabet ibèric (fig. 75, núm. 2 i 4). Són de lectura difícil, ja que els textos conservats són molt fragmentaris.

També s'han trobat alguns fragments d'àmfores ibèriques, principalment padellassos informes i alguna vora, que no afegeixen res de nou al poc que encara sabem sobre aquestes produccions.

5.1.4.1. Una producció ibèrica característica: la ceràmica d'engalba blanca

La producció anomenada *ceràmica d'engalba blanca*, que presenta una fina engalba de color blanquinós que recobreix l'exterior de les peces, és una producció definida i estudiada per Nolla (1981), el qual n'ha efectuat una tipologia. La distribució d'aquesta ceràmica es limitava, pel que sabem fins ara, a les comarques del nord-est de Catalunya, és a dir, a la zona gironina, on, sens dubte, se'n trobava l'àrea de producció. Es pot datar, aproximadament, entre els anys 150 i 50 aC, és a dir, coincidint amb un període de canvis en el panorama ceràmic definit bàsicament per la importació de la ceràmica campaniana B, les àmfores Dressel 1, la ceràmica comuna itàlica i les primeres produccions de parets fines.

Fins no fa gaire aquesta producció es coneixia només a les comarques de Girona, però ara ja podem dir que els exemplars trobats al Mas d'en Gras corresponen a la troballa més meridional que coneixem per a aquest tipus de ceràmiques, ja que se n'ha pogut documentar la presència i la circulació comercial a la rodalia de l'antiga *Tarraco*: en aquesta ciutat s'han localitzat, en estrats del tercer quart del segle II aC (Díaz 2000, 224, 233 i 238, fig. 39), alguns exemplars d'aquesta producció, corresponents a les formes Nolla 1, 5 A i 8, la qual cosa permet il·lustrar la comercialització d'aquesta producció del nord-est de Catalunya a l'àrea de la capital provincial, *Tarraco*.

Al jaciment del Mas d'en Gras s'han trobat alguns fragments que podem identificar amb aquestes ceràmiques. En alguns casos corresponen a petites vores exvasades de gerres que no es poden identificar amb seguretat, a causa, una vegada més, de l'estat fragmentari de les peces. No obstant això, existeix un magnífic exemplar gairebé complet que es pot identificar amb la forma Nolla 5 B (fig. 75, núm. 7). No hi ha fins ara una cronologia concreta per a les diferents formes d'aquesta producció, però, si més no, la presència al jaciment d'aquests fragments ceràmics i molt especialment de l'exemplar sencer esmentat anteriorment permet documentar, sens dubte, l'arribada, potser menys esporàdica del que podria semblar *a priori*, de la ceràmica d'engalba blanca a la zona suburbana de *Tarraco*.

5.1.5. Producció amforal d'època romanorepublicana

5.1.5.1. Àmfores itàliques

Les àmfores itàliques són molt abundants al Mas d'en Gras, tant en els estrats de cronologia republicana com en d'altres d'època posterior, en els quals apareixen en estat residual. Hi són presents tant la producció anomenada DB per Nolla (1976), pròpia del golf de Nàpols, com d'altres, també itàliques, però més difícils d'identificar, possiblement del Laci meridional i de la Campània. Són molt abundants els fragments informes, però els que tenen forma identificable (sempre vores) són menys nombrosos.

Les àmfores itàliques més antigues trobades al Mas d'en Gras són les anomenades *grecoitàliques*. S'han pogut identificar, atesa la tipologia de les vores, dos fragments del tipus BD 4, datats entre els anys 200 i 150 aC. És un altre element que ens documenta l'existència de materials propis de la primera meitat del segle II aC al jaciment del Mas d'en Gras.

El grup més abundant de les formes documentades de les àmfores itàliques al Mas d'en Gras correspon a la Dressel 1, de la qual s'han identificat diversos exemplars (fig. 76, núm. 4; fig. 77, núm. 1, 2 i 3) de les tres variants definides per Lamboglia (1955). La forma Dressel 1 A s'origina vers l'any 130 aC i perdura fins al canvi d'era, aproximadament; les formes Dressel 1 B i C comencen a produir-se cap a l'any 100 aC i són, per tant, pròpies del segle I aC, mentre que el tipus C és més pròpiament de la primera meitat del segle I.

5.1.5.2. Àmfores apulles

Les àmfores apulles són una producció d'època tardorepublicana que fins fa poc no s'ha identificat a Catalunya. Tipològicament, corresponen a la forma Beltrán 85 i daten entre la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle I aC. En els darrers anys, a Catalunya, se n'han localitzat al poblat ibèric de Burriac, al Maresme (Miró, Pujol i García 1978, 62, fig. 80), i a l'interior d'una sitja al paratge dels Missatges de Tàrraga, a l'Urgell (Garcés i Saula 1996, 23-24 i 33, fig. 15), la qual cosa demostra la penetració, ni que sigui esporàdica, d'aquesta producció cap a l'interior de Catalunya. A la mateixa ciutat de Tàrragona se n'ha localitzat algun exemplar, en contextos de la primera meitat del segle I aC (Díaz i Otiña 2002, 181). Pel que fa al Mas d'en Gras, s'ha trobat una vora de la forma Beltrán 85 (fig. 75, núm. 3).

5.1.5.3. Àmfores Dressel 1 de producció local

Aquesta producció s'ha constatat a la zona del Maresme (Coll i Jàrraga 1986; Comas *et al.* 1987, pass.) i a l'àrea suburbana de *Tarraco* (Carreté, Keay i Millett 1995, 257-258 i 291-303). És cert que en aquest darrer cas no hi ha proves directes de producció, però, segons els autors esmentats, se n'han recollit fragments recremats per excés

de cocció, la qual cosa fa pensar que eren produïts en aquella zona. Concretament, la concentració més gran d'aquests materials es produeix, a la zona tarragonina, a la comarca de l'Alt Camp i, segons Carreté, Keay i Millett (1995), es pot posar en relació amb la zona productora de Fontscaldes, on es van trobar alguns forns de ceràmica la producció dels quals ha estat força discutida (Lafuente 1992). Una dada força interessant és el fet que en les troballes de la zona de Valls s'ha pogut documentar una estampilla amfòrica en alfabet ibèric.

Ja Carreté, Keay i Millett (1995, 257-258) van posar en relleu el fet que a l'àrea immediata al nucli urbà de *Tarraco* no es troben gaires exemplars de la producció de Dressel 1 indígena, la qual, en canvi, és més nombrosa, com hem dit, a l'àrea de l'Alt Camp. Aquesta situació es reflecteix també en les troballes del Mas d'en Gras. Tot i que s'han recuperat alguns fragments de vores que tipològicament podem associar a la forma Dressel 1 B (fig. 87, núm. 1), n'apareixen molt pocs i, curiosament, no n'hi ha cap en els estrats republicans amb materials significatius, la qual cosa és una dada que cal tenir en compte, ja que referma la impressió que, efectivament, aquesta producció no va ser mai gaire important a les àrees immediates al nucli urbà de *Tarraco*.

També s'ha documentat un fragment d'espalla i nansa d'àmfora, amb la marca «M.S.» en cartella rectangular (fig. 87, núm. 6). La tipologia és indeterminada, però la secció de la nansa permet descartar les formes Tarraconense I, Pascual 1 i Dressel 2-4. Tot i que podria correspondre a la forma Dressel 7-11, d'època altimperial, la secció de la nansa i la posició de l'estampilla fan pensar que es podria tractar d'una àmfora de la forma Dressel 1. Encara que no podem descartar que es tracti d'una importació, l'aparença de la pasta sembla de producció tarraconense, per la qual cosa pot correspondre a una Dressel 1 de producció local.

5.1.5.4. Àmfores púniques

Tot i que és quantitativament poc nombrós, el grup de les àmfores púniques és força significatiu atesa la varietat tipològica que presenta. S'han recollit dues vores de la forma Mañá C 2, corresponents a les variants A i B, respectivament, així com un fragment que possiblement correspon a la variant Mañá C 2 C (fig. 75, núm. 6). Així mateix, s'ha constatat també la presència d'un tipus d'àmfora que es pot identificar amb la forma T. 7111 de la classificació que Joan Ramon ha fet de les àmfores púniques (Ramon 1991). A més de les formes esmentades, s'ha documentat una vora d'àmfora de classificació dubtosa entre la forma Mañá D-E i una altra de vora ampla i vertical, que podria correspondre a les àmfores identificades per Enric Sanmartí (1985) als campaments numantins.

El moment més important de producció de la forma Mañá C 2 se situa entre la primera meitat del segle II i

l'època d'August (Van der Werff 1977-1978, 177-178). Tanmateix, els tres tipus en què es divideix presenten trets cronològics diferenciats; així, el tipus Mañá C 2 A es pot datar entre els anys 250 i 150 aC, aproximadament, mentre que el C 2 B té una cronologia més tardana, entre els anys 125 i 25 aC, i el C 2 C té una datació gairebé idèntica, vers els anys 100 a 25 aC. Per tant, mentre que els dos darrers tipus corresponen plenament a un moment proper al de la formació dels estrats tardorepublicans documentats al Mas d'en Gras, la forma Mañá C 2 A permet remuntar-se a una datació de la primera meitat del segle II i, fins i tot, de la segona del segle III aC, cosa que reforça l'evidència que, ni que sigui residualment, a la villa del Mas d'en Gras es troben materials d'aquestes cronologies, com es dedueix també d'algunes peces de la ceràmica de vernís negre. La forma Mañá D-E té també una datació relativament antiga, centrada en la segona meitat del segle III aC, tot i que l'atribució formal és en aquest cas insegura.

5.1.5.5. Àmfores punicoebusitanes

La producció amfòrica punicoebusitana es troba molt poc representada al jaciment del Mas d'en Gras. Únicament en podem destacar un fragment de la forma PE-15 i un altre que es podria identificar, sense seguretat, amb la mateixa; ambdós fragments s'han trobat en estat residual en estrats més moderns. La forma PE-15 es data al llarg del segle II aC. És curiosa l'escassa representació de la producció amfòrica punicoebusitana en tot el jaciment i, especialment, en els estrats tardorepublicans, en els quals no n'hem pogut identificar ni un sol fragment, ja que els dos esmentats apareixen de forma residual en els estrats imperials.

5.1.5.6. Àmfores tripolitanes

Les àmfores tripolitanes d'època tardorepublicana, que cal no confondre amb les altres produccions, més notòries, d'època migimperial i tardoantiga, no són encara gaire conegudes, però comencen a tenir una presència significativa, no tant per la seva quantitat com per la seva distribució a la costa catalana.

Cal advertir que, en alguns casos, sobretot per la seva similitud formal, les àmfores tripolitanes s'han confós amb les de la forma Dressel 26 (tant o menys conegudes encara que les àmfores tripolitanes), que s'han trobat a Roma i a la Campània i són possiblement una producció centreitàlica (Zevi 1966, 223-224). Hesnard (1980, 150) suposa que la forma Dressel 26 podria haver servit per al transport de l'oli de *Venafrum*, el qual esmenten ja les fonts clàssiques. A Burriac s'ha assenyalat la possible presència de la forma Dressel 26 (Miró, Pujol i García 1978, 25), tot i que, en realitat, es podria tractar de la producció tripolitana.

Les àmfores tripolitanes tardorepublicanes es redueixen, almenys pel que sabem fins ara, a un únic tipus amfòric, anomenat Tripolitana I, que correspon a la forma 3 de la tipologia de Van der Werff (1977-1978). La seva crono-

logia, tampoc gaire ben coneguda, s'estén des de finals del segle III aC fins al canvi d'era (Bisi 1985). L'argila d'aquestes àmfores és, en general, d'un color vermell intens, amb diferents tonalitats, dura i rugosa i amb desgreixant de quars. Darrerament s'ha publicat un estudi de conjunt (Pascual i Ribera 2002), que tracta aspectes tan interessants com la cronologia i la difusió d'aquestes àmfores, i apunta que, malgrat la seva denominació, és possible que es produïssin també a l'àrea de la Bizacena.

L'àrea de difusió d'aquestes àmfores és l'arc del Mediterrani occidental (tan sols un exemplar de Petra, a Jordània, resta fora d'aquesta àrea) i abraça les costes nord-africana i hispànica, a més de la Provença i de les costes itàliques i sicilianes. A *Hispania* es localitzen alguns exemplars a l'interior, concretament a Azaila, Numància i Cáceres el Viejo (Pascual i Ribera 2002, 304-310). Curiosament, no se'n coneix cap exemplar a Andalusia, mentre que sí que és present a les costes murciana i valenciana.

A Catalunya se n'han trobat al jaciment ibèric de Burriac, a Cabrera de Mar (Maresme), on, a banda de l'exemplar de classificació dubtosa abans esmentat, n'hi ha d'altres de clarament tripolitans (Miró, Pujol i García 1978, 27-28, núm. 166-170; Barberà i Pascual 1979-1980, 225), que conformen un dels conjunts més nombrosos d'àmfores tripolitanes de les costes hispàniques (Pascual i Ribera 2002, 309). Aquestes produccions apareixen també als jaciments de *Baetulo* (Badalona, Barcelonès) i *Iluro* (Mataró, Maresme), la Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme), la Torre Roja (Caldes de Montbui, Vallès Oriental), Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), Olèrdola (Alt Penedès), Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), les Guàrdies (el Vendrell, Baix Penedès), a més d'un possible exemplar a Empúries; a l'interior del país estan documentades al Camp de les Lloses (Tona, Osona) i a *Ilerda* (Pascual i Ribera 2002, 309-309, amb bibliografia anterior). A banda de les troballes esmentades per Pascual i Ribera, també se n'han trobat alguns fragments al jaciment de Can Balençó (Argentona, Maresme), un en un estrat del segon quart del segle I aC i un altre en un estrat d'aportació que es pot datar fins al canvi d'era (Codex 1995, 78, fig. 27.5; 80 i 84, fig. 36.2). També es coneix una possible vora d'àmfora d'aquesta forma al poblat ibèric de Tornabous, a la comarca de l'Urgell (Miró, Pujol i García 1978, 28, segons informació de Ramon Pallarès). Finalment, a *Tarraco* s'ha detectat també la presència d'aquesta producció en contextos de la primera meitat del segle I aC (Díaz i Otiña 2002, 180, fig. 8, núm. 11; Díaz i Otiña 2002, 182).

Al Mas d'en Gras s'han pogut recollir dos fragments de vores, colls i nanses (vegeu la figura 75, núm. 5, i fig. 76, núm. 5) i un magnífic exemplar semisencer de la forma Tripolitana I (fig. 76, núm. 6), que correspon a tota la part superior de l'àmfora. Es tracta d'un dels exemplars més sencers dels que s'han localitzat fins ara a la península Ibèrica i, a més, procedeix d'un estrat de cronologia

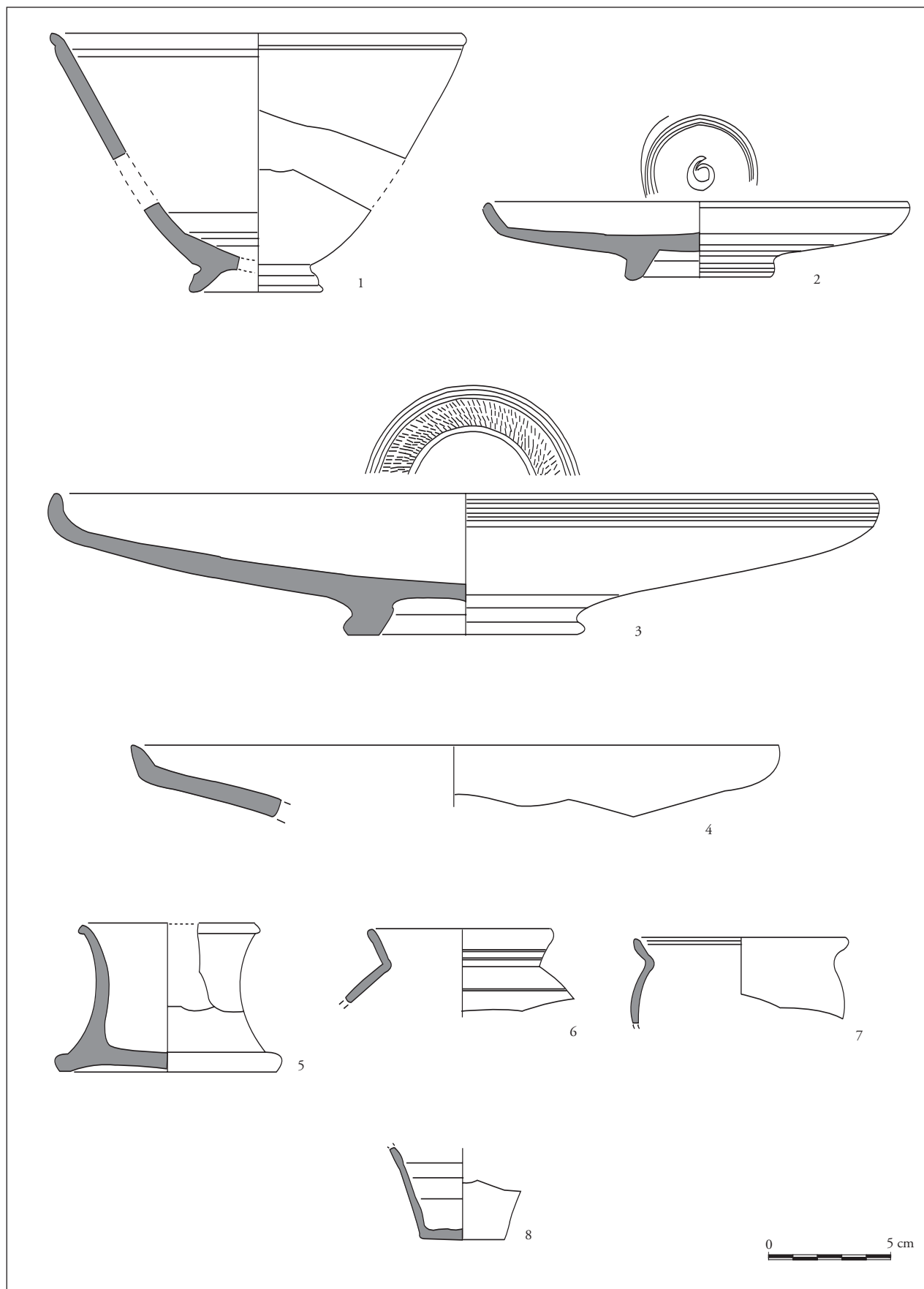

Figura 74. Ceràmica de la fase romanorepublicana: 1. (37/1) campaniana A, forma Lamboglia 31 A - Morel 2574; 2. (801/1) campaniana A, forma Lamboglia 5 - Morel 2252c1; 3. (801/2) campaniana B, forma Lamboglia 5 - Morel 2255c1; 4. (37/6) campaniana B, forma Lamboglia 5/7; 5. (37/5) campaniana B, forma Lamboglia 3 A - Morel 7541a; 6. (31/15) parets fines, forma Mayet II A; 7. (37/13) parets fines, forma Mayet II, i 8. (37/12) parets fines, forma Mayet I o II.

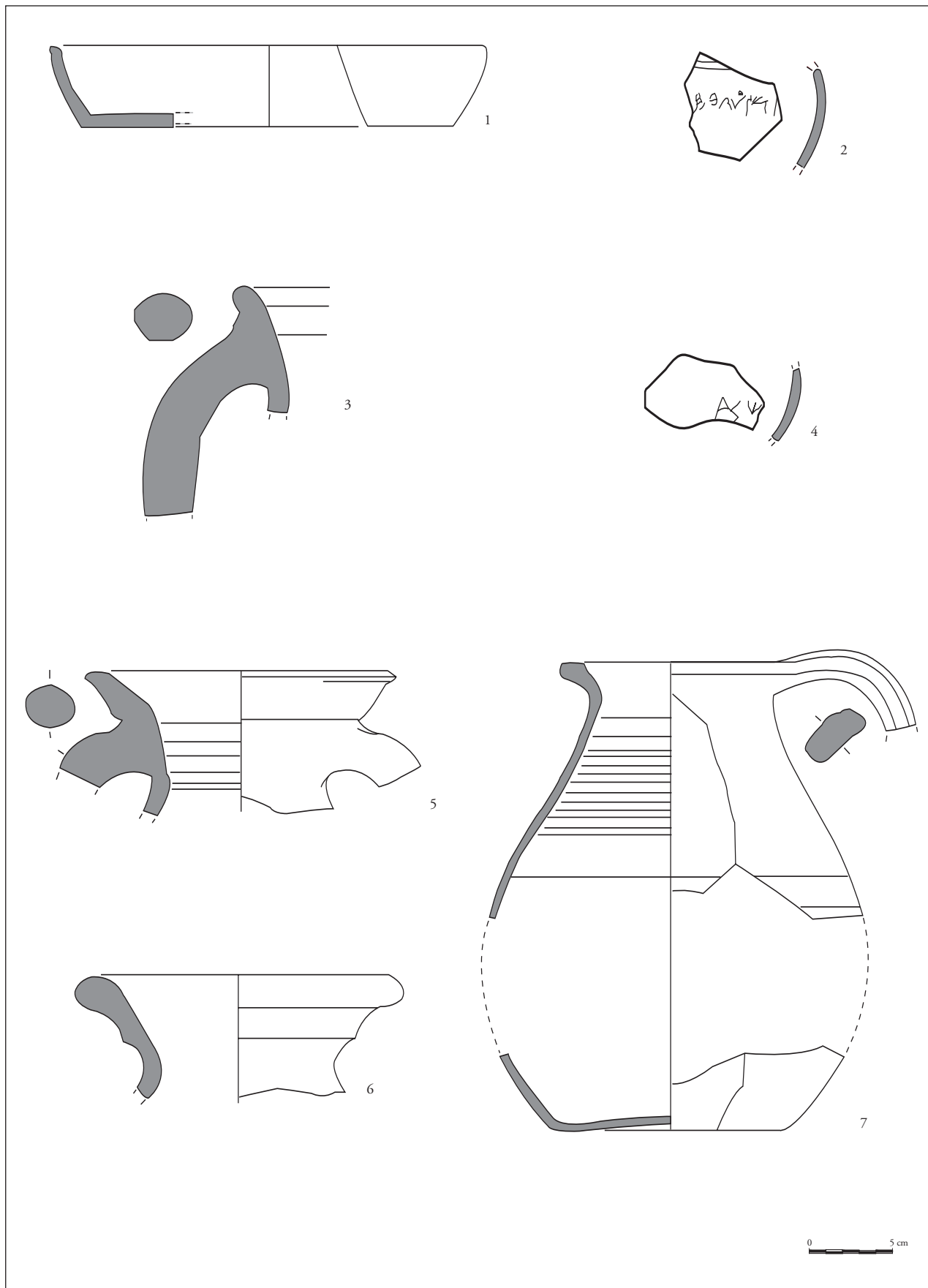

Figura 75. Ceràmica de la fase romanorepublicana: 1. (437/8) ceràmica comuna itàlica, forma Com. It. 6 C; 2. (457/12) ceràmica a torn ibèrica oxidant, amb grafit; 3. (1/65) àmfora apul·la, forma Beltrán 85; 4. (437/11) ceràmica a torn ibèrica oxidant, amb grafit; 5. (37/50) àmfora Tripolitana I; 6. (431/9) àmfora púnica, forma Mañá C 1 B, i 7. (37/34) ceràmica d'engalba blanca, forma Nolla 5 B.

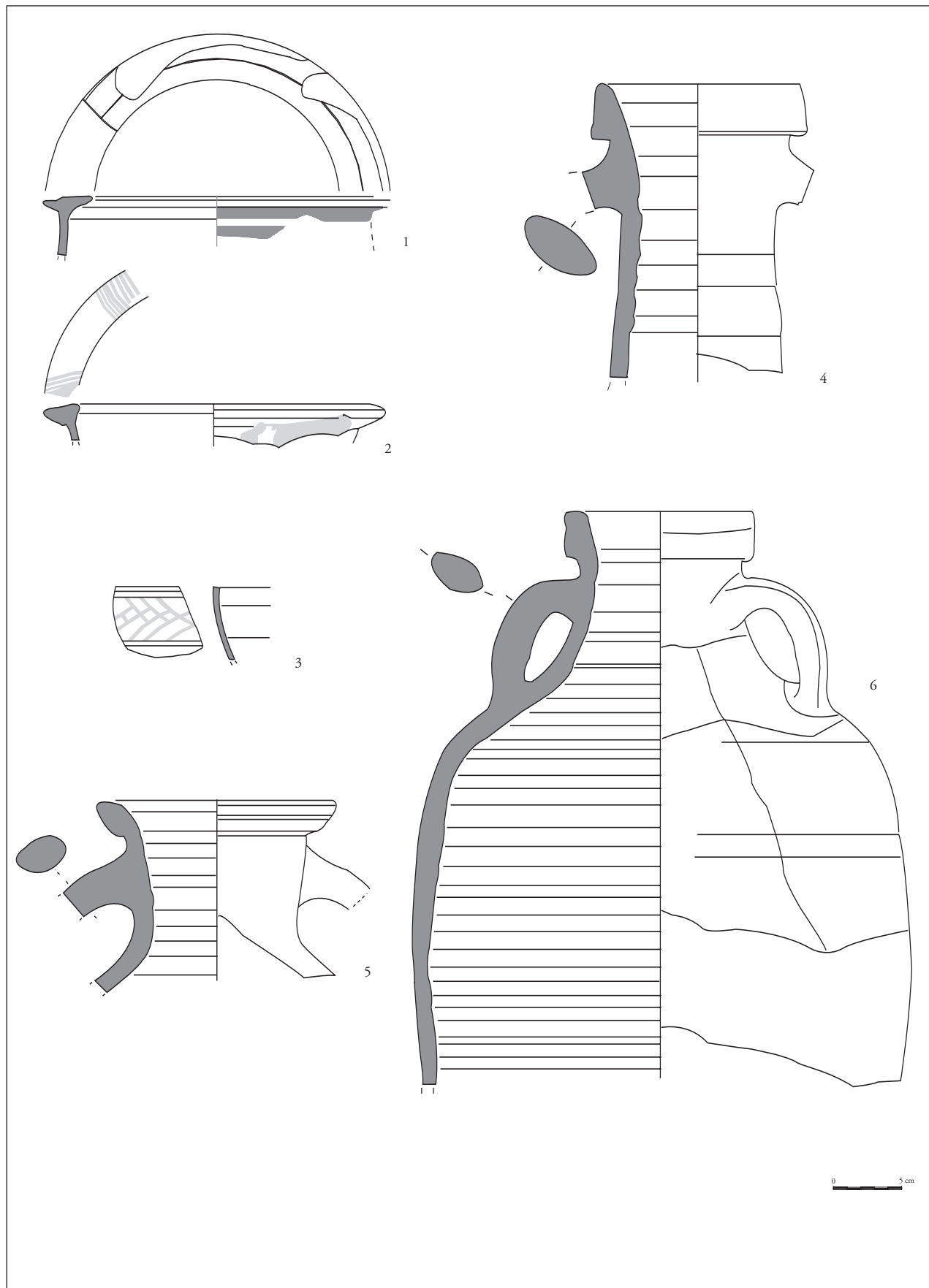

Figura 76. Ceràmica de la fase romanorepublicana: 1. (37/20) ceràmica a torn ibèrica oxidant, *kàlathos*; 2. (37/21) ceràmica a torn ibèrica oxidant, *kàlathos*; 3. (621/34) ceràmica ibèrica a torn oxidant; 4. (801/52) àmfora itàlica, forma Dressel 1 A; 5. (437/26) àmfora Tripolitana I, i 6. (37/52) àmfora Tripolitana I.

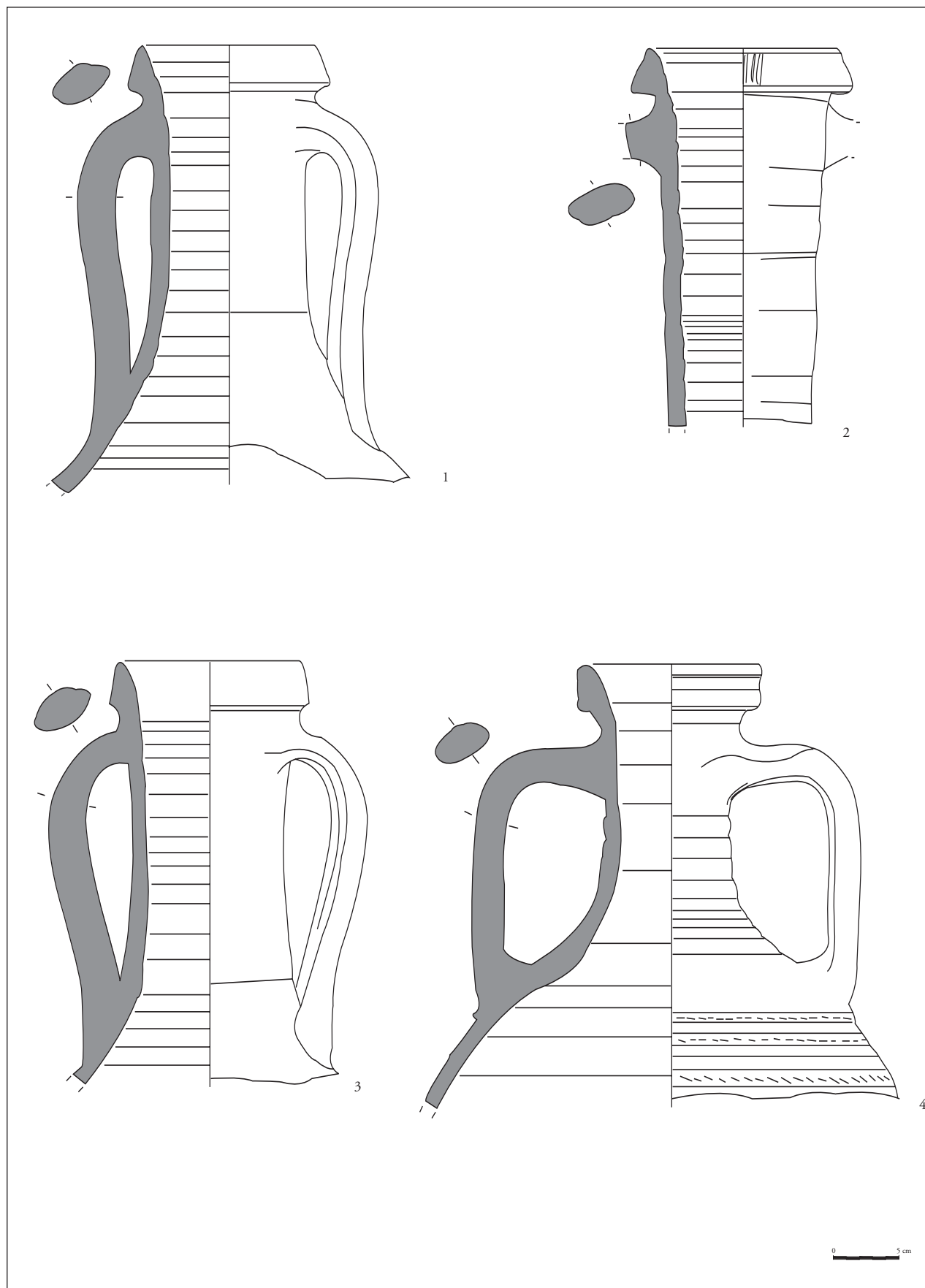

Figura 77. Ceràmica de la fase romanorepublicana, i àmfora imperial: 1. (37/43) àmfora itàlica, forma Dressel 1 C; 2. (437/54) àmfora itàlica, forma Dressel 1 A; 3. (37/42) àmfora itàlica, forma Dressel 1 C, i 4. (1031/16) àmfora romanoebusitana, forma PE 25.

tardorepublicana, la qual cosa el fa d'un gran interès per a la precisió cronològica d'aquestes produccions, ja que permet confirmar una datació que se situa a mitjan segle I o dins de la primera meitat. Aquesta cronologia es veu confirmada pels altres contextos hispànics esmentats més amunt, els quals ens proporcionen una datació idèntica; tanmateix, la seva presència a Numància i a València sembla que apunti una data una mica més antiga, del segle II aC. Tot i que només se n'han trobat tres fragments al jaciment del Mas d'en Gras, no deixa de ser destacable aquesta dada, perquè ens permet afirmar que la difusió d'aquestes àmfores a la costa catalana és més important del que s'havia pensat fins ara.

5.2. Ceràmiques de la fase imperial

5.2.1. Les sigillades

Malgrat que tenim en compte la inadequació de la denominació *sigillada* per a determinades produccions, molt especialment les africanes, la utilitzem aquí per la tradició de què gaudeix.

5.2.1.1. Sigillada aretina o itàlica

La sigillada anomenada anteriorment *aretina* i ara gairebé unànimement *itàlica* correspon a la més antiga de les anomenades *ceràmiques sigillades*. Es data, sobretot, en època d'August, tot i que, en alguns casos, té una perdurabilitat posterior dintre del segle I dC.

Tot seguit presentem la llista de formes identificades al jaciment (fig. 78, núm. 1 i 2), sempre a partir de la tipologia aportada pel *Conspectus* (DA 1990). Hi són presents les formes Conspectus 1, 1.1, 4.6, 12.1, 17, 18.1, 19, 20, 20.4, 22.5 i 31, a més de sengles fragments atribuïbles dubtosament a les formes 18 o 20 i a la forma 24, respectivament. Totes les formes apareixen representades per un sol fragment, a excepció de la Conspectus 20.4, de la qual n'hi ha tres. Finalment, es coneix un exemplar decorat que es pot atribuir a la forma R. 1, 2 o 3.

Llevat d'un fragment de vora atribuïble a una forma decorada (la R. 1, 2 o 3, atès que no sabem amb precisió a quina de les tres formes cal atribuir-la), totes les altres formes conegudes corresponen a la producció llisa. Hi ha alguna forma de molt llarga durada (com la Conspectus 24, que a més no ha estat identificada amb seguretat, i la Conspectus 20), però la majoria tenen una datació més precisa. Malgrat que els dos exemplars de la forma Conspectus 1 pertanyen a la fase antiga de la producció, la majoria corresponen a la fase plena, que es pot situar en època d'August i, eventualment, de Tiberi, i es poden datar, a grans trets, entre el 15 aC i el 30 dC.

Tot i que la majoria de les sigillades itàliques trobades al Mas d'en Gras són, com s'ha vist, d'època d'August o, a tot estirar, de Tiberi, n'hi ha alguns exemplars més tar-

dans. Així, la forma Conspectus 22.5, datada entre els anys 10 i 30 de la nostra era, té una cronologia típicament tiberiana, mentre que la Conspectus 4.6 presenta una datació d'època de Tiberi-Claudi, entre els anys 15 i 50, aproximadament. Finalment, i de forma potser significativa, ja que és representada per tres exemplars, es documenta la forma Conspectus 20.4, que, datada entre els anys 40 i 80 dC (és a dir, entre Claudi i Vespasià), es pot situar en un moment en què la sigillada itàlica ha deixat pràcticament de circular a l'est d'*Hispania* i en què els mercats han estat ocupats per les sigillades galles i, fins i tot, hispàniques.

Encara que en nombre molt escàs, s'han pogut documentar alguns exemplars de marques de terrisser. N'hi ha una que presenta una lectura fragmentària: [...] PIDVS / [...] CRIS (fig. 78, núm. 3), la qual cosa permet fer dues identifications possibles. Podria restituir-se com a CVPIDVS/A. CRISP o bé com a LIIPIDVS/A. CRIS (Oxé i Comfort 1968, 18, núm. 82 a i 82 b). De la primera marca, Oxé i Comfort n'esmenten un paral·lel a Roma (CIL XV, núm. 5158) i de la segona, a Neuss, al *limes* germànic, en la forma Haltern 8 (Goudineau 27 - Conspectus 22.1); per tant, la datació s'ha de situar entorn del canvi d'era, a partir de la cronologia del campament romà de Neuss. La marca pertany al grup d'*Annius* i *Cupidus* (o bé *Lepidus*), que devia ser un esclau o llibert d'*A. Annius Priscus*. Les marques d'*A. Annius Crispus* procedeixen d'un taller de l'Itàlia central (potser de la mateixa Roma); a la península Ibèrica se n'han trobat exemplars a Empúries i a Cadis (Beltrán 1990, 72).

L'altra marca de sigillada itàlica trobada al Mas d'en Gras és una de les més habituals en aquesta producció. Es tracta de la marca ATEI (en aquest cas, amb nexa entre la T i la E), present en un fons de la forma Conspectus 17. Pertany al grup d'*Ateius* (Oxé i Comfort 1968, núm. 144; la variant amb nexa apareix només a les peces 266, 425-a, 516, 576-a, 2627; vegeu Oxé i Comfort 1968, 51-52). *Ateius* és un terrisser d'Arezzo, amb una gran difusió a la costa oriental d'*Hispania*, que, pel que fa a Catalunya, trobem a Empúries, el Camp de la Gruta (l'Estartit), Camallera, la Serra de Daró, Barcelona, Torre Llauder (Mataró), Tarragona i Lleida (Beltrán 1990, 68).

Aquesta producció correspon només al 2% de les ceràmiques fines trobades al jaciment, encara que cal dir que, d'aquest còmput, un 12% correspon a les ceràmiques campanianes. Si contrastem aquesta dada amb la d'altres jaciments de la costa catalana, podem comprovar que en l'estudi que va fer M. Prevosti sobre el poblament romà al Maresme, la sigillada itàlica representava el 8% del total de les ceràmiques fines (Prevosti 1981a, 554), i al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar), el 10,56% (Járrega 1997, 79-81; DA 1997, 247-277), valors discrets però molt superiors als documentats al jaciment del Mas d'en Gras. A la vila de Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre), la seva presència és testimonial i constitueix tan sols el

0,54% de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172), encara que cal indicar que en aquest jaciment hi ha una important fase tardoantiga.

Per concloure, podem afirmar que la sigillada itàlica trobada al Mas d'en Gras, per bé que no té un repertori sorprenent, sí que permet constatar una perdurabilitat i unes formes més modernes del ventall cronològic en general atribuït a aquestes ceràmiques a Catalunya, és a dir, l'època d'August, tot i que és aquest, sens dubte, el seu moment principal. Tanmateix, hem de recordar que aquest repertori formal no ha estat trobat, gairebé en cap cas, en un estrat contemporani, sinó que es tracta de material residual, que, de tota manera, té força interès per al coneixement d'aquesta producció a l'àrea suburbana de *Tarraco*.

5.2.1.2. Sigillada gàllica

Tal com passa amb la sigillada aretina i amb la hispànica, gairebé tots els fragments ceràmics documentats procedeixen d'estrats més moderns, en els quals es troben dipositats de forma residual, per la qual cosa no són susceptibles de ser utilitzats en l'estudi de contextos estratigràfics.

Pràcticament totes les formes documentades corresponen a la classificació de Dragendorff. S'han constatat les formes 11 D, 15, 15/17, 17 B, 18 i 18 A, 24/25, 27, 29, 30, 33, 36 i 37, a més de la forma Ritterling 5 C (fig. 78, núm. 4 a 9; fig. 79, núm. 1).

La forma que s'ha constatat més abundantment (com és, d'altra banda, força normal a la costa catalana) és la Dragendorff 29, que correspon a una producció decorada, de la qual s'han trobat sis exemplars. Cal dir també que, molt possiblement, algunes peces decorades informes corresponen a aquesta forma. En ordre numèric d'importància segueixen la forma Dragendorff 18 (amb cinc exemplars), la Dragendorff 33 (tres fragments) i la 37 (amb dues peces). Les altres formes abans esmentades estan representades per un fragment cada una.

Tot i que moltes formes tenen una llarga perdurabilitat, sembla majoritari el grup format per productes de la primera fase de la producció. Així, s'han pogut constatar formes antigues, com les Dragendorff 11 D, 17 B i 18 A, i especialment la forma Dragendorff 29. Per contra, les formes que es poden datar clarament a partir de l'època neroniana (concretament les Dragendorff 36 i 37) són poc abundants. Malgrat que algunes formes, com la Dragendorff 18 i la 33, tinguin una llarga perdurabilitat durant el segle II, la importància numèrica de les formes més antigues, molt especialment de la Dragendorff 29, i l'escàs nombre amb què es troba representada una forma tan significativa com la Dragendorff 37, fan pensar que el conjunt de la sigillada gàllica al jaciment del Mas d'en Gras s'ha de datar bàsicament entre els anys 10-15 i el 90 dC. Aquesta datació correspon al que sabem sobre la

difusió d'aquestes produccions a Catalunya, on les ceràmiques galles del segle II desapareixen o resten molt disminuïdes a causa de la competència amb els productes hispànics (a l'àrea de *Tarraco*, molt especialment aquests, com veurem després) i africans.

S'han recollit dos fragments que presenten segells amb el nom dels terrissers. En un es llegeix [...] ICCIO, marca que correspon al terrisser *Miccio*. Segons Oswald (1931, 204-205), aquesta marca es podria atribuir a algun dels tres tallers següents: La Graufesenque (potser d'època flàvia), Lubié (d'època de Trajà i els Antonins) i els tallers de Blickweiler, Heiligenberg i Rheinabern (d'època d'Adrià i els Antonins). La seva troballa en jaciments hispànics, on les produccions del segle II i la presència de productes de tallers del centre i nord de la Gàl·lia és extremadament rara, ens fa pensar que cal atribuir-los al taller de La Graufesenque. Tanmateix, Beltrán (1990, 96) fa esment de la troballa d'exemplars amb el segell *Miccio* a Tarragona i Osuna, els quals atribueix al taller de Lezoux, a la Gàl·lia central.

L'altre segell presenta la marca OF MAS (fig. 79, núm. 3), que correspon al terrisser *Masclus* de La Graufesenque i es data en època de Claudi-Vespasià (Oswald 1931, 192). La marca *Masculus/Masclus* és força abundant a *Hispania* i es troba, pel que fa a Catalunya, a Empúries, Abella i Tarragona (Beltrán 1990, 93).

La sigillada gàllica té una presència relativament discreta al jaciment, ja que representa només el 5% de les ceràmiques fines. A la villa de Casa Blanca (Tortosa), les produccions gàl·liques constitueixen el 4,55% de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172), xifra força reduïda, però potser matisable si tenim en compte que hi ha una fase tardoantiga important que pot haver fet disminuir els percentatges de les produccions altimperijs. Tanmateix, en general, els valors percentuals de la sigillada gàllica són més alts; així, segons l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per M. Prevosti, la sigillada gàllica constitueix el 15% de totes les ceràmiques fines (Prevosti 1981a, 554), mentre que al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar) (Járrega 1997a, 81-82; DA 1997, 247-277) representa el 10,56%; com podem veure, doncs, cal destacar la similitud percentual d'ambdues dades. Tant l'una com l'altra són superiors a les proporcionades al Mas d'en Gras, però hem de tenir present que s'ha tingut en compte en aquest còmput el total de ceràmiques fines, de les quals un 15% correspon a les campanianes. Així i tot, la seva presència és força inferior a la dels casos abans esmentats, la qual cosa referma el fet que la presència del material del segle I dC al jaciment que estudiem és relativament reduïda.

Dintre de la producció gàllica, tot i que amb uns trets físics força característics, se situa l'anomenada *sigillada marmorata*, anomenada així perquè l'engalba imita les vetes del marbre. Té una cronologia força concreta que es

limita a l'època de Claudi-Vespasià. Al jaciment del Mas d'en Gras se n'han trobat tan sols dos fragments, un dels quals correspon a una base de plat (forma Dragendorff 15 o 17) amb decoració de rodeta (fig. 79, núm. 2).

5.2.1.3. Sigillada hispànica

De les tres famílies de les sigillades que podríem anomenar *clàssiques*, és a dir, de les que deriven de les aretines i que, a més d'aquestes, inclouen les produccions gèl·liques i hispàniques, la terra sigillada hispànica és la que s'ha constatat més abundantment al jaciment del Mas d'en Gras. Aquest fet contrasta força amb altres jaciments de la costa catalana, especialment dels situats més al nord-est, on les sigillades hispàniques són clarament minoritàries. El panorama a la zona de Tarragona sembla diferent, però, per desgràcia, no disposem de gaires dades quantitatives referents a l'àrea rural (ni tampoc a la ciutat de *Tarraco* pròpiament dita, almenys per a l'alt imperi) que ens permetin fer comparacions. En tot cas, tornarem sobre aquesta qüestió més endavant.

Tot seguit, farem un repàs de les diferents formes de sigillada hispànica que s'han pogut constatar al jaciment del Mas d'en Gras (fig. 79, de la núm. 4 a la 8; fig. 80, de la núm. 1 a la 3). La majoria del repertori formal procedeix de les produccions gal·les, tot i que n'hi ha algunes, realment molt minoritàries, de genuïnament hispàniques.

Les formes més abundants són les lliises. Destaquem, en primer lloc, les que s'originen en època tiberiana-clàudia i perduren fins a mitjan segle II: Dragendorff 17 (dos exemplars del tipus 17 B), 24/25 (una de les més abundants, amb 12 exemplars), 27 (també abundant, amb 11 fragments), 33 (10 exemplars). D'altres es daten entre l'època flàvia i la meitat del segle II: Dragendorff 15/17 (un exemplar), 18 (tres), 35 (dos) i la que fa servei amb l'anterior, la Dragendorff 36 (amb dos fragments més). Una datació probablement més tardana presenta la forma Ritterling 8, representada per 18 exemplars. Finalment, podem destacar un fragment corresponent a una forma genuïnament hispànica, la Mezquíriz 81.

Tot i que n'hi ha alguns precedents en la producció gal·lica, les formes tancades són una aportació bàsicament hispànica. Al Mas d'en Gras s'han trobat un total de 19 fragments corresponents a aquest tipus, que malauradament no ha estat possible identificar d'acord amb les tipologies existents, ja que es tracta de fragments massa migrats o bé de padellassos de parets o bases. No obstant això, en dos casos podem atribuir els fragments a una ampolla i a una gerra respectivament, tot i que sense poder precisar-ne la tipologia.

Pel que fa a les formes decorades, el repertori formal es redueix a dues: la Dragendorff 29, de la qual s'han trobat 18 exemplars, i la Dragendorff 37, la forma per excel·lència de la producció decorada de la sigillada hispànica,

atestada amb seguretat en 65 casos, a més dels abundants fragments informes que probablement se li poden atribuir. Aquesta darrera forma és, per tant, la que es documenta més abundantment de la sigillada hispànica al jaciment.

Com és ben sabut, la sigillada hispànica planteja encara importants problemes cronològics. Tot i que moltes formes deriven del repertori gal·lic, és agosarat atribuir-los automàticament la seva datació. Hi ha molts casos en què no és possible precisar-ne la datació inicial, que majoritàriament s'ha de situar a partir de mitjan segle I i, en alguns casos concrets, en època flàvia. Així, en el cas de la Dragendorff 29, tot i que les produccions gal·les són més antigues, s'ha suposat que l'origen de les hispàniques s'ha de retardar cap a principis de la segona meitat del segle I dC (Mezquíriz 1961, 168; Romero 1985, 91). A València, l'aparició d'aquesta forma es data cap als anys 65-70, i el final, cap als anys 80-85, tot i que en estrats de la fi del segle I i l'inici del segle II la seva presència és encara important (Escrivà 1981, 151-152).

El darrer moment de la producció també és poc clar i varia força segons les formes. Ja hem vist un final d'època domiciàna per a la forma Dragendorff 29, mentre que les altres perduren més. Així, les formes Dragendorff 18, 24/25 i 33 es constaten a Conimbriga en estrats d'època de Trajà (Mayet 1975b, 184-185), datació atestada també per a la forma 33 a València (Escrivà 1991, 158). Tanmateix, la Dragendorff 18 es troba a València encara en estrats d'època d'Adrià, tot i que en menor quantitat que en altres de més antics (Escrivà 1991, 156-157). La Dragendorff 27 apareix a la mateixa ciutat encara a inicis d'època antonina (Escrivà 1991, 157-158). És força difícil determinar el grau de residualitat en aquestes presències, la qual cosa convida a la prudència.

La forma Ritterling 8 és un cas a part. Tot i que el referent formal és d'origen gal·lic, la producció hispànica (englobada per Mezquíriz en la seva tipologia de les sigillades hispàniques com a forma 8) presenta trets característics, com el fet de tenir el llavi indiferenciat de la paret i el peu amb la típica motllura hispànica, fins al punt que creiem que es pot diferenciar clarament aquesta forma de la Ritterling 8 pròpiament dita de la producció gal·la, malgrat que se li hagi atribuït la mateixa denominació. Per aquesta raó, possiblement seria més adequat anomenar-la Mezquíriz 8, seguint la numeració de la tipologia d'aquesta autora. Aquesta diferenciació tipològica té una equivalència cronològica, ja que la producció hispànica sembla sensiblement més tardana. Per esmentar un cas no excessivament llunyà del Mas d'en Gras i amb datacions estratigràfiques, podem recordar que, a València, es constata a partir d'època d'Adrià i es fa més abundant a partir de mitjan segle II (Escrivà 1991, 155). El moment final d'aquesta forma, que presenta una llarga perdurabilitat, no es coneix amb seguretat; sigui com sigui, es tracta d'un producte típic del segle II, que es pot

allargar fins als segles III i IV dC. Els fragments trobats al Mas d'en Gras, per tant, podrien correspondre a una fase de producció ben activa en moments en què la majoria de les altres formes presents al jaciment s'havien deixat ja de produir.

Els fragments decorats, tant els informes com els que presenten una atribució formal reconeixedora, són molt abundants. En general, les decoracions de les sigil·lades hispàniques corresponen als típics motius de cercles concèntrics, que apareixen sobretot en la forma Dragendorff 37, la qual pràcticament és l'única del repertori de les formes decorades que té una àmplia difusió. En general, aquests motius són bastant repetitius; tanmateix, n'hi ha alguns de figurats que són susceptibles d'un estudi més ampli.

S'ha trobat un fragment amb representació d'una figura humana alada, de la qual es poden cercar alguns paral·lels. Mezquíriz (1961, núm. 181 i 189) en recull dos exemplars molt similars, procedents, respectivament, de la necròpoli paleocristiana de Tarragona i de Villaverde. També es coneix un motiu força similar procedent de *Complutum* (Alcalá de Henares, Madrid), que Sánchez-Lafuente (1990, fig. 122, núm. 9) atribueix al taller de *Tritium Magallum* (Tricio, la Rioja). A Catalunya, a més de l'esmentat exemplar de Tarragona, tan proper al Mas d'en Gras, se n'ha trobat un altre de similar al jaciment de Can Majoral (Mataró, Maresme), que ha estat publicat per Clariana (1981, lám. 15, núm. 2).

Mayet atribueix el motiu decoratiu que acabem d'esmentar al grup de tallers de la Rioja, com també hem vist que feia Sánchez-Lafuente; tanmateix, cal tenir en compte que és absent a l'obra de conjunt de Garabito (1978), sobre les terrisseries de sigil·lada hispànica d'aquesta regió, motiu pel qual cal ser prudents a l'hora d'establir atribucions. Mayet recull paral·lels decoratius d'aquest punxó associats a la forma Dragendorff 30 (Mayet 1984, lám. XCIII, núm. 405) i a la Dragendorff 37 (Mayet 1984, lám. CIV, núm. 429); en ambdós casos l'atribueix al taller de *Tritium Magallum*. El punxó presenta quatre variants (Mayet 1984, lám. CXCVI, núm. 2350, 2351, 2353 i 2354), que l'esmentada autora sempre atribueix al taller de *Tritium Magallum*.

S'han documentat també algunes marques de terrisser. Una de les marques (fig. 80, núm. 2) presenta la lectura OF.SE.MAN (les dues últimes lletres amb nexa). En principi, es tracta d'una marca inèdita, tot i que l'abreviatura MAN (indicativa, segons sembla, de l'expressió «sua manu fecit») no s'ha constatat fins ara en les produccions hispàniques, sinó només en les gèl·liques. De tota manera, Mayet (1984, núm. 610) recull una marca molt similar en sigil·lada hispànica, amb el text OF S MA, que, molt possiblement, s'ha de relacionar amb la que s'ha trobat al Mas d'en Gras. Beltrán (1990, 115) recull en el seu inventari de marques de sigil·lada hispànica una de Numància

amb el text OC.SE, que potser es pot relacionar amb la que aquí ens ocupa.

Una altra marca, en el fons d'una copa de la forma Dragendorff 27, presenta la lectura EX O S N (fig. 79, núm. 8), que, segons indicació de J. F. Clariana, pot ser una variant de la marca SE [...] NICO [...], que pertany al grup de *Tritium Magallum*.

Una tercera marca, aquesta incompleta (fig. 80, núm. 1), presenta el text OF.SE [...]. Val a dir que, a la part inferior del fons, aquesta peça presenta un grafit, amb el text MARA. Com que la marca és, com s'ha dit, incompleta, presenta diverses possibilitats de restitució: SEGIANI (Mayet 1984, núm. 562); SEGI.TRI (Mayet 1984, núm. 568); SEMPRO (Mayet 1984, núm. 578), que correspon a *Sempronius*, del grup de *Tritium Magallum*; SEM.PA (Mayet 1984, núm. 597), corresponent a *Sempronius Paterius*, potser també de *Tritium Magallum*, i SE.NICO, també de *Tritium Magallum*.

La representació percentual de la sigil·lada hispànica al jaciment del Mas d'en Gras és força elevada, ja que constitueix el 21% del total de les ceràmiques fines, representació molt superior a la de la sigil·lada itàlica i gèl·lica, i només superada per la sigil·lada africana A.

Tenint en compte les dades abans esmentades, podem fer algunes consideracions generals sobre la sigil·lada hispànica al Mas d'en Gras. Com ja s'ha dit, un tret interessant de la presència de la sigil·lada hispànica al jaciment és que es troba en un nombre molt més gran (tant en els casos amb forma identificable com en els fragments informes) en relació amb la sigil·lada gèl·lica i l'aretina.

Caldrà contrastar les dades del Mas d'en Gras amb les d'altres jaciments de l'àrea rural de *Tarraco* i de la ciutat mateixa, els quals, ara per ara, pequen d'una important manca d'estudis en aquest sentit. No obstant això, els resultats de les prospeccions catalanobritàniques dutes a terme al Camp de Tarragona (Carreté, Keay i Millett 1995) demostren que aquesta abundància de la sigil·lada hispànica a l'àrea rural de *Tarraco* és un fenomen generalitzat, cosa que podem lligar amb la troballa aïllada de motlles per produir sigil·lada hispànica en aquesta zona (Pallejà 1994, 16; Vilaseca i Adiego 1998-1999, 272 i 274, fig. 8; Vilaseca i Adiego 2002, 219-220 i 227, fig. 10), per bé que se suposa que la major part dels productes procedeixen dels tallers de la Rioja. En aquest sentit, és possible que la presència més gran de sigil·lada hispànica a les comarques situades al voltant de Tarragona es pugui explicar per la important via de comunicació que partia d'aquesta ciutat en direcció a l'interior de la Península i que permetia accedir, entre altres llocs, als centres terrissers de la Rioja.

Les dades procedents del nucli urbà de *Tarraco* confirmen aquest panorama. Així, en un context que es pot datar a

inici del segle II i situar al número 32 de l'actual carrer Gasòmetre, la presència de la sigillada hispànica és immensa: 65% del total del material ceràmic, enfront de tan sols un 8% de sigillada africana A i amb absència total de sigillada gàllica i hispànica (García Noguera *et al.* 1997, 198). Tot i que el conjunt ceràmic és força reduït (188 exemplars), és prou revelador de la important presència de la sigillada hispànica a Tàrraco. Altres contextos tarraconenses demostren això mateix: a l'antic *collegium fabrum* de la ciutat, en un conjunt de la segona meitat del segle I, la sigillada hispànica correspon al 54% del total de la vaixel·la fina (enfront del 32% de la gàllica), mentre que en diversos contextos datats en la primera meitat del segle II (número 10 de la rambla Vella, PERI 2 i el Parc de la Ciutat), la sigillada hispànica segueix sent preponderant, amb valors que oscil·len entre el 40% i el 80%, respectivament, de les ceràmiques fines (García Noguera *et al.* 1997, 199-200).

Més al sud, a la villa de Casa Blanca (Tortosa), la sigillada hispànica constitueix el 47% de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172), xifra força important, tot i que es tracta d'un jaciment amb una fase tardoantiga destacable, per la qual cosa la sigillada hispànica tardana suma el 42,40% de la sigillada hispànica. La producció altimperial, però, és tot i així força abundant, ja que correspon al 87,60% del total de la sigillada hispànica documentada en aquest jaciment (Pérez Suñé 2003, 175).

En canvi, aquesta situació s'inverteix a mesura que avancem cap al nord, ja que, per exemple, al Maresme, la representació percentual d'aquesta producció és molt inferior, si es compara amb la presència preponderant de la sigillada gàllica, com es pot comprovar al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar) (Jàrraga 1997, 82-83), on la sigillada hispànica representa només el 13,79% del total de les sigillades altimperial, enfront del 10,56% de la sigillada itàlica, el 0,21% de la tardoitàlica, el 43,53% de la gàllica i el 31,89% de la sigillada africana A (DA 1997, 247-277). En l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per Prevosti, la sigillada hispànica constitueix el 25% de totes les ceràmiques fines (Prevosti 1981, 554), la qual cosa li confereix una representació lleugerament més alta, però clarament inferior a la que es constata a les comarques costaneres del sud de Catalunya.

La representació de la sigillada hispànica al jaciment del Mas d'en Gras resulta més propera als valors indicats al Maresme que no pas als de Tarragona, però cal tenir present que es computen també les campanianes i que, en el cas que aquí analitzem, hi ha una presència important de la sigillada africana A, que després analitzarem.

La sigillada hispànica presenta, com ja s'ha vist en parlar de les diverses formes, determinades dificultats de cronologia. No és clar que en alguns casos no es comencés a produir en un moment força primerenc, per bé que no se'n pot assegurar l'existència abans de mitjan segle I dC.

El moment final de producció, que es pot situar cap als anys 120-150 dC per a la majoria de les formes, tampoc no resta gens clar i, sobretot, ens situa davant d'un buit de producció que no permetria lligar la sigillada hispànica clàssica amb l'anomenada sigillada hispànica tardana, que no es va començar a produir fins al darrer quart del segle IV dC. En tot cas, la forma Ritterling 8 (o, potser, millor Mezquíriz 8, atesa la seva diferenciació tipològica i cronològica en relació amb els productes gàllics) sembla que correspon clarament a un estadi cronològic posterior al de les altres formes que es data en ple segle II i arriba potser, fins i tot, al segle III dC. Potser les formes tancades tenen datacions similars.

El període més important de la sigillada hispànica del Mas d'en Gras cal situar-lo entre els anys 60-70 dC i 120-150 dC, en el qual regna absolutament la forma decorada Dragendorff 37 per damunt de la resta de formes. Sigui com sigui, deu haver-hi una continuïtat posterior, representada per la forma Ritterling/Mezquíriz 8 i, potser, per les formes tancades.

5.2.2. Ceràmica vidrada

Tot i que la ceràmica vidrada romana pot tenir una datació força avançada, de ple segle II, i que, per aquesta raó, podríem, fins i tot, relacionar-la amb els estrats d'abandonament del final del segle II o de l'inici del segle III, creiem més prudent referir-nos als exemplars trobats al Mas d'en Gras en relació amb la fase anterior.

S'han recuperat alguns fragments informes de ceràmica vidrada, dels quals no hem pogut identificar la forma a la qual devien pertànyer; tan sols s'ha pogut recollir un fragment de calze que presenta un perfil similar al de la forma III B de la classificació de López (1981), així com un de base, que potser podria pertànyer a la mateixa peça (fig. 84, núm. 1 i 2).

5.2.3. Altres ceràmiques dels estrats altimperial

Tot i que ens hem referit a les sigillades i farem esment de les àmfores altimperial amb un cert deteniment, la resta de materials no són gaire representatius, ja que es troben en força mal estat, la qual cosa impedeix, de vegades, fer-ne la classificació tipològica, o bé es poden relacionar amb la fase posterior. Així, les llànties de la forma Dressel 20, atesa la seva llarga perdurabilitat, fins ben entrat el segle III, les estudiarem quan fem referència als estrats d'abandonament del jaciment. Pel que fa a les formes inicials de la sigillada i la ceràmica de cuina africanes, creiem més lògic estudiar tota la producció en conjunt, cosa que farem quan ens ocupem dels materials dels estrats d'abandonament. En alguns casos, com en el de la ceràmica de parets fines, pel que fa a aquest jaciment, disposem de més informació de la fase tardorepublicana que

no pas del segle I dC. Només cal reiterar, per acabar, que la fragmentació del material ens impedeix fer un estudi tipològic de la ceràmica comuna del segle I i la primera meitat del segle II, cosa que, en canvi, podrem fer a bastament en els estrats més recents del jaciment, que han proporcionat materials força representatius.

5.2.4. Producció amforal d'època altimperial

Les àmfores d'aquest període presenten una certa variació de procedència. Destaquen, especialment, les produïdes a la rodalia, però també alguns productes d'importació poc habituals, com les àmfores eivissenques o romanoebusitanes.

5.2.4.1. Producció amforal tarraconense

Tot i que encara no es coneix gaire bé, al Camp de Tarragona hi va haver, durant el segle I dC, una producció amfòrica important destinada a la fabricació d'envasos per contenir el *vinum tarraconensis*, al qual fan referència algunes fonts antigues. Aquesta producció, fins fa poc pràcticament desconeguda, s'ha documentat més àmpliament en els darrers anys (Gebellí 1996, 1998 i 2007; Jàrraga 1995, pass.; Jàrraga 1996, 475-483; Jàrraga 1998 i 2002; Massó 1998).

A la rodalia del Mas d'en Gras hi va haver forns d'àmfores als llocs coneguts com la Canaleta, Muebles Aterco i la Burguera, tots situats al terme municipal de Vila-seca, en els quals es van produir les formes Oberaden 74, Dressel 2-4 i Dressel 7-11 (Gebellí 1996, 74; Gebellí 1998, 225; Massó 1998, 284; Jàrraga 1998, 431; Jàrraga 2002, 433). No tenim cap evidència de l'existència al jaciment d'un forn d'àmfores, tot i que alguns fragments lleugerament recremats (no se n'ha trobat cap de deformats) fan pensar en la proximitat d'un taller, que no podem determinar si estava en relació directa amb la vil·la o bé correspon a algun dels forns d'àmfores dels encontorns.

Des d'un punt de vista quantitatiu, al Mas d'en Gras, la forma dominant és la Dressel 2-4 (fig. 87, núm. 3, 7 i 9), seguida de la Dressel 7-11 (fig. 87, núm. 8) i l'Oberaden 74 (fig. 87, núm. 4 i 10). De la forma Pascual 1 se n'ha trobat molt poca quantitat (fig. 87, núm. 11), la qual cosa creiem que reforça la sospita que procedeix de tallers situats fora del Camp de Tarragona, potser de Tivissa. També és present, tot i que també en molt poca quantitat, l'àmfora anomenada Laietana 1 o Tarraconense I (fig. 87, núm. 2), tant en la versió de llavi simple com en la que presenta el llavi motllurat. També, en aquest cas, es tracta d'una producció (datada entre l'any 40 aC i el canvi d'era, aproximadament) que, molt probablement, no procedeix de l'àrea tarragonina, sinó de la costa del Maresme o del Vallès. També es troben en molt poca quantitat algunes vores de Dressel 1 de producció tarraconense, a les quals s'ha fet referència en parlar dels estrats republicans.

Pel que fa a l'epigrafia amfòrica, s'ha trobat un pivot de forma indeterminada amb la marca CAL o GAL (fig. 87, núm. 5), a més de dos exemplars de vores i colls de la forma Oberaden 74 amb la marca (fragmentària en un dels casos) SEX. DOM al coll (fig. 87, núm. 4 i 10). És temptador relacionar la primera marca amb la GALLIC, que s'ha atestat als forns del Mas de Gomandí (Riudoms) i a les planes del Roquís (Reus), ambdós a la comarca del Baix Camp. Tanmateix, fins ara no s'ha documentat cap taller del Camp de Tarragona on es produïssin àmfores amb marques als pivots, per la qual cosa és possible que aquest exemplar procedeixi d'alguna altra zona, tal vegada del Vallès o del Maresme, on sí que se'n feien. Pel que fa a la marca SEX. DOM, que es pot desenvolupar com a *Sex(ti) Dom(iti)*, s'ha identificat a la terrisseria de Tivissa, on apareix la marca SEX. DOMITI (Tchernia 1979), encara que darrerament Gebellí (1996, 76; 1998, 226) n'ha documentat també la producció al forn de la Canaleta, al mateix terme municipal de Vila-seca, per tant, molt proper al Mas d'en Gras. La troballa dels dos exemplars del Mas d'en Gras correspon probablement al taller de la Canaleta, la qual cosa proporciona dades molt suggestives sobre la producció o comercialització dels productes que s'hi envasaven. Si tenim en compte que la seva producció a Tivissa és incontestable, la trobem atestada, doncs, a dos indrets diferents i relativament allunyats entre si.

Tot i que s'ha considerat que la producció d'aquestes àmfores no depassa el període flavi a Catalunya, darrerament s'han recollit dades que demostren que aquesta suposició no és exacta. Així, en un abocador que es pot datar a finals del segle II de la nostra era, a la vil·la romana dels Munts (Altafulla), s'ha pogut constatar una representació important d'àmfores de la forma Dressel 2-4, la presència de les quals no pot ser residual (Otiña 2005, 95, 248 i 325). A més, presenten com a característica una tendència rectangular clara en la secció de la vora, cosa que podem considerar com un tret cronològic. Al Mas d'en Gras s'han trobat també exemplars amb aquestes característiques (fig. 71, núm. 7 i 9), que corresponen als estrats d'amortització dels banys, datats a l'inici del segle III. Aquesta troballa, juntament amb l'esmentada dels Munts i la de la vil·la dels Antigons (Reus), que tenim en estudi, demostren la continuïtat de la producció de les Dressel 2-4 del Camp de Tarragona fins a la fi del segle II i l'inici del segle III.

5.2.4.2. Àmfores romanoebusitanes

A diferència del que passa en altres jaciments de cronologia tardorepublicana arreu de Catalunya i del País Valencià, les àmfores romanoebusitanes són virtualment absents en els estrats d'aquesta època del jaciment del Mas d'en Gras; únicament algun fragment informe dels estrats imperials s'hi podria relacionar, i encara sense seguretat, com veurem tot seguit. En contrast amb aquest fet, és significativa la presència d'àmfores ebusitanes de cronologia altimperial, que, en canvi, és molt rara a

Catalunya i arreu del llevant peninsular; per aquesta raó, creiem que els fragments informes, les característiques físiques dels quals són idèntiques per a ambdós períodes, podrien ser també d'època imperial.

Disposem d'un bell exemplar (fig. 77, núm. 4) format per una vora, un coll i les dues nanses d'una àmfora de la forma PE-25, de la tipologia de Joan Ramon (1991, 119-122). Presenta la característica decoració d'impressió de cordes pròpia d'aquesta forma. Segons Ramon (1991, 122), la cronologia de la forma PE-25 és força extensa: es data entre els anys 35-40 i 150 dC. Aquesta forma imita, tot i que amb variants formals considerables, la producció d'àmfores tarraconenses de la forma Pascual I i, principalment, Dressel 2-4. Malgrat que es troba amb una certa abundància a Eivissa, Mallorca i Menorca, pràcticament no se'n coneixen exemplars a la península Ibèrica, a excepció d'uns de localitzats a la costa d'Almassora i a Dénia, al País Valencià (Ramon 1991, 122). Tanmateix, el nombre més gran d'aquesta forma s'ha trobat a la ciutat de Tarragona, on en un context d'inicis del segle II, situat al número 22 del carrer Gasòmetre, se n'hi van localitzar 12 exemplars (García Noguera *et al.* 1997, 191 i 192, fig. 7). Això, juntament amb la troballa del Mas d'en Gras, ens indica que *Tarraco* era un dels principals receptors d'aquests productes, juntament amb la costa valenciana.

En contrast amb la seva escassa representació en jaciments terrestres, se n'han trobat exemplars en derelictes submarins de les costes francesa i italiana, que acompanyen les produccions tarraconenses de la forma Dressel 2-4. És interessant constatar, doncs, la difusió d'una producció ebusitana, que possiblement servia per contenir vi, en època flàvia o fins i tot durant la primera meitat del segle II dC. La seva troballa en els derelictes abans esmentats, sens dubte, ha d'illustrar-ne la comercialització exterior, possiblement amb destinació a Roma, on caldria mirar de rastrejar-ne la presència, que, de tota manera, no devia ser gaire important, atesa la manca de coneixements que en tenim.

5.2.4.3. Àmfores bètiques

Les àmfores de producció bètica no són gaire abundants al Mas d'en Gras, la qual cosa lliga amb el que en sabem de la resta de Catalunya. Cal dir que es troben força distribuïdes pel territori, sobretot a les comarques costaneres, i que destaquen les àmfores olieres de la forma Dressel 20 (Berni 1998). La forma més ben representada és la Dressel 20, àmfora oliera de dilatada cronologia, que es troba també en el moment de l'abandonament de les termes, al tombant dels segles II i III dC. En podem destacar un fragment de vora que es pot identificar, amb reserves, amb el tipus 20 G (fig. 89, núm. 1) i que es pot datar en la primera meitat del segle III (Martin-Kilcher 1987). Altres formes de procedència bètica són: la Beltrán II (se n'han recollit dos fragments, un del tipus II B), que es pot datar entre els anys 15 i 150 dC, aproximadament; la Dressel 7-11

d'origen bètic (també se n'han recollit dos exemplars), pròpia també del segle I dC, i finalment un exemplar segur i un altre de probable de la forma Haltern 70, típica de la primera meitat del segle I dC.

5.3. Materials de la fase d'abandonament

5.3.1. Sigillada africana A

La sigillada africana A és un dels fòssils directors més importants per datar els moments finals del jaciment i presenta un ampli ventall formal, en el qual s'inclouen des de les formes més antigues fins a les més modernes, contemporànies de l'abandonament del conjunt. Vegem tot seguit quin n'és el repertori formal.

Tot i que hi són presents les formes pròpies de la primera fase de la producció (és a dir, les compreses *grosso modo* entre finals del segle I i mitjan o segona meitat del segle II), la majoria dels exemplars documentats a la villa del Mas d'en Gras corresponen a les fases avançades. Així, constatem la presència de diverses formes (fig. 80, del núm. 4 al 8) de la tipologia de Hayes (1972), concretament les formes Hayes 3 (deu exemplars del tipus Hayes 3 A, quinze del tipus B i sis del tipus C, a més d'un que no permet més precisions), Hayes 6 (quinze exemplars de la variant B i tres de la C, a més de deu fragments d'atribució concreta impossible), Hayes 8 (quatre fragments del tipus Hayes 8 A i cinc del tipus B), Hayes 9 (cinquanta-quatre fragments del tipus Hayes 9 A, quaranta del tipus B i un de no definible), Hayes 23 (un fragment), Hayes 140 (un fragment), Hayes 147 (quatre fragments) i Hayes 159 o 160 (un exemplar).

Ja d'un moment més avançat són les formes (fig. 81; fig. 82, del núm. 1 al 4 i 6-7) Hayes 14 (vuitanta-cinc del tipus 14 A enfront de només disset del tipus B, a més d'un d'atribució dubtosa entre les formes Hayes 14 i 16), Hayes 16 (dotze exemplars), 17 (dotze més), 26 (vint-i-un fragments), 27 (la forma més abundant d'aquesta producció, amb un total de cent deu exemplars), 29 (un fragment), 31 (dos exemplars), 36 (un fragment) i 44 (un fragment). A més, s'han recollit deu exemplars de la forma Salomonson A 5 (no gaire habitual en el repertori de la sigillada africana A). Val a dir que hi ha sis fragments que corresponen a formes tancades, tot i que no podem precisar-ne la tipologia, ja que en la major part dels casos es tracta de fragments de paret; per tant, tampoc no podem precisar-ne la cronologia, tot i que les formes tancades semblen pròpies d'una fase avançada de la producció.

Les formes Hayes 23 i 27 s'atribueixen actualment a la ceràmica africana de cuina; no obstant això, a la villa del Mas d'en Gras se n'han identificat tant d'aquesta producció com de la sigillada africana A, si s'ha de jutjar per les seves característiques físiques. Tot i que algunes formes,

com la Hayes 3, tenen una cronologia força antiga, d'altres (Hayes 8 B, 9 B, 14 B, 140) pertanyen a un moment més avançat, ja de la segona meitat del segle II. En general, les formes Hayes 14 A i B, 16, 17 i 26 presenten una perdurabilitat més evident dins del segle III. Les altres formes (Hayes 27, 29, 31, 36 i 44) apunten cronològicament vers inicis del segle III, així com la forma Salomonson A 5 (DA 1981, 56).

Darrerament, la cronologia d'algunes formes abans esmentades ha variat; a partir dels estudis de Michel Bonifay (2004) se n'ha allargat la perdurabilitat. La cronologia de la forma Hayes 8 B sembla que es pot perllongar dins la primera meitat del segle III (Bonifay 2004, 156). La Hayes 14 A es pot datar entre el final del segle II i l'inici del segle III, mentre que la Hayes 14 B sembla que es pot datar ja en la primera meitat del segle III; la Hayes 27 es data també al segle III (Bonifay 2004, 159).

La sigillada africana A és la més abundant de les ceràmiques fines del jaciment, ja que en constitueix el 60% (cal tenir present que es consideren en el còmput les campanianes, que són el 12%). En l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per Prevosti, la sigillada africana A constitueix el 27% de totes les ceràmiques fines (Prevosti 1981a, 554). A la villa de Casa Blanca (Tortosa), les sigillades africanes constitueixen el 47% del total de les ceràmiques fines, però aquesta xifra s'ha de matisar, ja que aquest jaciment presenta una important fase tardantiga; no obstant això, la sigillada africana A suma el 60,46% del total de les sigillades africanes (Pérez Suñé 2003, 172 i 189), per la qual cosa el valor percentual real es deu acostar als valors del Maresme. La importància d'aquesta producció ceràmica al jaciment del Mas d'en Gras creiem que s'ha de relativitzar, ja que, juntament amb la ceràmica africana de cuina, és també ben cert que la major part correspon als nivells de reblliment i abandonament dels banys, ja que es troben molts perfils sencers, i això, sens dubte, altera la valoració de la representació percentual d'aquests materials.

5.3.2. Sigillada africana C

D'entre els centenars de fragments ceràmics trobats al jaciment tan sols se n'ha trobat un de la sigillada africana C (fig. 82, núm. 5). Tot i que no podem identificar-ne la forma, correspon, sens dubte, a la fase inicial de la producció. Es tracta d'un fragment de paret d'una forma tancada, que no podem identificar, però que correspon a algun dels tipus estudiats per Salomonson (1968), els quals es daten a partir de l'inici del segle III (DA 1981, 150-156). Presenta una decoració aplicada que representa una fulla. Es tracta, per tant, d'un exemplar que va arribar a la villa del Mas d'en Gras al final de la vida de l'establiment (almenys, pel que sabem), just en el moment en què s'iniciava la producció de la sigillada africana C.

5.3.3. Ceràmica africana de cuina

Juntament amb la vaixel·la de taula, la que s'ha anomenat *ceràmica africana de cuina* caracteritza els productes ceràmics d'importació a partir del segle II. Aquestes produccions són, com en tots els jaciments contemporanis de la costa catalana, molt abundants a la villa del Mas d'en Gras, on en trobem un ampli repertori.

5.3.3.1. Tapadores

En primer lloc, podem destacar les tapadores i les cassoles, que, de la producció, són les que es distribueixen més abundantment. Pel que fa a les tapadores, hi tenim atestades les següents formes: Hayes 22 (dos exemplars), datada entre època flàvia i mitjan segle II (Raynaud, a DA 1993a, 88); Hayes 182 (cinc exemplars), que apareix vers l'any 150 dC i correspon principalment al segle III dC, però pot arribar fins al segle V (DA 1980, 213; Aquilué 1995, 67); Hayes 195 (vuit exemplars), de l'època antonina-severiana al segle V, tot i que sembla que cal ajustar millor la cronologia a la fi del segle II i mitjan del segle III (Bonifay 2004, 227); Hayes 196, la tapadora més important de la producció, com es comprova també a la villa del Mas d'en Gras (938 exemplars), datada entre l'època flàvia i els segles IV-V (Aguarod 1991, 248; Raynaud, a DA 1993a, 89; Aquilué 1995, 67), tot i que les variants clàssiques, que són les que hem documentat aquí, es daten entre la segona meitat del segle II i mitjan segle III (Bonifay 2004, 227), i, finalment, Ostia I, fig. 264, datada entre època severiana i el segle IV (DA 1980, 214; Aguarod 1991, 256), de la qual només hem trobat un exemplar.

5.3.3.2. Cassoles

En segon lloc, destaquem les cassoles, també amb un variat repertori formal. La forma Hayes 23 (fig. 85, núm. 1 i 2) presenta dues variants (A i B), que tenen significació cronològica. La variant 23 A és més antiga i es data entre els anys 70 i 150 dC, aproximadament; la 23 B té un origen considerablement més tardà, ja que es data entre els anys 150 i 220 dC (Aguarod 1991, 267 i 269; Raynaud a DA 1993a, 88; Aquilué 1995, 69), tot i que sembla que perdura fins als segles IV-V. El tipus Hayes 23 A és present al Mas d'en Gras amb 45 exemplars, mentre que el 23 B es troba constatat amb un total de 203 exemplars. Per tant, el tipus més tardà és també el més abundant. També hi ha 87 fragments que tan sols podem atribuir a la forma Hayes 23, sense que puguem precisar-ne el tipus concret.

També hi és present la forma Hayes 183 (un exemplar), la cronologia de la qual no ha estat fixada de forma exacta; tot i que alguns autors la daten entre els anys 100 i 300 dC, aproximadament (Raynaud, a DA 1993a, 88), mentre que per altres es limita a la primera meitat del segle III (DA 1980, 223), cosa que convé a les troballes del Mas d'en Gras.

La forma Hayes 193 (quatre exemplars), que correspon a l'Ostia I, fig. 273, és una producció del segle III (DA

1980, 222; Aquilué 1995, 69). Tanmateix, una de les formes més abundants, juntament amb la tapadora Hayes 196, amb la qual sembla que fa servei, és la Hayes 197 (fig. 85, núm. 3 i 4; fig. 86, núm. 1 i 2), que correspon a l'Ostia III, fig. 267. Mentre que alguns autors la daten a partir de l'any 175 (Raynaud, a DA 1993a, 89), per altres es podria trobar ja en la primera meitat del segle II (DA 1980, 219; Aguarod 1991, 281; Aquilué 1995, 68), i perdura fins als segles IV-V. Al Mas d'en Gras se n'han recollit un total de 999 exemplars (o 1.000, si hi incloem un fragment d'atribució dubtosa), la qual cosa la converteix en la forma més abundant.

Finalment, hi ha una sèrie de cassoles menys habituals. En primer lloc, esmentarem dos fragments de la forma Ostia I, fig. 270 (fig. 88, núm. 3), típica de la primera meitat del segle III (DA 1980, 221; Aguarod 1991, 277); hi és present també la forma Ostia II, fig. 312, variant de la forma Hayes 198 (un fragment), de cronologia força precoç, que data, per alguns autors, entre els anys 70 i 150 dC (DA 1980, 219; Aguarod 1991, 274) i, per altres, fins i tot, entre època de Tiberi i inicis del segle II (Aquilué 1995, 68). La forma Ostia III, fig. 324 (un exemplar), també variant de la forma Hayes 198, es data entre els anys 70 i 150 dC (DA 1980, 219; Aguarod 1991, 279). Finalment, coneixem un sol exemplar de la forma Atlante I. CVIII 1, forma identificada pels investigadors italians a partir de les troballes de Cartago (DA 1980, 220), molt atípica i de cronologia indeterminada.

5.3.3.3. Plats/cassoles

Considerem dins d'aquest apartat dues formes (Hayes 27 i 181) que es troben també en la producció de vaixel·la fina de taula, fins a l'extrem que en algunes classificacions només es consideren dins d'una de les dues famílies ceràmiques. No obstant això, tant la seva tipologia, que eventualment es pot relacionar tant amb produccions de taula com de cuina, com (i principalment) el fet que hem trobat tants exemplars amb engalba com sense, fan que puguem atribuir aquestes formes a les dues produccions. Val a dir que la forma Hayes 181 és idèntica a la forma Hayes 26 de la sigillada africana A, però l'ús d'aquesta numeració (aplicada, per exemple, per Raynaud, a DA 1993a, 88) creiem que és erroni i que porta a confusió, per la qual cosa és millor anomenar-la Hayes 181, com ja va fer el mateix Hayes per tal de diferenciar la producció de ceràmica fina de la de cuina.

La forma Hayes 181 (dos fragments), equivalent a la Lamboglia 9 B, tot i que en alguns casos ha estat considerada com a exclusiva de la sigillada africana A (DA 1980, 31-32), també es troba en la producció de cuina. Es data entre els anys 150 i 250 dC, aproximadament, amb variants tardanes que arriben a l'inici del segle V (Aguarod 1991, 260; Aquilué 1995, 69), tot i que, darrerament, Bonifay (2004, 214) n'ha diferenciat quatre variants, datades entre la fi del segle I i el principi del segle V. Les variants B i C de la tipologia de Bonifay, amb les quals podem rela-

cionar les que trobem a la villa del Mas d'en Gras, daten ja de la fi del segle II i del segle III (Bonifay 2004, 214). Al seu torn, la forma Hayes 27 correspon a la Lamboglia 9 A; de la mateixa manera que la Hayes 26, tot i que alguns investigadors la inclouen només entre la sigillada africana A (DA 1980, 31-32), també es troba entre la ceràmica africana de cuina (Raynaud, a DA 1993a, 88), com hem pogut constatar a la villa del Mas d'en Gras. Es tracta d'una forma relativament tardana que es pot datar entre els anys 160 i 220 dC, aproximadament. En contrast amb l'allau de fragments d'aquesta forma corresponents a la sigillada africana A, al jaciment del Mas d'en Gras tan sols hem recollit 10 exemplars que es poden relacionar amb aquesta forma, dins de la ceràmica africana de cuina.

5.3.3.4. Copes/tasses

Si bé les tapadores i les cassoles són les que presenten més difusió arreu, hi ha altres atuells menys comuns que trobem també a la villa del Mas d'en Gras, concretats en una forma, la Hayes 131, datada entre la fi del segle II i l'inici del segle III dC (Aquilué 1995, 70). Tot i que per alguns autors aquesta forma es troba tan sols en sigillada africana A (DA 1980, 38), apareix també, i ens atreviríem a dir que majoritàriament, en ceràmica africana de cuina, amb les cronologies abans esmentades (Aguarod 1991, 297; Aquilué 1995, 70). Al Mas d'en Gras aquesta forma apareix amb relativa abundància: s'hi han constatat 186 exemplars.

5.3.3.5. Marmites

La marmita Hayes 200 és tipològicament molt similar a la Hayes 131, tot i que és més gran, per la qual cosa deu tenir una tipologia i funcionalitat diferents. La datació és probablement la mateixa que la de la forma esmentada (Aguarod 1991, 298; Aquilué 1995, 70), cosa que corroboren també les troballes del Mas d'en Gras, on se n'han recollit 84 fragments (fig. 86, núm. 3 i 4).

5.3.3.6. Gerres

Finalment, per acabar el repertori tipològic de la ceràmica africana de cuina, podem esmentar la presència, poc habitual, de gerres, concretament de la forma Uzita 48.1. Aquesta forma ha estat gairebé desconeguda fins fa poc i no es troba en la tipologia de Hayes (1972) ni en la de l'*Atlante* (DA 1980), tot i que fa anys que es coneixia en alguns jaciments, com per exemple a *Pollentia*. Tanmateix, ha estat identificada a partir de les troballes de la ciutat nord-africana que li dona nom i, posteriorment, en altres jaciments de l'àrea catalana, valenciana i balear (Aquilué 1995, 69-70). Es data entre la fi del segle II i l'inici del segle III i està ben atestada en contextos del segle III (González Villaescusa 1993, 151-161; Bonifay 2004, 231). Es tracta d'una forma en general poc abundant. Al Mas d'en Gras tan sols n'hem pogut identificar un fragment, tot i que cal recordar que hi ha tres trossos atribuïbles a gerres que podrien correspondre a aquesta forma.

5.3.4. La producció anomenada ceràmica africana de pasta groga

Des de fa temps es coneixen una sèrie de productes que podrien ser d'origen africà. Es tracta de produccions tipològicament força variades, atès que hi ha tant ampelles com gibrells, però que morfològicament són fàcilment reconeixedores perquè tenen una pasta i una engalba de color groc clar. Pel que fins ara sabem, aquesta ceràmica es data al segle II avançat i durant la primera meitat del segle III (Casas *et al.* 1990, 244), la qual cosa es confirma en les troballes del Mas d'en Gras. A partir de l'anàlisi visual macroscòpica d'aquestes ceràmiques, s'ha proposat (Casas *et al.* 1990, 244) que aquesta producció procedeix del nord d'Àfrica, hipòtesi que resta per confirmar però que és molt probable, si se'n compara la composició i la textura amb les de les ceràmiques comunes africanes més ben conegudes. Acceptem, per tant, aquesta atribució, tot i que no es pot donar com a definitivament provada.

La seva presència és sempre arreu molt menor que la de la ceràmica de cuina africana habitualment coneguda. Al Mas d'en Gras es limita a 25 exemplars (fig. 88, núm. 4), que formalment corresponen a gibrells, dels quals n'hi ha algun que ha proporcionat un perfil gairebé sencer. Tanmateix, val a dir que Pasqualini (2002), el qual n'estudia la distribució al Mediterrani occidental, ha suggerit que, en realitat, servien d'orinal; de tota manera, és molt possible que aquest autor barregi produccions formalment similars però d'origens diversos. A més, creiem que la seva funcionalitat no és gens clara, per la qual cosa preferim considerar-lo com a gibrell.

5.3.5. Sigillada coríntia

La sigillada coríntia (fig. 83) és una producció datada entre mitjan segle II i la segona meitat entrada del segle III dC (Spitzer 1942; Malfitana 2000). Es va fabricar a Corint i va ser exportada amb relativa quantitat arreu de l'imperi. Formalment, n'hi ha un sol tipus, conegut tipològicament com a Spitzer 1942, fig. 1-22.

La difusió de la sigillada coríntia a la península Ibèrica ha estat estudiada per Granados (1979a, 1979b i 1983, pass.); el mapa de distribució ha estat completat posteriorment per altres treballs. Principalment, es concentra a la costa oriental d'*Hispania* i té una presència força significativa a l'àrea catalana, tot i que en quantitat molt minsa en relació amb els altres materials ceràmics.

A l'antiga *Hispania* s'assenyala la presència de sigillada coríntia a Empúries, Girona, Torre Llauder (Mataró), Can Terrés (la Garriga), Barcelona, els Munts (Altafulla), Pollentia (Alcúdia, Mallorca), Porto Pi (Mallorca), Santa Pola (País Valencià), la Huerta del Paturro (Múrcia), Isla Plana, Villa de Portman (Cartagena) i Baelo (Tarifa,

Andalusia) (Granados 1979a, 1979b i 1984, pass.; Clariana 1982-1983, 256; Pamies-Pardo 1987, 145; Rammallo 1984, 98; Sillières-Didierjean 1977, 513 ss.; tots citats a Beltrán 1990, 278).

A banda de les esmentades, cal dir que al *territorium* de *Tarraco* s'han localitzat testimonis de sigillada coríntia a la comarca del Baix Camp, concretament a la villa romana de la Llosa (Cambrils), a més de la dels Antigons (Reus), on n'han aparegut diversos exemplars (inèdits).

Al Mas d'en Gras se n'han recollit 10 exemplars (fig. 83). Les decoracions, en general, corresponen a representacions de grups humans que semblen processons (en una s'aprecia clarament la figura d'un carro) i, en un cas, a la representació d'un combat amb un personatge que podria ser un combatent brandant una espasa o bé el mateix Hèrcules amb la clava.

5.3.6. Llànties

S'han trobat comparativament pocs fragments de llànties i sempre força fragmentats; llevat d'alguns exemplars que s'han recuperat sencers. Es tracta sempre de les llànties anomenades *de disc* (Dressel 20), per la importància que té en la morfologia aquesta part de la llàntia. Cronològicament, no permeten fer una datació gaire acurada. Tot i que, en general, es pot considerar que són pròpies del segle II dC i que es troben encara en un moment avançat del segle III. Els exemplars del Mas d'en Gras ens proporcionen alguns exemples interessants de la decoració d'aquestes llànties, com és el cas d'una en què apareix al disc la representació d'un quadrúpede corrent, probablement un lleó.

A banda dels exemplars majoritàriament atribuïbles a la forma Dressel 20 (fig. 84, núm. 5 i 7), n'hi ha un que correspon a la forma Dressel 19 (fig. 84, núm. 4), el qual presenta també una decoració que representa un quadrúpede corrent.

5.3.7. Ceràmica comuna

Les troballes del Mas d'en Gras poden ser de gran interès per a l'estudi de la ceràmica comuna, especialment la de taula, atès que s'han pogut recuperar un bon nombre de perfils complets o restituïbles que permeten reconèixer les formes. Hi apareixen bols, sobretot gerres (fig. 89, núm. 2 i 4; fig. 90; fig. 91, núm. 3, 5, 6, 8 i 10), ampelles (fig. 91, núm. 7), algun morter (fig. 89, núm. 3), gibrells (fig. 88, núm. 5; fig. 89, núm. 8), tapadores (fig. 91, núm. 2) i olles (fig. 91, núm. 9). També es troben, en menor quantitat, plats i bols (fig. 91, núm. 1 i 4), així com un fragment d'ungüentari (fig. 84, núm. 3) i quatre amforiscos. Tot i que la majoria de la ceràmica comuna és de cocció oxidant, també n'hi ha de reduïda. Es constaten tapadores i olles (fig. 88, núm. 1 i 2)

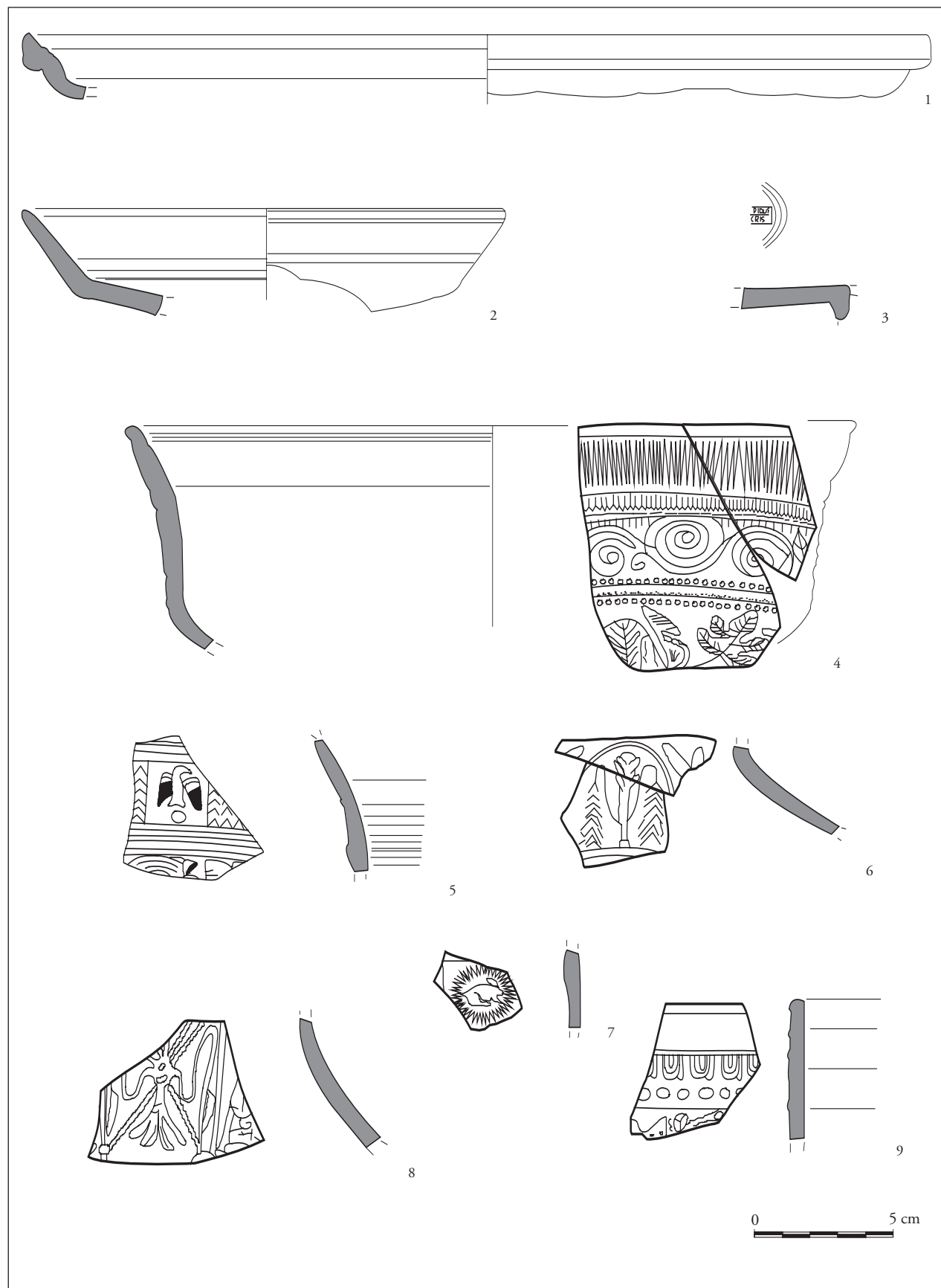

Figura 78. Terra sigil·lada itàlica i gèl·lica: 1. (19/3) terra sigil·lada itàlica, forma Conspectus 12.1; 2. (500/85) terra sigil·lada itàlica, forma Conspectus 1.1; 3. (700/32) terra sigil·lada itàlica, fons amb segell [...] PIVS/CRIS; 4. (207/19) terra sigil·lada gèl·lica decorada, forma Dragendorff 29 B; 5. (500/98) terra sigil·lada gèl·lica decorada, forma Dragendorff 29; 6. (225/21) terra sigil·lada gèl·lica decorada, forma Dragendorff 29; 7. (200/24) terra sigil·lada gèl·lica decorada; 8. (56/23) terra sigil·lada gèl·lica decorada, i 9. (326/11) terra sigil·lada gèl·lica decorada, forma Dragendorff 37.

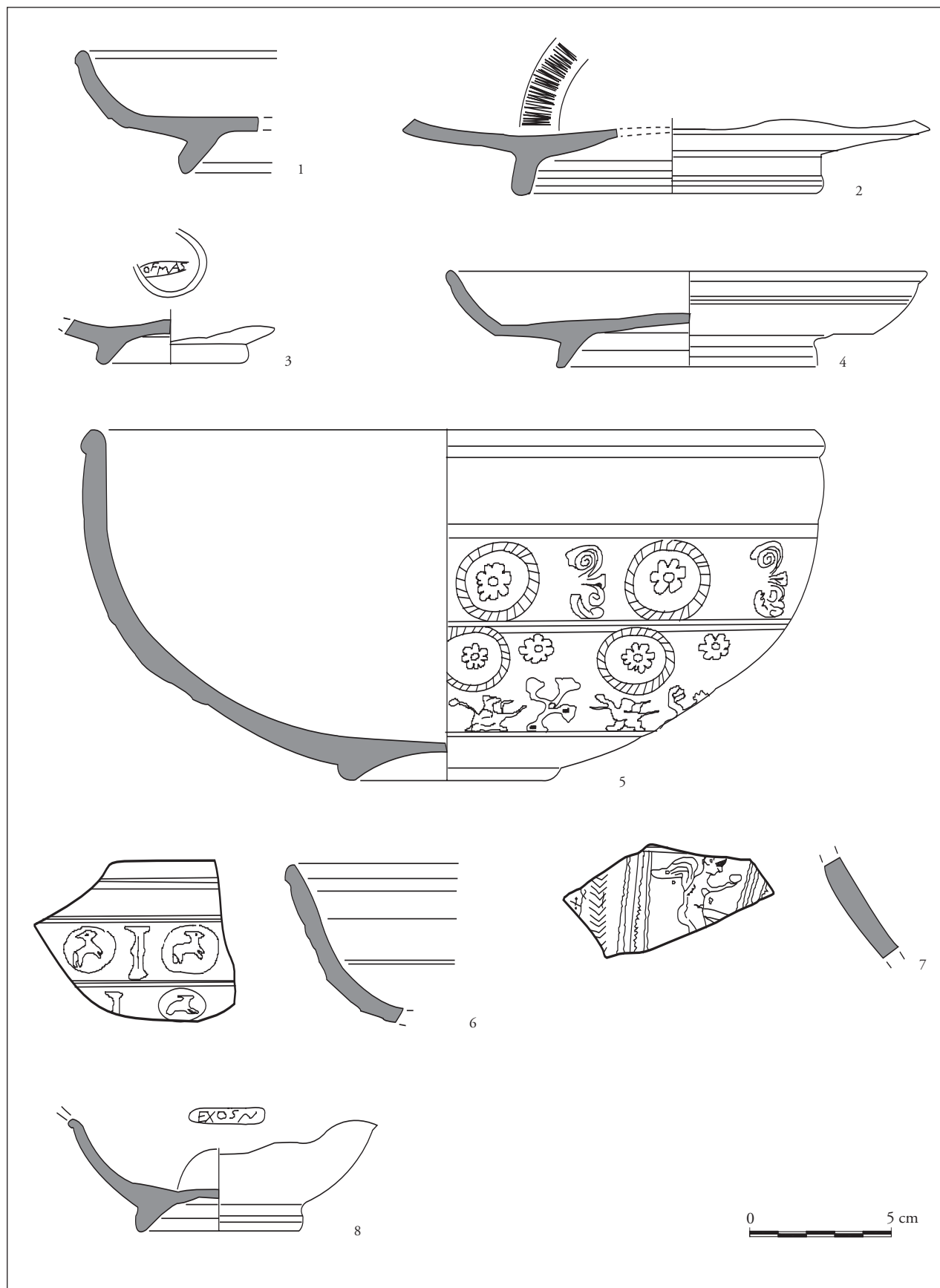

Figura 79. Terra sigil·lada gàl·lica i hispànica: 1. (500/86) terra sigil·lada gàl·lica, forma Dragendorff 18 A; 2. (407/58) terra sigil·lada gàl·lica *marmorata*, forma Dragendorff 15 o 17; 3. (225/2) terra sigil·lada gàl·lica, fons amb segell OF MAS; 4. (225/1) terra sigil·lada hispànica, forma Dragendorff 18 B; 5. (614/51) perfil complet de terra sigil·lada hispànica decorada, forma Dragendorff 37 A; 6. (622/119) terra sigil·lada hispànica decorada, forma Dragendorff 37 A; 7. (47/43) terra sigil·lada hispànica decorada, i 8. (622/122) base de terra sigil·lada hispànica amb segell ex o s n, forma Dragendorff 27.

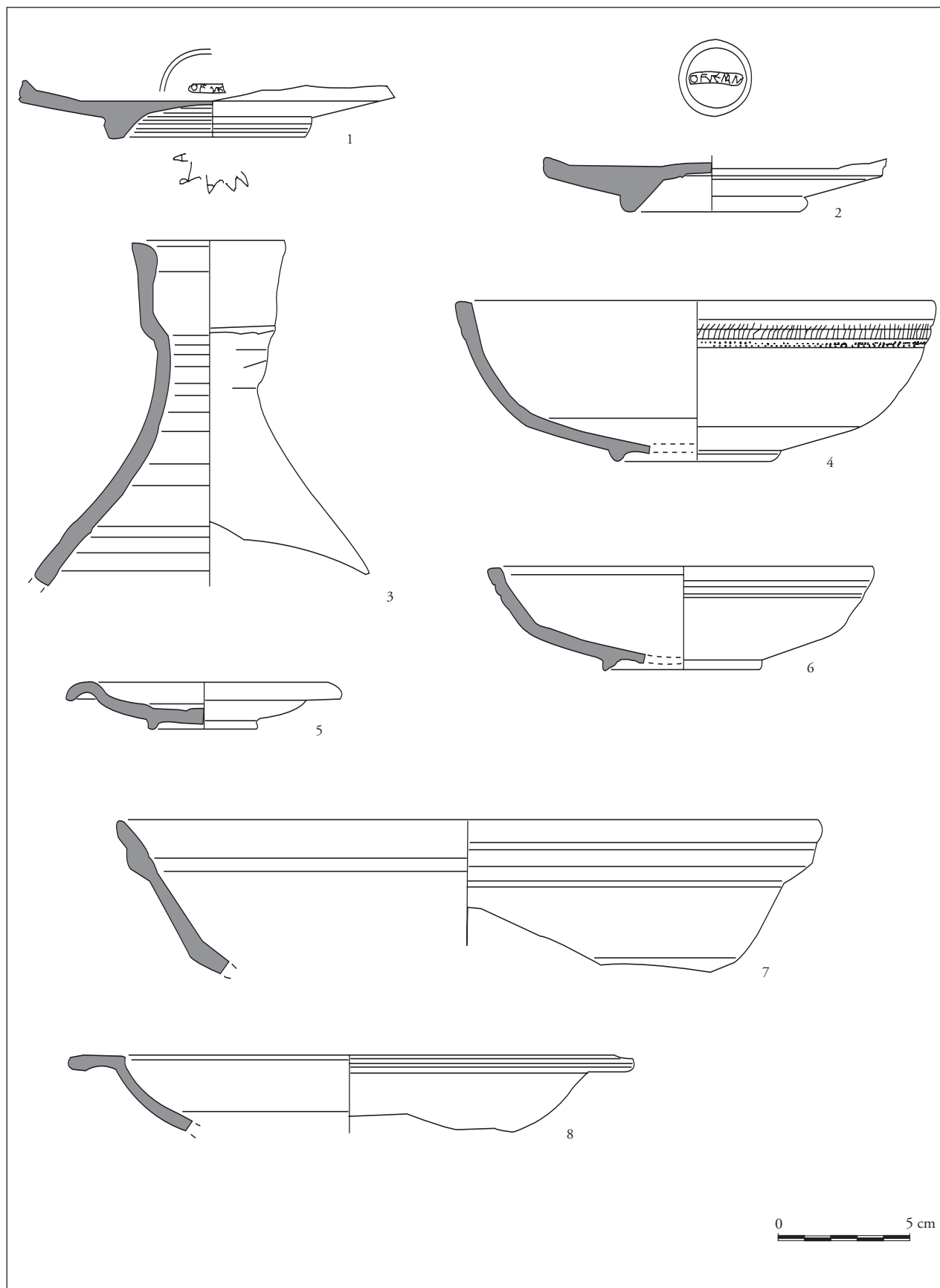

Figura 80. Terra sigil·lada hispànica i africana A: 1. (500/99) base de terra sigil·lada hispànica amb segell OF. SE. [...]; presenta un grafit a la part exterior de la base; 2. (606/40) base de terra sigil·lada hispànica amb segell OF. SE. MAN; 3. (56/22) coll d'ampolla de terra sigil·lada hispànica; 4. (622/100) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 9 A; 5. (614/67) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 3 C; 6. (622/99) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 9 B; 7. (55/75) sigil·lada africana A, forma Hayes 8 B, i 8. (322/8) sigil·lada africana A, forma Hayes 6 B.

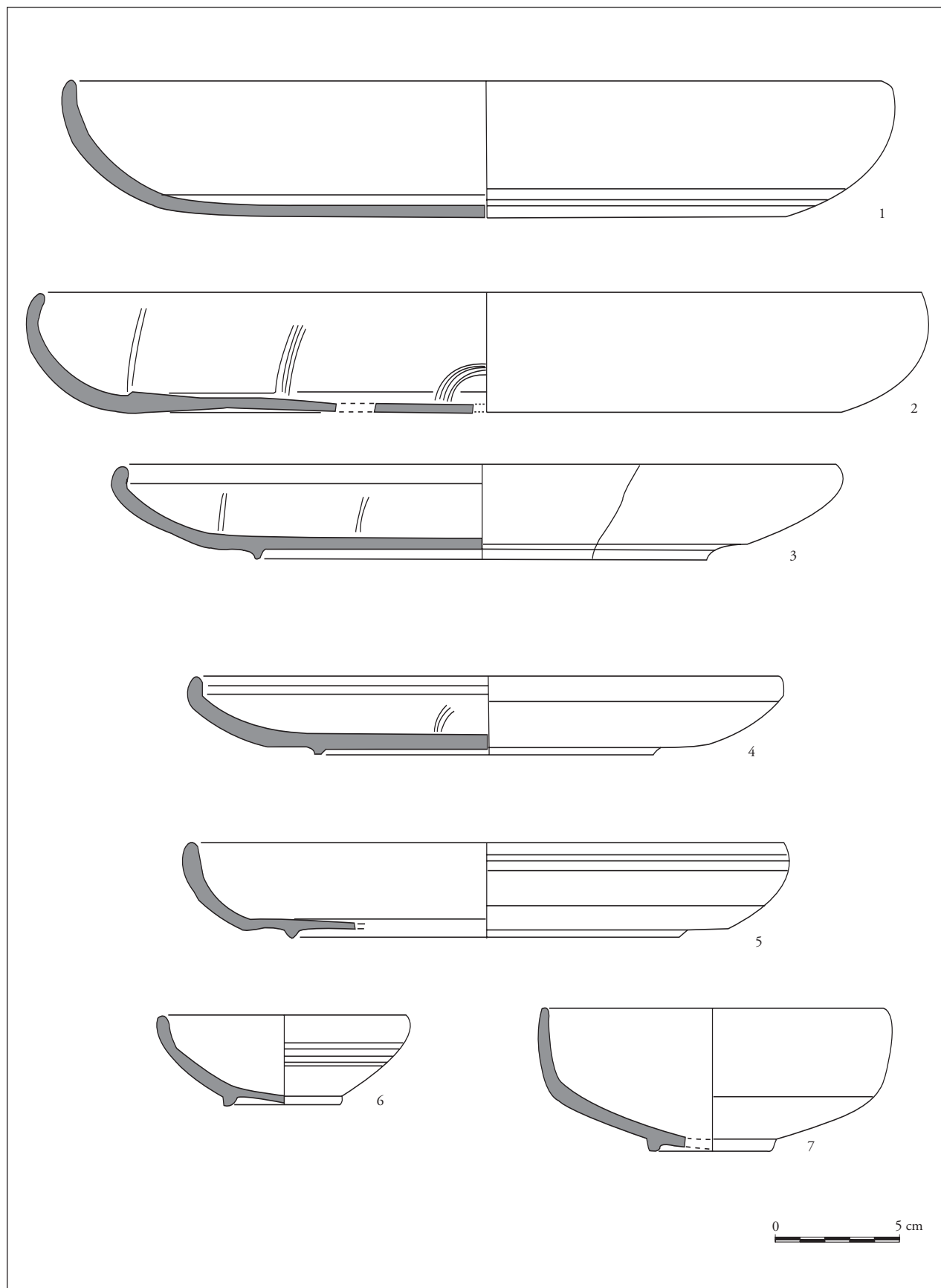

Figura 81. Terra sigil·lada africana A: 1.(622/98) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 27; 2. (55/68) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 26; 3. (55/64) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 27; 4. (56/32) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 27; 5. (56/2) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 27; 6. (55/69) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 17, i 7. (622/107) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 14 A.

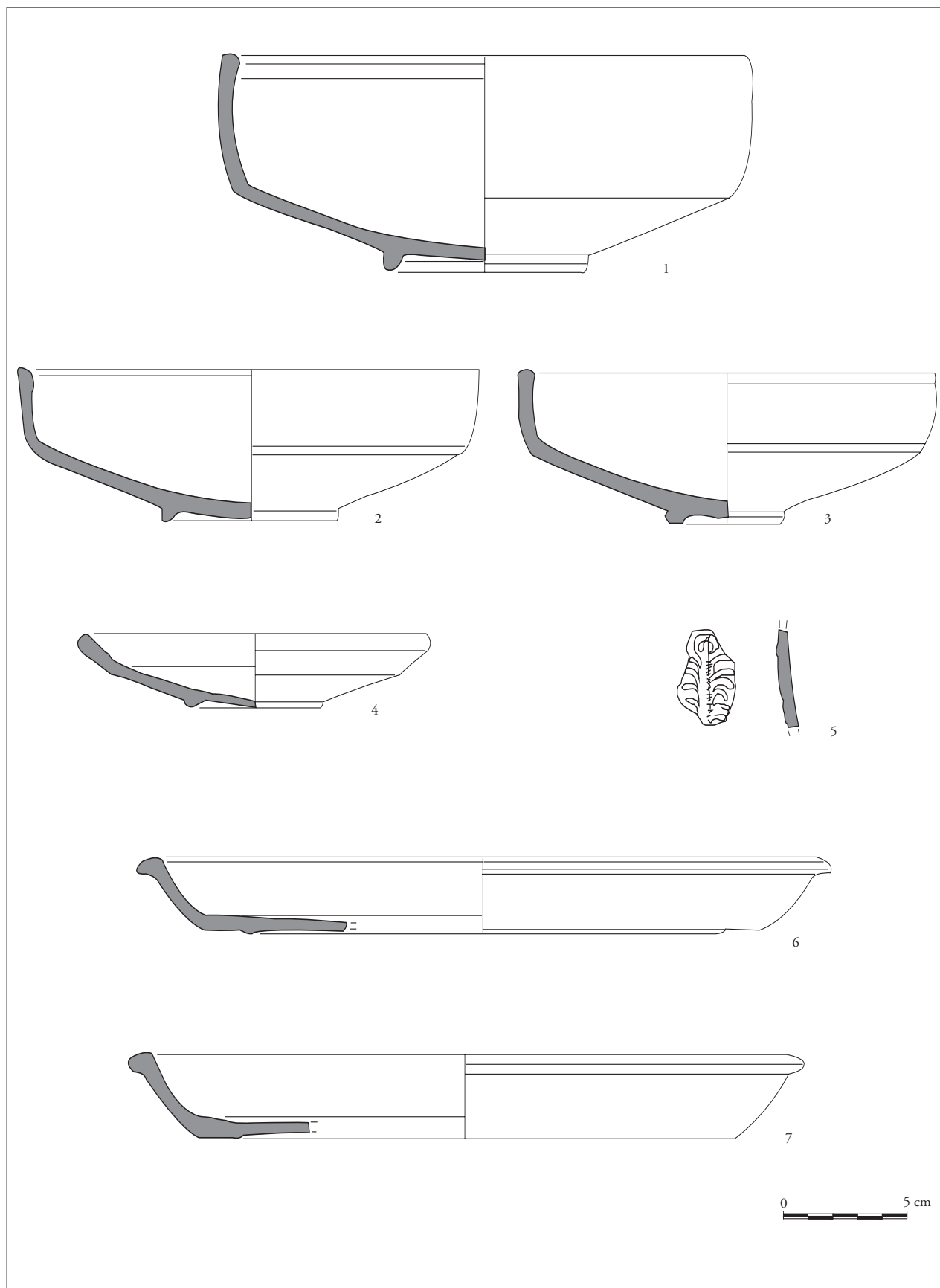

Figura 82. Terra sigil·lada africana A: 1. (11/1) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 14 B; 2. (56/31) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 14 B; 3. (322/32) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 14 A; 4. (73/21) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 16; 5. (614/70) ceràmica africana C (forma tancada indeterminada), amb decoració aplicada; 6. (58/1) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Salomonson A 5, i 7. (7/1) perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Salomonson A 5.

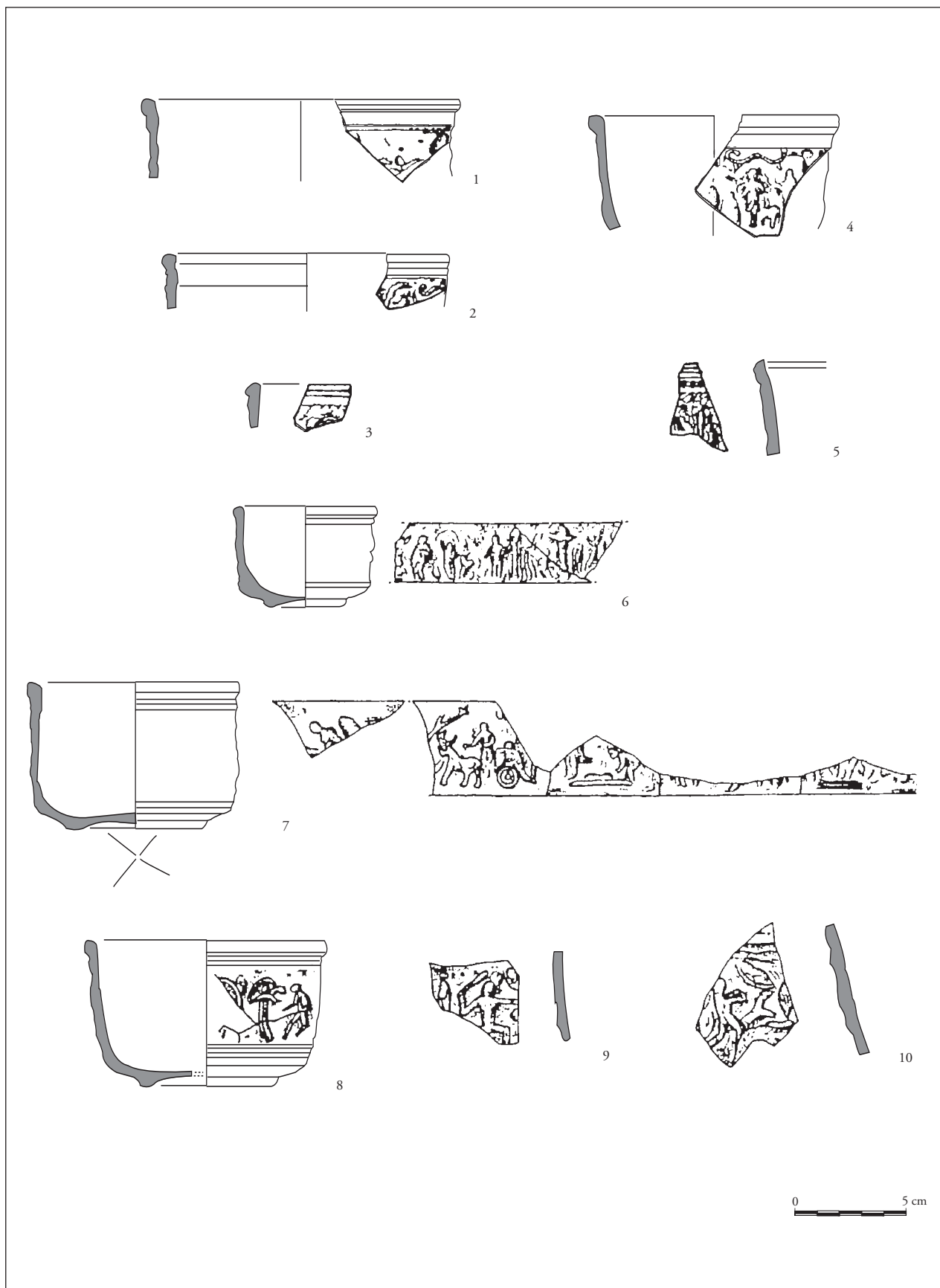

Figura 83. Sigil·lada coríntia de l'1 al 10 (47/59, 47/60, 47/61, 55/103, 0/30, 55/101, 55/102, 66/21 i 68/22).

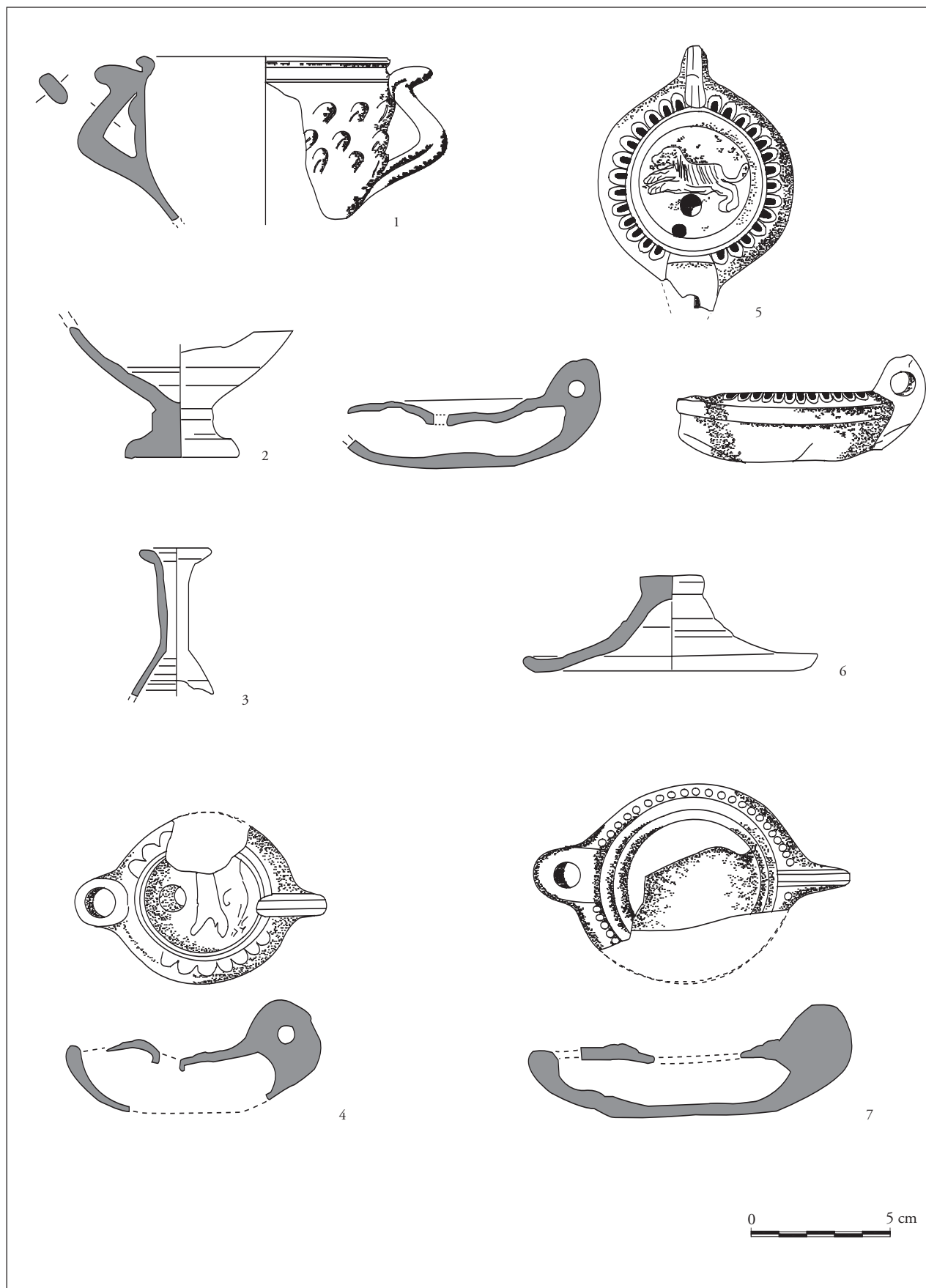

Figura 84. Ceràmica vidrada romana, llànties i ceràmica comuna: 1. (623/12) ceràmica vidrada romana, forma López III B; 2. (622/152) ceràmica vidrada romana, forma López III B (pot ésser de la mateixa peça que l'anterior); 3. (621/59) ceràmica a torn oxidant (ungüentari); 4. (322/61) llàntia de disc, forma Dressel 19; 5. i 7. (56/21 i 340/7) llànties de disc, forma Dressel 20, i 6. (622/50) ceràmica a torn oxidant (tapadora).

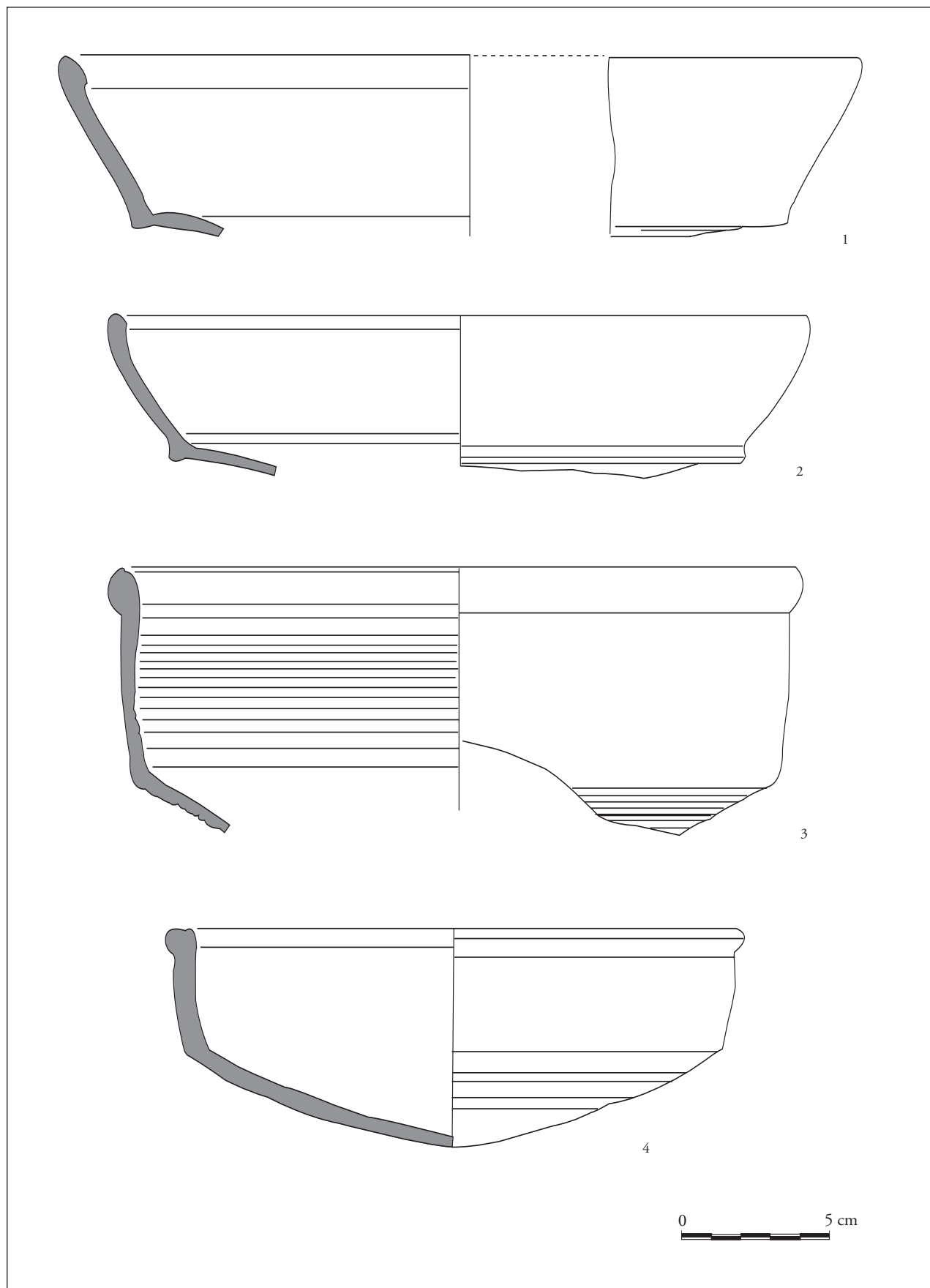

Figura 85. Ceràmica africana de cuina: 1. (55/51) ceràmica africana de cuina, forma Hayes 23 B; 2. (622/5) ceràmica africana de cuina, forma Hayes 23 B; 3. (55/50) ceràmica africana de cuina, forma Hayes 197, i 4. (88/5) perfil complet de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 197.

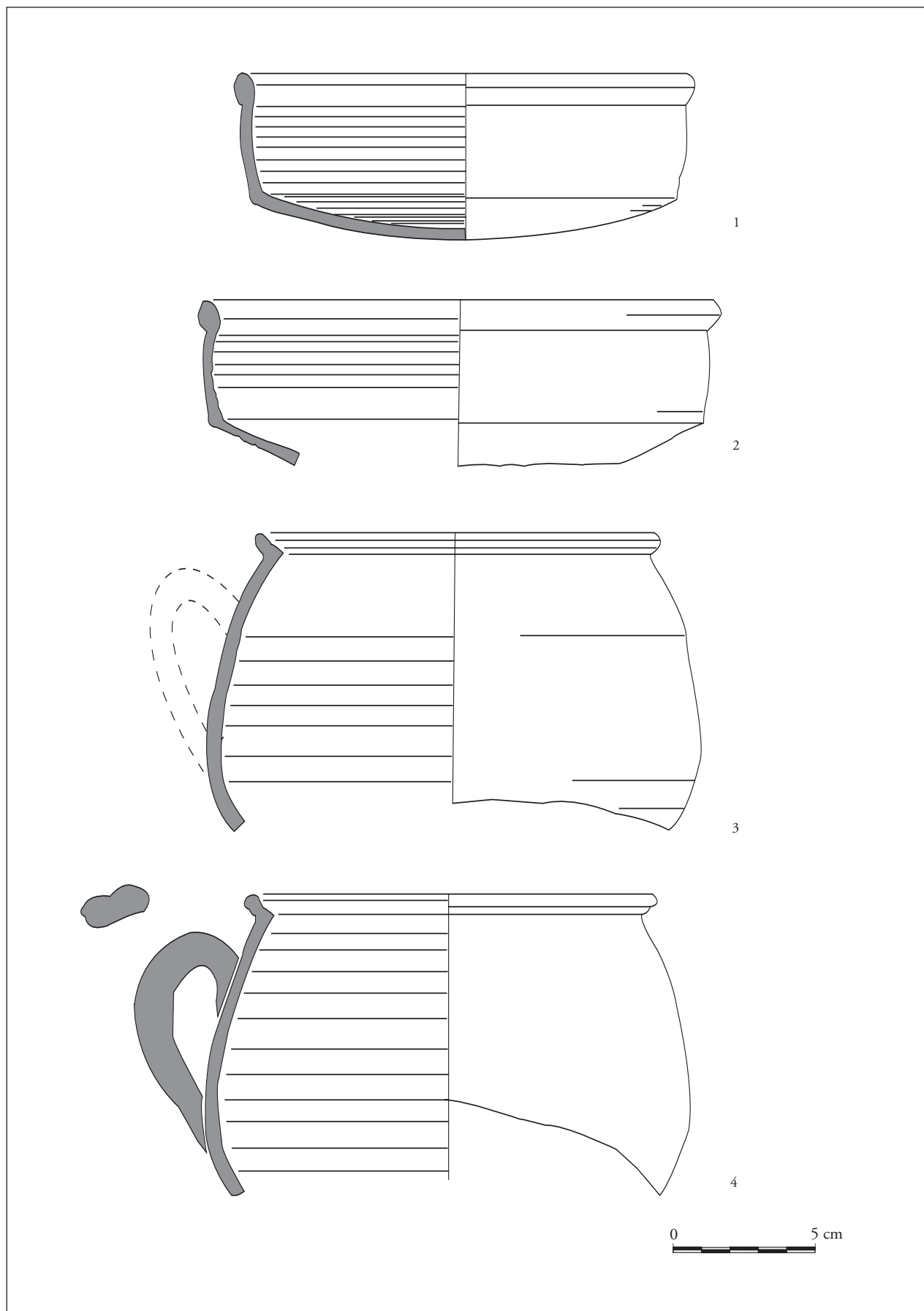

Figura 86. Ceràmica africana de cuina: 1. (622/10) perfil complet de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 197; 2. (47/63) ceràmica africana de cuina, forma Hayes 197; 3. (322/38) ceràmica africana de cuina, forma Hayes 200, i 4. (322/33) ceràmica africana de cuina, forma Hayes 200.

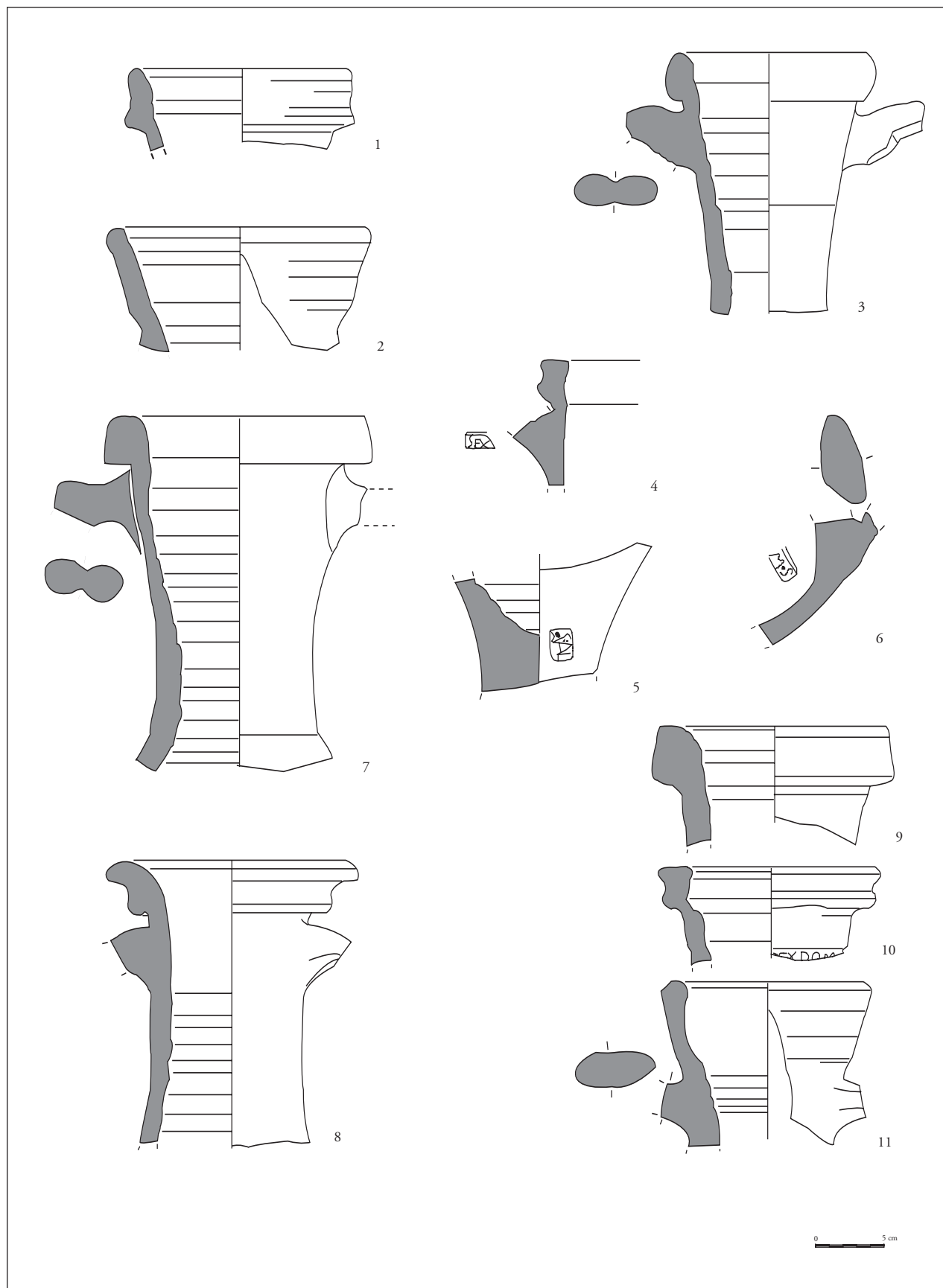

Figura 87. Àmfores: 1. (800/18) àmfora tarraconesa, forma Dressel 1 B; 2. (500/65) àmfora tarraconesa, forma Tarraconense I; 3. (612/43) àmfora tarraconesa, forma Dressel 2-4; 4. (621/75) àmfora tarraconesa, forma Oberaden 74, amb segell SEX [...]; 5. (1/56) pivot d'àmfora tarraconesa, amb segell CAL o GAL; 6. (200/35) àmfora tarraconesa, amb segell M.S; 7. (622/110) àmfora tarraconesa, forma Dressel 2-4; 8. (52/12) àmfora tarraconesa, forma Dressel 7-11; 9. (0/28) àmfora tarraconesa, forma Dressel 2-4; 10. (500/52) àmfora tarraconesa, forma Oberaden 74, amb segell SEX.DOM, i 11. (500/66) àmfora tarraconesa, forma Pascual 1.

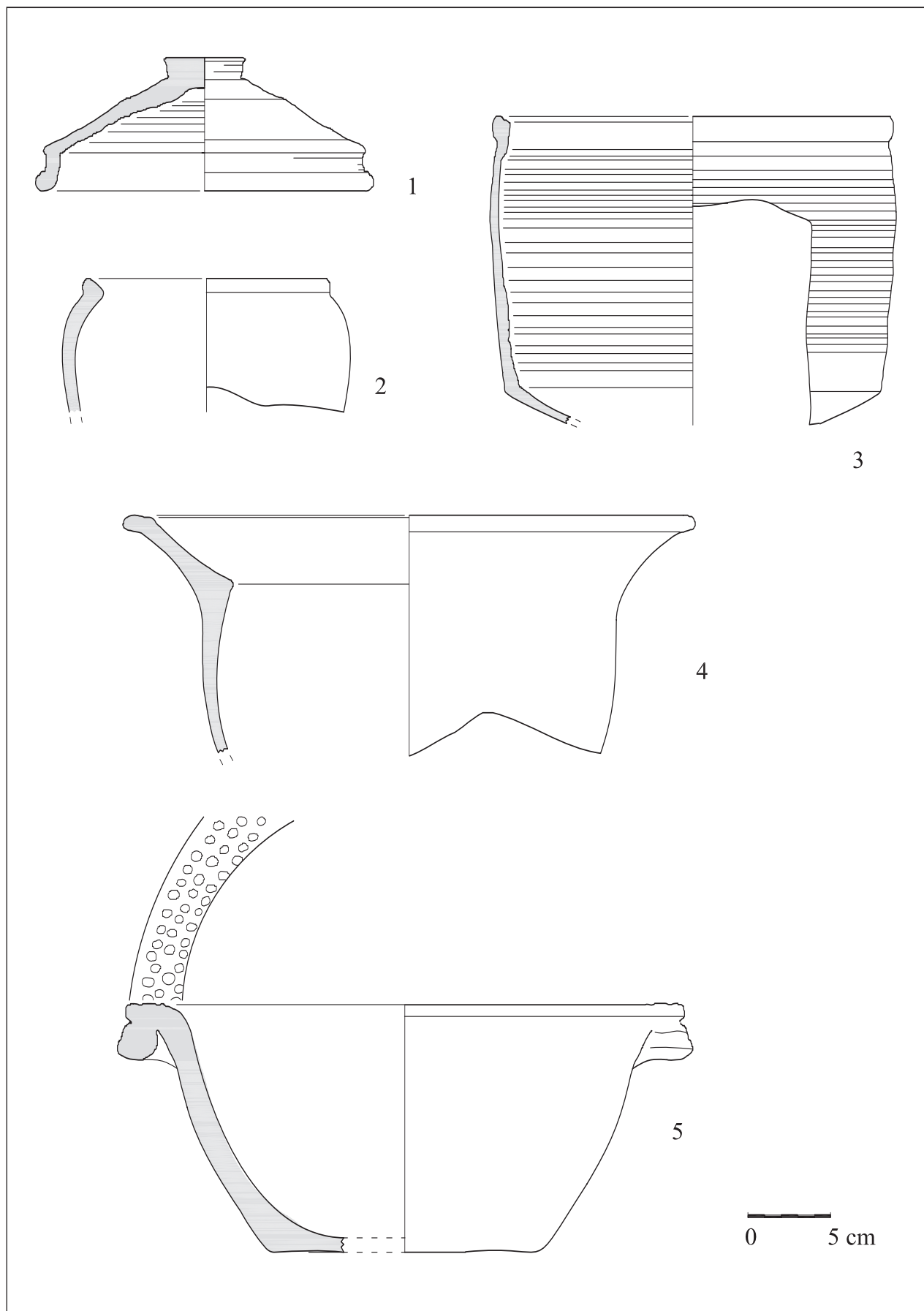

Figura 88. Ceràmica comuna: 1. (81/9) perfil complet de ceràmica a torn reduïda (tapadora); 2. (55/7) ceràmica a torn reduïda (olla); 3. (622/139) ceràmica africana de cuina, forma Ostia I, fig. 270; 4. (55/29) ceràmica africana de pasta groga (vas, possible gibrell o orinal), i 5. (622/64) perfil complet de ceràmica a torn oxidada (gibrell).

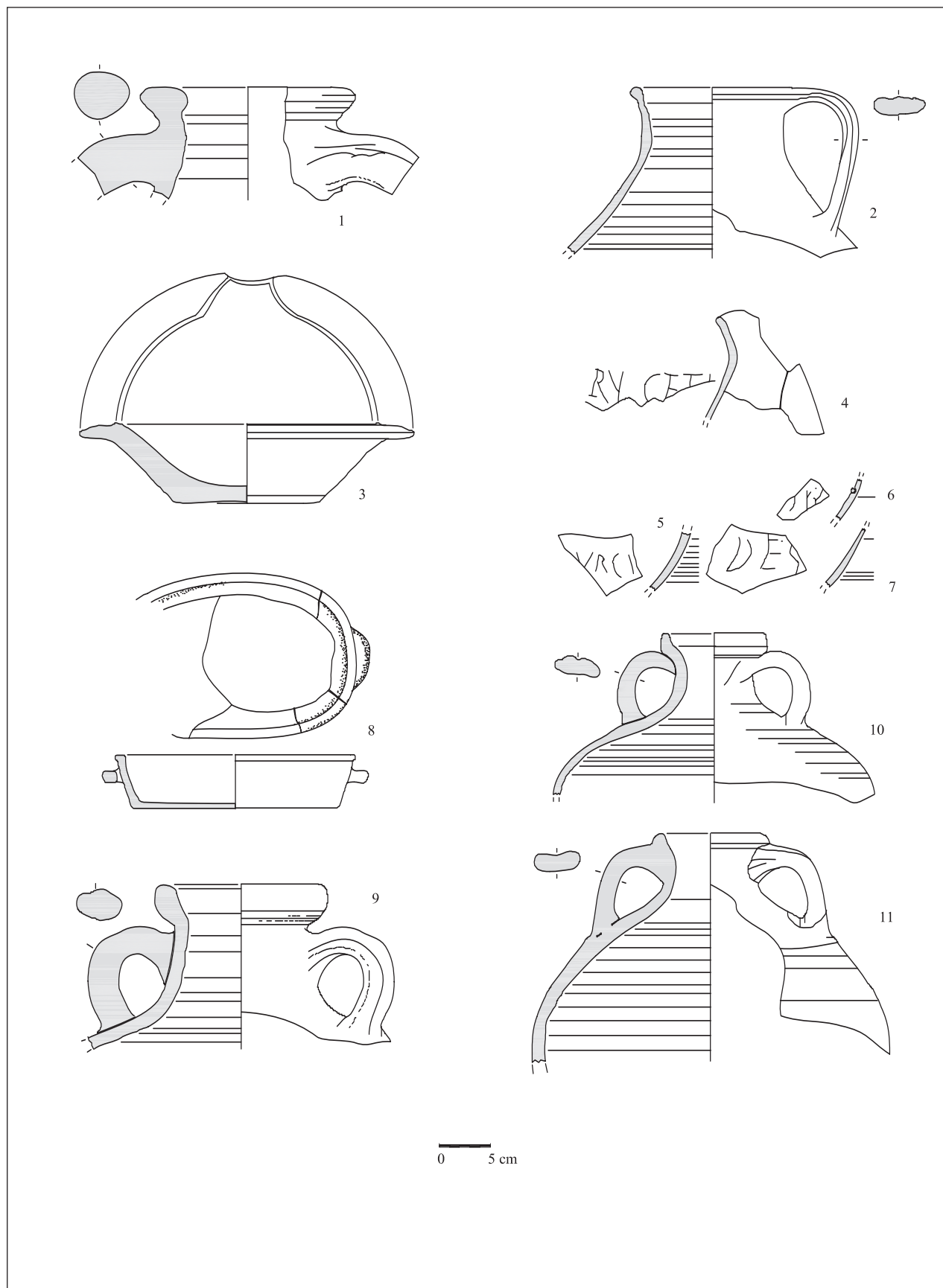

Figura 89. Àmfores i ceràmica comuna: 1. (323/86) àmfora bètica, forma Dressel 20 G; 2. (55/42) ceràmica a torn oxidada (gera); 3. (84/11) perfil complet de ceràmica a torn oxidada (morter); 4. (614/16) ceràmica a torn oxidada (gera), amb grafit [...] RY CETI; 5. (622/38) ceràmica a torn oxidada, amb grafit VRCI; 6. (622/39) ceràmica a torn oxidada, amb grafit il·legible; 7. (622/40) ceràmica a torn oxidada, amb grafit DES; 8. (55/15) perfil complet de ceràmica a torn oxidada (gibrell); 9. (55/36) àmfora africana, forma Africana II A.; 10 (323/94) àmfora gal·la, forma Gauloise 4, i 11. (56/54) àmfora gal·la, forma Gauloise 4 A.

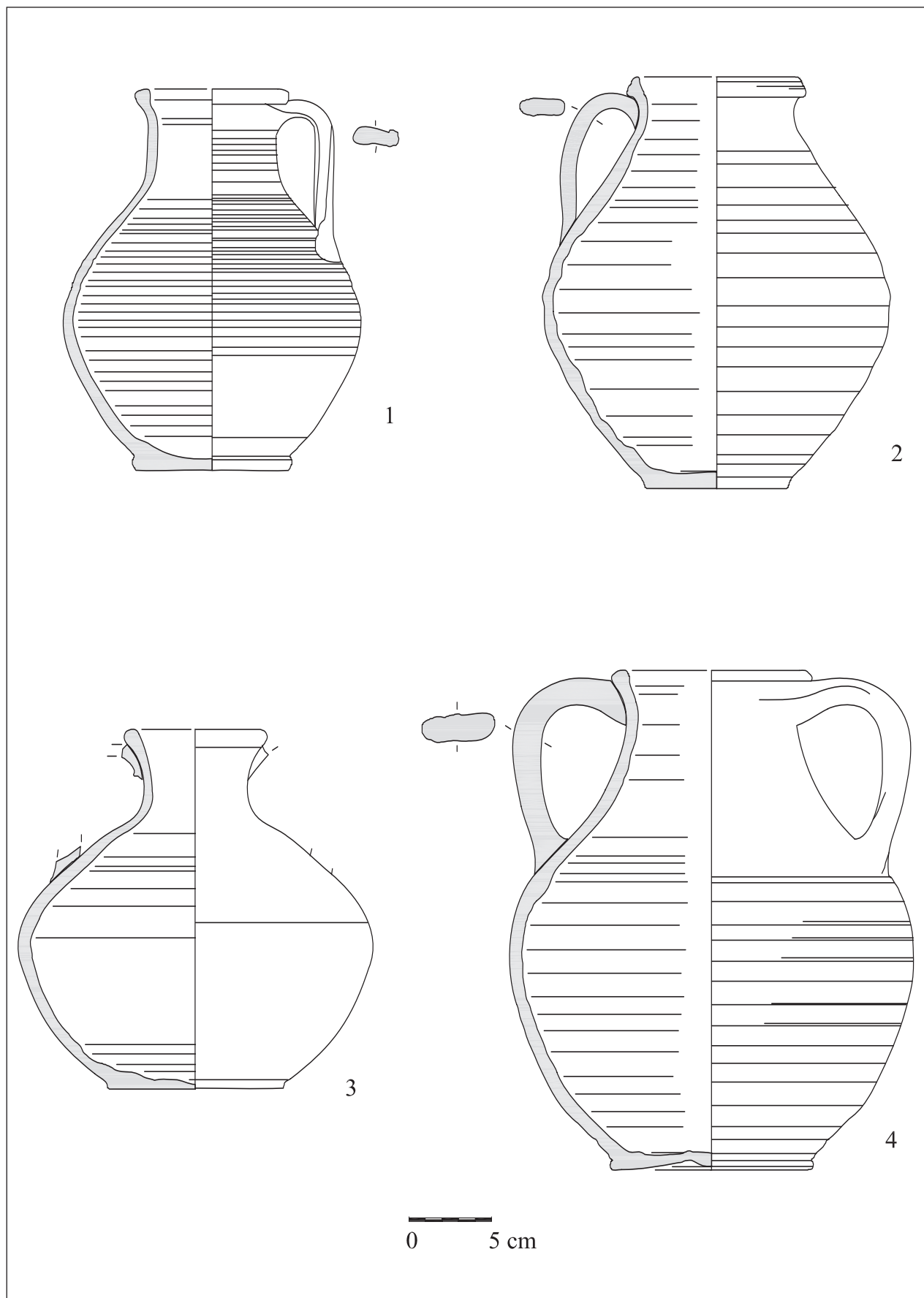

Figura 90. Gerres de ceràmica comuna: de l'1 al 4 (10/6, 622/25, 622/27 i 57/3), perfils complets de ceràmica a torn oxidada (gerres).

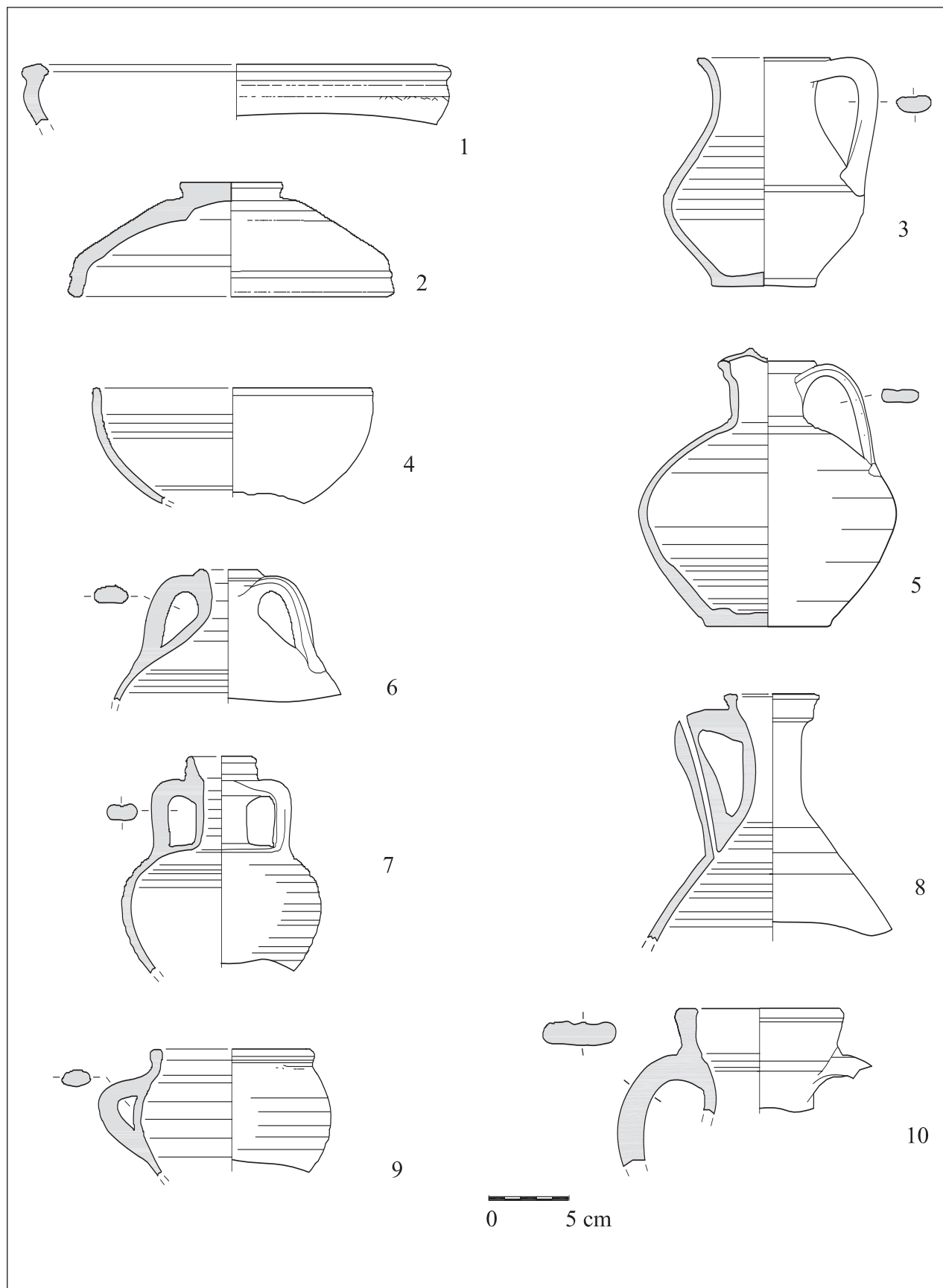

Figura 91. Ceràmica comuna: 1. (622/134) ceràmica a torn oxidada (plat); 2. (73/8) ceràmica a torn oxidada (tapadora); 3. (324/9) perfil complet de ceràmica a torn oxidada (gerra); 4. (56/2) ceràmica a torn oxidada (bol); 5. (622/26) perfil complet de ceràmica a torn oxidada (gerra); 6. (622/18) ceràmica a torn oxidada (gerra biansada); 7. (56/1) ceràmica a torn oxidada (ampolla biansada); 8. (80/6) ceràmica a torn oxidada (gerra); 9. (622/25) ceràmica a torn oxidada (olla), i 10. (622/31) ceràmica a torn oxidada (gerra biansada; amb menys probabilitat, àmfora Augst 21).

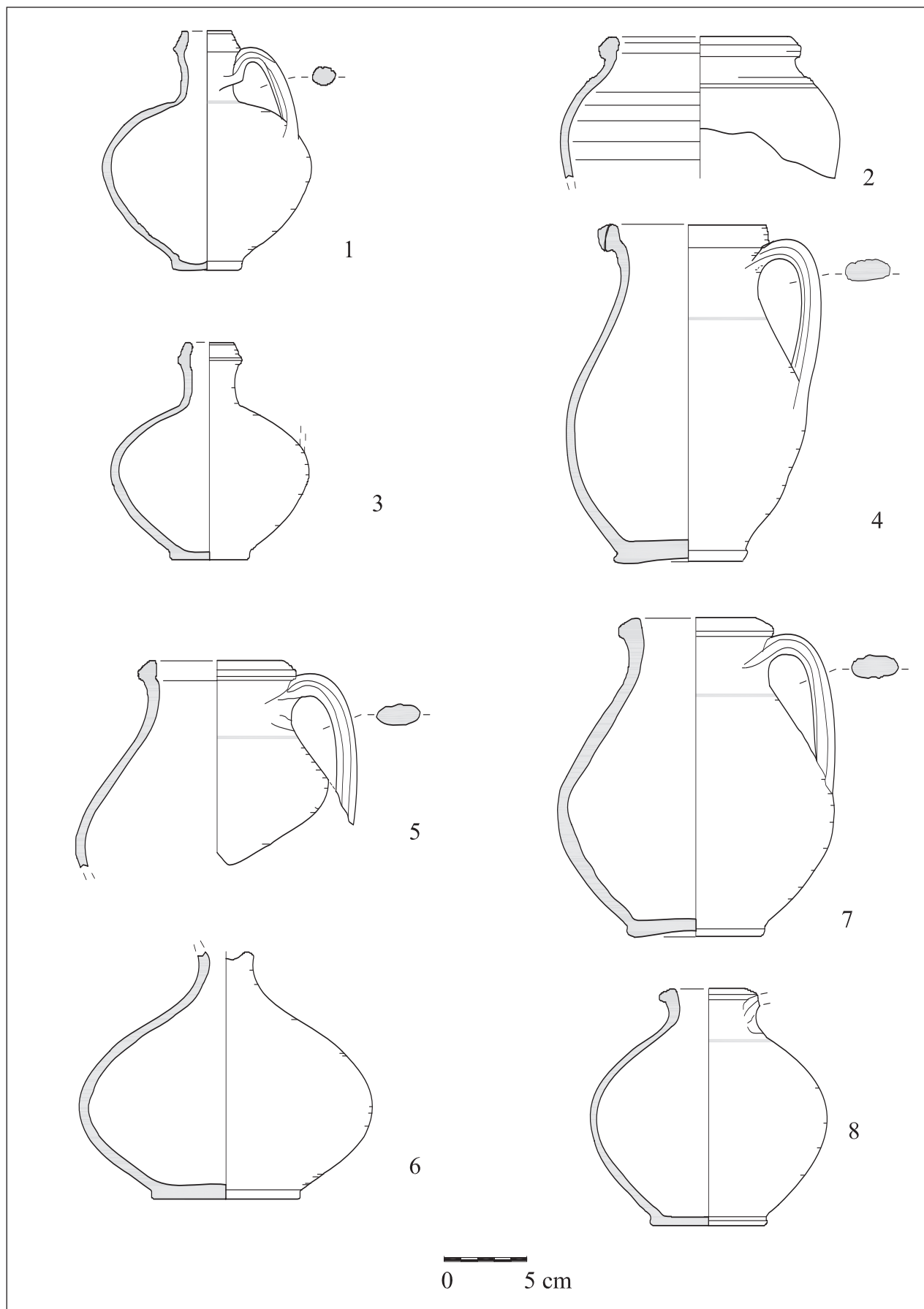

Figura 92. Ceràmica tipus Mas d'en Gras. 1., 3. i 6. (622/16, 622/15 i 622/14), ceràmica a torn oxidada del tipus Mas d'en Gras (ampolles); 2. (622/28) ceràmica a torn oxidada (olla); 4., 5. i 7. (622/11, 622/19, 622/12) ceràmica a torn oxidada (gerres), i 8. (622/13) ceràmica a torn oxidada (gerra de coll estret, o ampolla).

Figura 93. Terra sigil·lada africana A. Perfil complet de bol de sigil·lada africana A, forma Hayes 14 B.

S'han trobat alguns exemplars d'epigrafia sobre ceràmica comuna (fig. 89, del núm. 4 al 7) que consisteixen en grafitis: un fragment de coll de gerra, amb el text incís *RY CETI*, així com tres fragments informes, un dels quals amb text il·legible i els altres dos amb les llegendes *VRCI* i *DES*, respectivament. Tots els grafitis es troben incisos a l'exterior de les parets.

5.3.8. Ceràmica del tipus Mas d'en Gras

Hi ha un grup, format per gerres i ampolles, que tipològicament es pot diferenciar de la resta (fig. 92 i 94) i que correspon a una producció que, indubtablement, s'ha de situar al territori de Vila-seca o als seus encontorns. També creiem que s'ha de seguir amb atenció en altres excavacions, per tal de definir-ne els trets característics. Inicialment (Járrega 2003, 141-142), la vam anomenar *ceràmica de Vila-seca*, però creiem que potser li escau més la denominació *ceràmica del tipus Mas d'en Gras*, perquè és més específica. Tipològicament no hi ha gaires variacions, però totes les peces presenten una engalba de color marró o castany, densa i semibrillant i una fina línia de pintura vermella que en decora el coll. Atesa la seva situació estratigràfica, podem dir que aquesta producció es data en els anys de pas del segle II al III segle dC. Caldrà comprovar, en futures excavacions, si la producció es limita a aquesta cronologia o si, altrament, té un origen més antic i perdura més. La difusió geogràfica d'aquesta ceràmica encara no s'ha estudiat, però podem aventurar que s'ha de cercar, en principi, a l'àrea del voltant de *Tarraco*.

Tot i que ens centrem en les troballes d'un sol jaciment, creiem que és interessant presentar una proposta de tipologia d'aquestes ceràmiques, que caldria confrontar amb altres troballes de la zona per tal de comprovar-ne la validesa tipològica i cronològica al *territorium* de *Tarraco*, al qual resten per ara circumscrites. Malgrat la variació formal, cal pensar que tots els tipus que es proposen a continuació tenen una cronologia homogènia, centrada, segons les dades estratigràfiques, en els primers decennis del segle III dC.

Figura 94. Ceràmica tipus Mas d'en Gras. Gerres i ampolles.

Forma 1: Gerra de perfil bitroncocònic, monoansada, amb vora de secció triangular força vertical, que presenta un solc a la part interior (fig. 92, núm. 4).

Forma 2: Gerra de perfil bitroncocònic, monoansada, que es diferencia de l'anterior pel fet de tenir una vora de perfil clarament triangular a l'exterior, sense solc a l'interior (fig. 92, núm. 5 i 7).

Forma 3: Ampolles monoansades, de cos globular i vora triangular alta, amb un solc a la part interior, en contacte amb el coll (fig. 92, núm. 1 i 3).

Forma 4: Ampolla de cos globular força ample; possiblement era monoansada, però dissortadament no se'n conserva la vora. És probable que tan sols es diferenciï de l'anterior pel fet de tenir un diàmetre més gran (fig. 92, núm. 6).

Forma 5: És dubtós fer-ne una atribució formal a les gerres o a les ampolles, ja que presenta trets tipològics intermedis; possiblement es tracta d'una gerra monoansada de coll estret amb una vora de perfil triangular idèntica a la de la forma 2 (fig. 92, núm. 8).

Forma 6: Olla globular, de perfil en S i vora de secció triangular (fig. 92, núm. 2).

5.3.9. Àmfores

Les àmfores més habituals en estrats de la fi del segle II i la primera meitat del segle III són les de procedència gal·la (fig. 89, núm. 10 i 11), concretament la forma Gauloise 3 i, sobretot, la Gauloise 4, les més abundants d'aquesta producció arreu, cosa que també es confirma al jaciment del Mas d'en Gras, on s'han trobat un total de 142 fragments d'àmfores gal·les.

Les àmfores bètiques de la forma Dressel 20 són també presents al Mas d'en Gras, tot i que en poca quantitat. Com ja s'ha dit més amunt, una de les variants més tar-

danés, concretament la Dressel 20 G (fig. 89, núm. 1), ha estat documentada al jaciment i permet confirmar la cronologia de la fi del segle II o principi del segle III, que es documenta en els estrats d'abandonament dels banys.

En darrer terme, la troballa d'un fragment d'àmfora africana (fig. 89, núm. 9) del tipus Africana II - Keay V ens documenta l'aparició de les primeres àmfores africanes a l'àrea catalana, que es generalitzaran al llarg del baix imperi. Es pot identificar amb la variant Africana II A 2 de la tipologia de Bonifay (2004, 111), que es data entre la fi del segle II i la primera meitat del segle III, datació que correspon amb la de l'estrat (u. e. 55) on va aparèixer el fragment.

5.4. Altres materials

Entre els altres materials arqueològics que s'han trobat al jaciment, podem destacar un element de coroplàstia, consistent en una figureta (fig. 95 a 98) aparentment masculina de factura molt grollera de la qual no podem proposar cap interpretació. A més d'aquesta figureta, és interessant destacar dos elements trobats a les sitges corresponents a la fase final del jaciment, concretament, un capitell d'estil toscà (fig. 46), fet de pedra de Santa Tecla i trobat al fons de la sitja 627, en l'estrat 621, així com un fragment de rellotge de sol (també de pedra de Santa Tecla), trobat a la sitja 905, en l'estrat 906 (fig. 99). S'han trobat altres rellotges de sol a Catalunya, a la villa romana de Can Paxau (Badalona, Barcelonès; cf. Balil 1982, 19-20 i lám. ix, 3) i a Ses Alzines (Tossa de Mar, la Selva; cf. Burch *et al.* 2005, 52-53 i 57). Balil (1982, 20) apunta que és possible que els rellotges de sol es col·loquessin en monuments funeraris; malgrat que és una hipòtesi difícil de comprovar, en el nostre cas tindria sentit, tenint en compte la immediatesa de la Via Augusta.

El capitell, juntament amb la gran vasa de columna, també d'estil toscà (fig. 38 a 41), que es va trobar reutilitzada com a registre en una canalització, ens indica l'existència d'estructures arquitectòniques de luxe, probablement corresponents a un peristil. Com que la vasa no es va trobar al lloc original, fa de mal datar.

Figura 95. Coroplàstia. Figureta masculina d'argila.
(Foto: Arqueociència)

Figura 96. Coroplàstia. Figureta masculina d'argila.
(Foto: Arqueociència)

Figura 97. Coroplàstia. Figureta masculina d'argila.
(Foto: Arqueociència)

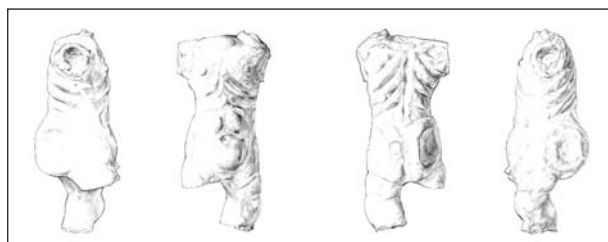

Figura 98. Coroplàstia. Figureta masculina d'argila.

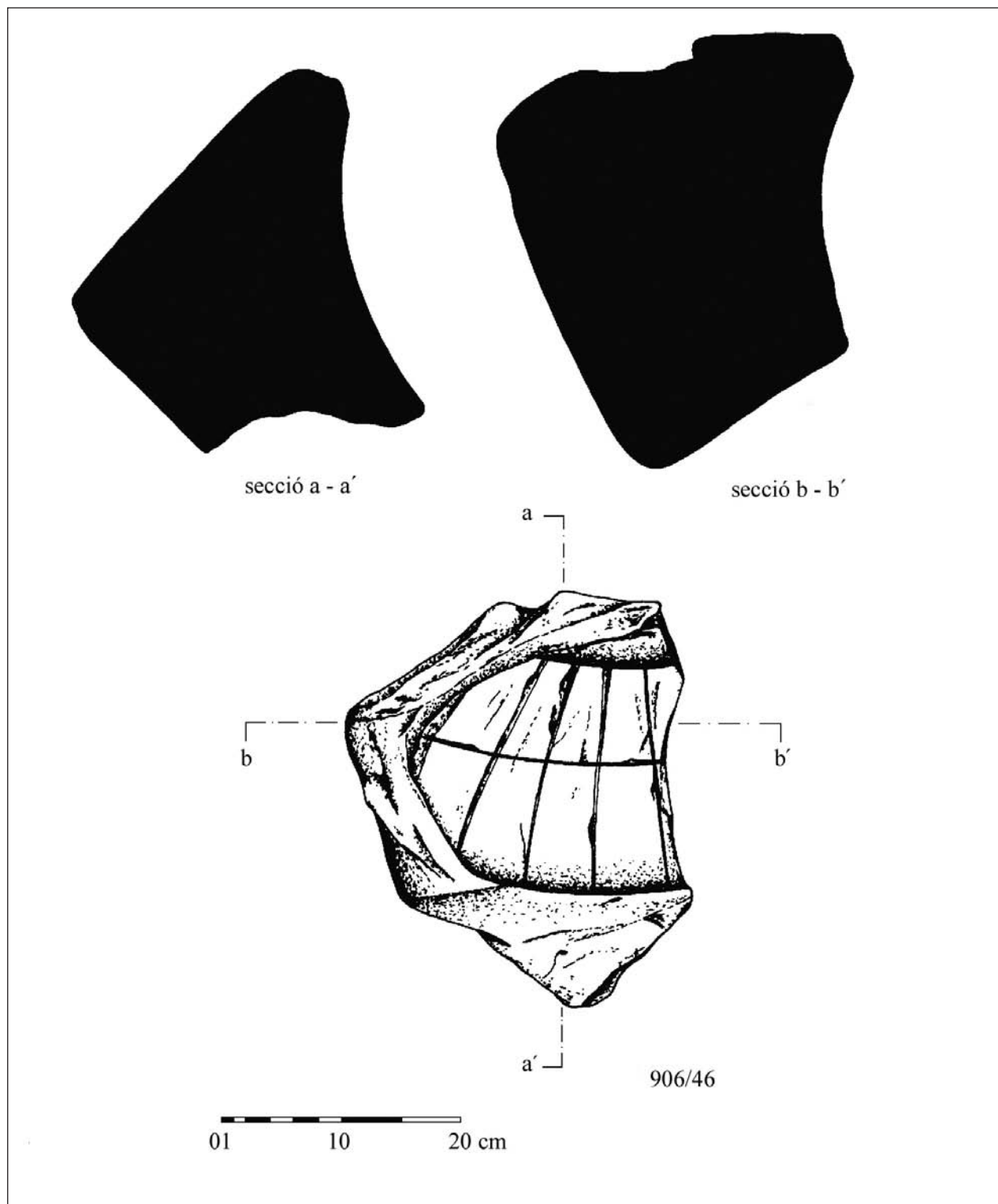
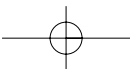
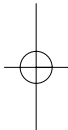
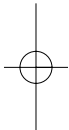
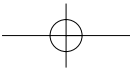

Figura 99. Rellotge de sol trobat a la sitja 905.

Conclusions

6.1. El poblament romà a l'àrea de Vila-seca i Salou

La presència, al voltant del cap de Salou, d'alguns poblats ibèrics (el Corral de Baló, Punta de la Sella - la Torre Alta, Tossal de la Ganyada i, possiblement, el Bosc del Quec - Hotel Torçat) de cronologia iberoromana o romanorepublicana ens indica que aquesta zona ja era força habitada aleshores.

No tenim constància de l'aparició de vil·les romanes en època republicana, tot i que hi ha indicis que permeten suposar-ho. Al Bosc del Quec, l'aparició de materials ceràmics ibèrics juntament amb fragments de paviment *signinum* i *dolia* (elements clarament romans) ens permet plantejar la possibilitat de l'aparició d'una vil·la republicana o, potser més encertadament, la romanització d'un nucli indígena. A la vil·la de la Pineda - *Callipolis* s'han trobat ceràmiques de cronologia republicana, tot i que sense context arqueològic. En aquest sentit, les obres hidràuliques localitzades al Mas d'en Gras són potser els elements més eloqüents per documentar l'existència d'establiments romans en època tardorepublicana al *territorium* de *Tarraco*.

Ja en època imperial, la troballa en alguns jaciments (com el de la urbanització El Mirador) d'elements de *torcularia* ens permet documentar clarament les transformacions agrícoles que imposa el model romà de la vil·la, amb el conreu extensiu de la vinya i l'olivera. Tanmateix, no podem atribuir clarament el concepte de *villa* a aquests assentaments, ja que en tenim molt poques dades. Tampoc no podem descartar l'existència, durant el segle I, de bòbiles ceràmiques sense relació aparent amb cap vil·la, com s'han localitzat en altres indrets de la costa catalana i fins i tot al proper jaciment de les Planes del Roquís (Reus).

A partir del segle I, el sistema de la *villa* es va consolidar i va dominar el paisatge rural durant tot l'alt imperi. La zona que estudiem no podia ser una excepció, sobretot si tenim en compte la seva immediata topogràfica amb Tarragona. Destaca especialment la vil·la de la Pineda - *Callipolis*, que, sens dubte, s'ha de posar en relació, com

sabem que va succeir a la vil·la dels Munts d'Altafulla, amb les elits funcionaries que vivien a *Tarraco*.

Tot i que els jaciments de la zona, a excepció del Mas d'en Gras i de la Pineda - *Callipolis*, manquen d'estudis arqueològics aprofundits, podem conèixer, per diversos indicis, l'existència d'un cert nombre de *villae* als encontorns. Així, la troballa d'elements luxosos, com tambors de columna, tesselles de mosaic, restes de plaques de marbre i estatuetes, permet considerar com a vil·les els jaciments dels Aragalls, la platja Llarga, la Burguera i la indústria Bayer. Aquestes *villae*, juntament amb la de la Pineda, la del Mas d'en Gras i la propera del Mas dels Canonges (ja al terme de Tarragona), conformaven un paisatge de vil·les luxoses a la zona del cap de Salou.

La dinàmica cronològica d'aquests jaciments no és uniforme. Així, mentre que al Mas d'en Gras i al Mas dels Canonges no es detecta cap activitat a partir d'inicis del segle III, la vil·la de la Pineda perdura almenys fins al segle VI, fins i tot amb un ús continuat dels *balnea*, que van patir diverses remodelacions. D'altres jaciments, per manca de dades, no podem donar precisions cronològiques.

Per tant, tot i que en el terreny hipotètic, es poden constatar tres moments successius d'amortització o abandonament dels jaciments a l'àrea estudiada:

1. *Segona meitat del segle I*. En aquest moment es podria abandonar la bòbila de la Canaleta, com sembla que passa en el no llunyà cas de les Planes del Roquís (Reus) i a d'altres de la zona catalana. Això podria ser una conseqüència de la crisi de la producció vinera tarraconense, aparentment relacionada amb l'edicta de Domicià.
2. *Primers decennis del segle III*. En aquest moment s'abandonen els *balnea* i, probablement, tota la vil·la del Mas d'en Gras, així com la vil·la del Mas dels Canonges. No sabem quina és la causa d'aquest abandonament sincrònic, que es pot datar a inicis de l'època severiana, però, a tall d'hipòtesi, podem suggerir que es va deure a la repressió que Septimi Sever va dur a terme a *Tarraco*, on les seves elits, començant pel mateix governador provincial, s'havien decantat pel seu rival Clodi Albí.

3. *Segle VI*. De les vil·les romanes de la zona, només tenim constància que va arribar a l'antiguitat tardana la de la Pineda - *Callipolis*, cosa que sembla que va fer amb una certa vitalitat. D'altra banda, l'enterrament aïllat localitzat a la Carreró sembla que correspon a un moment avançat de l'antiguitat tardana (vers el *segle VII*) o a l'època altmedieval. Si més no, és un indicatiu de la continuïtat del poblament en aquesta zona en els darrers moments del món antic.

La villa del Mas d'en Gras constitueix l'únic jaciment de la zona, juntament amb el del Barranc de la Donzella, que es troba al costat mateix de la Via Augusta. Aquest fet podria explicar que hagués estat una villa de certa importància i potser, fins i tot, l'emplaçament d'una *mutatio* en relació amb la via.

6.2. Fases constructives i seriació estratigràfica

6.2.1. Fase I. L'establiment tardorepublicà (*segle I aC*)

A la primera fase arquitectònica correspon un gran dipòsit de planta rectangular (de 14×7 metres d'espai interior), pavimentat amb *opus signinum*. D'aquest dipòsit arrencava una canalització sense revestiment interior, amb un suau pendent vers el sud, que desguassava en un altre gran dipòsit també rectangular (de 20×3 metres), que va aparèixer sense revestiment. La distància que separa els dos dipòsits és de 96 metres. Si hem de jutjar per les dimensions d'ambdós dipòsits, hem de suposar que es tracta de cisternes. La canalització solament es podia utilitzar com a conducció temporal, ja que no és impermeable i no s'han trobat testimonis que hagués estat revestida. Desconeixem també com s'alimentava d'aigua aquest conjunt de dipòsits.

S'han pogut atribuir altres estructures, per raons estratigràfiques i planimètriques, a la fase tardorepublicana de l'assentament. Així, al sector 4, es va documentar una cubeta circular d'un metre de diàmetre, que possiblement correspon a una estructura de combustió d'ús indeterminat. Al sud d'aquesta cubeta, i probablement associades, s'han trobat restes molt migrades d'un paviment de picadís que podem considerar l'element més arcaic de l'assentament, ja que estava tallat per la rasa (u. e. 423) que uneix els dos grans dipòsits.

També pot correspondre a la primera fase del jaciment una gran bassa de planta rectangular arrodonida i irregular (de 3×9 metres de planta i 45 centímetres de fondària), situada al sector 5, de funcionalitat desconeguda i amortitzada a partir de finals del *segle I dC*.

Al sector 6 es van trobar dos dipòsits rectangulars que presentaven elements evidents d'una reestructuració, testi-

monada per un doble arrebossat hidràulic. En la fase primitiva, el conjunt consistia en un dipòsit rectangular de $4 \times 1,2$ metres, subdividit per un envà. En una segona fase, es va reconvertir en dos dipòsits d' $1,7 \times 1,2$ metres i $1,90 \times 1,20$ metres, respectivament, cadascun amb la seva pròpia cubella. El farciment del dipòsit estava format per un estrat de runes que es pot datar a la fi del *segle I* o *segle II dC*.

Al sector 5 es va trobar un *dolium* amb la vora retallada i un encaix relacionat amb una petita canalització, excavada al substrat natural. El farciment del *dolium* estava format per materials de cronologia republicana. A sobre s'hi va construir un paviment d'*opus signinum* que probablement es pot relacionar amb la fase II.

Per tant, com a conclusió, podem assegurar que en època tardorepublicana, en algun moment imprecís de la segona meitat del *segle II* o de la primera del *segle I aC*, es va establir en aquest indret un sistema hidràulic format com a mínim per dos grans dipòsits, probablement cisternes, interconnectats. No sabem si abans hi havia hagut un establiment ibèric, però sí que hi va haver un paviment de picadís que es va trencar en fer la canalització que unia els dos dipòsits. A més, coneixem tres troballes aïllades, concretament: un dipòsit (que després va ser remodelat per convertir-lo en dos dipòsits contigus), una cubeta corresponent a una estructura de combustió i un *dolium* isolat. Encara que siguin dades parcials i inconnexes, la cronologia republicana segura que se'ls adjudica, així com les característiques d'aquestes construccions, fan pensar en la probabilitat que corresponguin a una vil·la republicana.

Tot i que hi ha alguns elements que ens permeten apuntar una datació de la primera meitat del *segle II aC*, que hipotèticament podríem relacionar amb un assentament ibèric, creiem que és més prudent suposar que l'hàbitat es va originar durant la segona meitat del *segle II aC*. La cronologia d'amortització d'aquesta fase es pot situar, per la presència de la ceràmica comuna itàlica i la ceràmica campaniana B, així com les àmfores Dressel 1 B i C, entre els anys 100 i 50 aC, probablement més a prop de la segona data que de la primera. En darrer lloc, no es pot establir una solució de continuïtat entre aquesta fase i la següent, per la qual cosa no sabem si el jaciment va romandre abandonat durant uns quants anys o si hi va haver una continuïtat no detectada arqueològicament.

6.2.2. Fase II. Transformació de la vil·la (mitjan *segle I dC*)

L'assentament republicà, ja amortitzat prèviament, va ser completament arrasat a mitjan *segle I* de la nostra era, quan es va regularitzar el terreny per anivellar la cota d'ús i bastir noves estructures. Malgrat que les restes van apa-

rèixer molt arrasades, s'ha pogut plantejar una hipòtesi reconstructiva de la retícula, encara que la funcionalitat de les habitacions no es pot determinar ni tampoc fixar-ne els límits exteriors, per la qual cosa la planta completa de l'assentament roman desconeguda.

El nivell de circulació, gairebé desconegut a causa de l'elevat grau d'arrasament del jaciment, s'ha conservat al sector 5, on s'han trobat dos paviments *d'opus signinum* sobreposats a la sitja i el *dolium* de la fase tardorepublicana. El nivell de circulació es trobava un metre per sobre dels murs perimetrals conservats del dipòsit quadrangular. En alguns sectors, els nivells de circulació devien ser encara més elevats, com ho demostra la troballa al paviment inferior de tres *lacus* situats al sector 2, a la zona central occidental del jaciment.

A aquesta segona fase corresponen un gran dipòsit quadrangular, que posteriorment es va aprofitar per bastir uns banys, i una sèrie de canalitzacions que, pel fet de trobar-se sota el nivell de circulació, conservat en molt pocs casos, es van poder documentar en prou bon estat.

Com en la fase tardorepublicana, també ara s'articula una complexa xarxa de conduccions, connectada a llevant amb un pou cec rectangular, que interpretem com a pou de decantació on arribava l'aigua des del pou de captació, situat hipotèticament a llevant del jaciment, i al sud, amb un dipòsit quadrangular de 9,20 × 9,20 metres (31 × 31 peus, aproximadament) i 2 metres de fondària conservada. Aquest darrer dipòsit desguassava en una canalització molt estreta (30 centímetres) i fonda (225 centímetres), que seguia al llarg de 40 metres vers el sud, punt en què girava cap al sud-oest, a partir d'on discorria al llarg de 30 metres més i se'n perdia la trajectòria sota els camps adjacents. Probablement, desguassava en un altre dipòsit o conjunt estructural, que ens és desconegut.

Cal destacar el sistema de canalització d'entrada al dipòsit quadrat, on es podia optar per canalitzar els líquids per un pas ample o per una canalització de cabal més reduït. A més d'aquests desguassos principals, hem detectat la presència de diverses canalitzacions o drenatges, en general situats a cotes superiors, que possiblement havien tingut alguna relació amb les canalitzacions principals.

La troballa de tres dipòsits arreglats al sector 2 de l'excavació (amb paviment de *signinum* i cubetes per a la neteja), que pertanyen a aquesta fase, així com el testimoni de l'existència d'un camp de *dolia* al nord de l'excavació, que va ser destruït abans de poder començar els treballs arqueològics, són un testimoni clar de la *pars rustica* de la villa. Si posem en relació aquestes troballes, podem suposar que la *pars rustica* i *fructuaria* de la villa es trobava, en època imperial, als sectors nord i oest, mentre que la *pars urbana* (testimoniada per la ubicació dels banys) devia ser als sectors est i sud de la villa.

Els estrats que permeten datar i estudiar aquesta fase no són gaire nombrosos i, en general, presenten molt poc material significatiu. Tanmateix, la troballa de sigillada gàl·lica i hispànica (forma Dragendorff 37), ceràmica de parets fines, així com àmfora itàlica i tarraconense (formes Tarraconense I, Pascual 1 i Dressel 2-4), permet establir una cronologia *post quem* de mitjan segle I, especialment la segona meitat (si hem de jutjar per la datació de la forma Dragendorff 37), cosa que ens permet apuntar una datació de mitjan o segona meitat del segle I, en l'època de Neró o ja dins el període flavi.

En resum, doncs, podem dir que en època neroniana o flàvia es va construir un nou assentament, del qual, com s'ha dit, no hi ha dades que permetin relacionar-lo directament amb l'anterior. Tot i que gairebé no se'n coneixen les característiques arquitectòniques, cal destacar l'establiment d'una complexa xarxa hidràulica, com ja havia passat amb l'assentament tardorepublicà.

6.2.3. Fase III. Remodelacions del conjunt hidràulic. Els banys (segle II dC)

Aquesta fase es distingeix de l'anterior per unes remodelacions importants del conjunt hidràulic, que consisteixen en la construcció de dues noves estructures que aprofiten l'existència d'altres d'anteriors. En primer lloc, la reconversió del gran dipòsit quadrat en banys i, en segon lloc, la construcció d'un gran dipòsit o cisterna circular, bastit al centre del dipòsit rectangular preexistent, situat a l'extrem nord del jaciment. La funcionalitat d'aquest gran dipòsit circular, del qual no coneixem cap paral·lel a Catalunya, no és clara, tant podia ser una cisterna com una piscina decorativa, un viver de peixos o una *natatio* relacionable amb els banys bastits a l'altre dipòsit. Tanmateix, creiem que era una *piscina limaria* per a la decantació de l'aigua. Mitjançant una canalització, aquest dipòsit circular desguassava just davant un rec de formigó que es relaciona amb el dipòsit quadrangular, ara reconvertit en banys.

Tot i que desconeixem el funcionament del conjunt hidràulic, a tall d'hipòtesi, es pot suggerir que, a partir d'un punt desconegut situat a llevant del jaciment, des d'un pou i d'una sínia es devia canalitzar l'aigua al dipòsit circular, a partir del qual l'aigua es dirigia per la pròpia pressió vers la conducció d'entrada als banys.

Els estrats de rebliment del moment de la construcció del dipòsit circular permeten donar una datació *post quem* de mitjan segle I dC. Tenint en compte la datació de la fase anterior, la tercera fase té un *terminus post quem* de l'any 80 dC, per la qual cosa es podria datar en època flàvia avançada o en qualsevol moment del segle II, sense que sigui possible precisar-ho més, ja que els estrats constructius no han proporcionat gaires materials.

6.3. Els balnea

Aquests banys es caracteritzen pel fet de no haver estat construïts de bell nou com un edifici de nova planta, sinó que es van bastir a l'interior del dipòsit quadrat preexistent, del qual aprofitaren l'estructura. Pel que fa al cobriment dels banys, tan sols podem dir amb seguretat que era cobert amb volta el *caldarium* (àmbit VII), però desconeixem el que passava amb els altres espais, tot i que, sens dubte, eren coberts.

La reutilització de materials, ben palesa tant en l'aplatat de marbre de les parets com en la composició de les *pilae* del *caldarium*, així com el fet que s'aprofiti un espai previ definit per un dipòsit, ens indiquen que aquests banys tenen un fort component utilitari i no són fruit de cap planificació rica ni acurada, especialment en la fase III B. Això pot suggerir una davallada en el nivell de vida de la villa en un moment indeterminat del segle II o, si més no, una clara opció per la funcionalitat sense preocupar-se excessivament per la consecució de materials de primera mà.

S'han constatat dues fases diferents en l'evolució d'aquest edifici, que designem convencionalment, tenint en compte l'evolució general del jaciment, com a III A i III B, respectivament.

La restitució de la primera fase (III A) és una mica complexa, ja que els canvis duts a terme durant la fase III B emmascaren l'aspecte inicial de l'edifici. La planta general és de tipus retrògrad. L'accés primitiu (després tapiat) es feia just per l'extrem nord-oest de l'àmbit IV, on podem situar l'*apodyterium*, que es comunicava amb l'àmbit VI a través d'un pas posteriorment tapiat en la fase III B. Des de l'àmbit VI s'accedia a sengles habitacions, una de les quals (espai V) devia ser una piscina i l'altra (àmbit VII), el *caldarium*, que mantenia el mateix ús durant la fase III B i on hi havia una *fornicula* o espai rectangular, destinat, probablement, a encabir-hi una banyera (*labrum*). La calefacció no es devia a la presència d'hipocausts, sinó que es feia per contacte directe amb el *prae-furnium* adjacent.

En resum, podem dir que en la fase III A resten raonablement identificats l'*apodyterium* i el *caldarium*, però no exactament les altres dues cambres (àmbits V i VI), la primera de les quals sembla que era una piscina. Per tant, els banys presenten en aquesta fase una distribució poc canònica, en la qual l'ús a què es van destinar les dues cambres esmentades resulta ignot.

La fase III A presenta un aspecte clarament arcaïtzant, amb l'absència de *suspensurae* i el *prae-furnium* com a única font de calor. També remet a cronologies primerenques el fet que el *caldarium* presenti una *fornicula* per situar-hi una banyera o *labrum*, que es devia escalfar gràcies a la presència del *prae-furnium* a la cambra contigua.

Tanmateix, la cronologia *post quem* que es pot atribuir al conjunt en el qual s'inscriuen les termes (mitjan segle I) no ens permet atribuir-li una datació gaire alta. Per tant, molt probablement cal datar la primera fase dels banys (fase III A) en la segona meitat del segle I o, a tot estirar, l'inici del segle següent.

Després de les modificacions corresponents, la planta dels banys en la fase III B presenta una certa complexitat i varia substancialment la circulació entre els diferents àmbits en relació amb la fase anterior.

L'àmbit I correspon a un *prae-furnium*, emmarcat en el corresponent *propnigium*, amb un annex, també proveït de *propnigium*, que anomenem àmbit II. L'àmbit IV correspon al *frigidarium* i l'àmbit III n'és la piscina (*baptisterium*?). Els àmbits V i VI, que en aquesta fase es van calefactar mitjançant hipocaust, són de difícil identificació, però possiblement corresponen a un *tepidarium* i a un *sudatorium*, respectivament. A l'àmbit V s'hi accedia des del *frigidarium*, que a la vegada donava pas a l'àmbit VI. Des d'aquest darrer s'accedia al *caldarium* (àmbit VII), que estava proveït d'una petita banyera d'obra, *alveus* o *solium*, calefactada directament pel *prae-furnium*, que s'hi situava adjacent.

No disposem d'elements estratigràfics que datin l'execució de la fase III B, però, per raons tipològiques i seqüencials (tenint en compte l'existència prèvia de la fase III A), podem situar-la en ple segle II. Per contra, el període d'abandonament és el més ben datat de tot el conjunt, mercès als abundants materials apareguts en les capes de cendra que reblen els *propnigium* del *prae-furnium* i les zones d'hipocaust i que ens permeten datar-lo clarament molt a la fi del segle II o en els primers decennis del segle III dC.

6.4. Fase IV. Abandonament

En els darrers moments del jaciment es constata la presència d'una sèrie de sitges, de les quals destaca especialment una, l'anomenada *sitja pou 615*, que, almenys en el darrer moment d'ús, va ser un pou sèptic, com ho demostra la capa d'aspecte detrític i orgànic que es va trobar a l'interior. El farciment superior d'aquesta fossa ha proporcionat una gran quantitat de material, especialment ceràmic, de gran interès per a l'estudi del panorama ceramològic d'aquesta època.

Per causes desconegudes, els banys van deixar de funcionar i es van utilitzar com a abocadors de deixalles domèstiques. Molt poc temps després, l'assentament es va abandonar ràpidament. Tots els estrats d'amortització de sitges, canals i altres espais tenen en comú el fet de contenir restes ceràmiques que sempre es poden datar a principi del segle III, principalment ceràmiques africanes A i ceràmiques comunes pròpies d'aquell període.

Gràcies a la gran quantitat de materials ceràmics que han proporcionat els estrats d'abandonament i al bon estat en què s'han trobat, es pot determinar amb força precisió la data final del jaciment. La sigillada africana A (formes Hayes 3 A, B i C, 6 C, 8 A i B, 9 A i B, 14 A i B, 16, 17, 26, 27, 29, 31, 36, 44, 140, 147, 159/160 i 181 i Salomonson A 5), la ceràmica africana de cuina (formes Hayes 22, 23 A i B, 131, 182, 195, 196, 197 i 200 i Ostia I, fig. 270), la sigillada coríntia, així com la ceràmica africana de pasta groga, la ceràmica vidrada (forma López III), l'àmfora africana (forma Africana II A) i l'àmfora galla (formes Gauloise 3 i 4) permeten establir una cronologia per a aquests estrats compresa entre els anys 175 i 225 dC, aproximadament, amb preferència per una data primerenca dins del segle III.

6.5. Conclusions de l'estudi de les ceràmiques

6.5.1. Fase tardorepublicana (segles II-I aC)

La datació més antiga de les ceràmiques trobades en els estrats tardorepublicans apunta cap a algun moment poc concret del segle II aC. Alguns elements, com la forma Morel 2520 de vernís negre, les formes Lamboglia 27, 28, 31, 36 i 48 de la campaniana A, a més d'algunes formes de ceràmica ibèrica (*Com. Ib.* 6B4 i 2621 A), els fragments d'àmfores grecoitàliques (vores del tipus BD 4), la forma Mañá C 2 A de les àmfores púniques, així com la forma PE-15 de les punicebusitanes, ofereixen una cronologia dins de la primera meitat del segle II aC, per la qual cosa, tot i aparèixer en estat residual, ens indiquen l'existència d'un hàbitat datat, aproximadament, entre els anys 200 i 150 aC. No podem saber, però, si es tracta d'un establiment de tipus romà, en aquest cas molt primigeni, o si correspon a un hàbitat ibèric de plana, que tampoc no sabem si correspon als dipòsits i canalitzacions que s'han documentat o si pertanyen a una fase arquitectònica anterior arqueològicament no detectada.

La ceràmica campaniana B, les ceràmiques de parets fines (formes Mayet I i II), els fragments de *kalathoi* ibèrics i la ceràmica ibèrica d'engalba blanca, juntament amb les àmfores itàliques (Dressel 1 A, B i C, així com la producció apul·la), les formes Mañá C 2 B i C de les àmfores púniques i les escadusseres àmfores Dressel 1 de producció local, defineixen un panorama cronològic del segle I aC. La forma Lamboglia 1 - Morel 2322 A 1 de la campaniana B (o potser B-oide) es data entre els anys 50 i 20 aC, la qual cosa, unida a l'absència de sigillada itàlica en els estrats pertinents, permet fixar la data final dels estrats tardorepublicans en aquells anys.

La troballa, bé que minoritària, d'exemplars de la ceràmica ibèrica d'engalba blanca (incloent-hi un exemplar complet de la forma Nolla 5 B) ens confirma la difusió

d'aquestes ceràmiques fora de les comarques gironines, on hi havia els centres de producció, en direcció sud fins a arribar, almenys, a la rodalia de *Tarraco*.

És de destacar la presència, minoritària però significativa, d'àmfores apul·les (Beltrán 85) i tripolitanes (Tripolitana I), de les quals se'n troben poques a la costa mediterrània (amb alguna penetració interessant vers l'interior), la qual cosa ens comença a donar dades per efectuar un mapa de distribució d'aquests materials.

Es confirma que la presència de les imitacions locals o regionals de la forma Dressel 1, que es produïen a la zona del Maresme i a l'àrea més propera de l'Alt Camp, és molt escadussera a la rodalia immediata de *Tarraco*, la qual cosa ens informa de l'escassa distribució d'aquestes produccions vers la capital provincial, motiu pel qual no sembla que tinguin una difusió exterior significativa.

L'escassíssima representació de les àmfores punicebusitanes (només un fragment o dos de la forma PE-15) sorprenen en una àrea que *a priori* podem considerar receptiva d'aquest tipus de produccions, més encara quan hem constatat la presència d'àmfores d'aquesta procedència en els estrats d'època imperial.

6.5.2. Fase altimperial (segles I i II dC)

Les construccions d'aquesta fase es van trobar pràcticament arrasades, per la qual cosa només se n'han documentat alguns dipòsits i canalitzacions. Els estrats que proporcionen una cronologia (a partir de l'any 50 dC, d'època neroniana o flàvia) són molt escadussers en materials, i els propis d'aquesta època es troben sovint en altres nivells posteriors, en estat residual. D'altra banda, la construcció dels banys correspon a una fase posterior (3a fase), però no la diferenciem aquí perquè no disposem de dades estratigràfiques associades a materials.

La sigillada itàlica proporciona una datació centrada en l'època de Tiberi-Claudi, amb una escadussera representació de les produccions més antigues (dos exemplars de la forma Conspectus 1), mentre que altres formes (Conspectus 4.6, d'època clàudia avançada, i Conspectus 20.4, que arriba, fins i tot, a l'època flàvia) donen una datació encara més moderna. Per tant, l'època d'August no apareix gens clara al Mas d'en Gras i és possible que la majoria de la sigillada itàlica correspongui a la fase de remodelació de la villa, que situem vers mitjan segle I dC. Cal remarcar també la pràctica absència de les produccions de parets fines d'època imperial, en contrast amb les de la fase republicana.

La sigillada gàl·lica, no gaire nombrosa, presenta una forquilla cronològica limitada al període comprès entre les èpoques tiberiana i flàvia; l'absència posterior s'explica

per la important representació de la sigillada hispànica, molt abundant al jaciment. Aquest fet està en consonància amb les dades proporcionades per les excavacions urbanes de *Tarraco*, per la qual cosa podem afirmar que la sigillada hispànica va tenir una àmplia difusió al seu *territorium* durant la segona meitat del segle I i el principi del segle II dC. Malgrat que l'arribada de productes de l'interior (decoracions i marques procedents de *Tritium Magallum*, l'actual Tricio, a la Rioja) és evident, cal considerar l'existència de produccions locals, documentades en alguns indrets del Baix Camp, que en part podrien explicar la important implantació d'aquesta producció al Camp de Tarragona.

Alguns fragments informes i un peu de calze de la forma López III contribueixen a constatar la difusió de la ceràmica vidrada a la costa de Tarragona; és possible que aquesta producció pertanyi ja pròpiament a la fase d'abandonament (principi del segle III), però, atès que se'n troba també al segle II, hem preferit incloure-la en aquest apartat.

La troballa de fragments d'àmfores tarraconenses, especialment la Dressel 2-4, seguida, en ordre d'importància, per la Dressel 7-11 i l'Oberaden 74, documenta la presència d'aquests materials, produïts al *territorium* de *Tarraco* i, fins i tot, a la rodalia immediata del Mas d'en Gras (terrisseries de la Canaleta, Muebles Aterco i la Burguera), però no hi ha cap prova que hi hagués un taller al Mas d'en Gras. La troballa d'un fragment d'Oberaden 74 amb la marca SEX.DOM. probablement correspon al proper taller de la Canaleta, tot i que també es troba ben atestada al taller de Tivissa.

Les troballes del Mas d'en Gras, juntament amb les d'altres indrets propers, com la villa romana dels Munts (Altafulla) i els Antigons (Reus), demostren que una variant de l'àmfora tarraconense de la forma Dressel 2-4 amb la vora de secció quadrangular es produïa encara a la fi del segle II i al començament del segle III, la qual cosa permet desestimar la suposició tradicional que aquestes produccions no depassen el segle I de la nostra era.

L'aparició d'un exemplar d'àmfora romanoebusitana de la forma PE-25 ens indica l'arribada, possiblement esporàdica, d'un producte eivissenc (possiblement VI) als entorns de *Tarraco* en un moment indeterminat del segle I o del segle II. Això lliga perfectament amb les troballes del nucli urbà de Tarragona, així com amb una difusió també discreta a la costa valenciana.

Les àmfores bètiques (uns quants fragments de la forma Dressel 20 i d'altres, de més escadussers encara, de les formes Dressel 7-11 i Haltern 70) tenen una representació molt migrada, la qual cosa quadra perfectament amb el que és habitual a la costa catalana, en la qual aquestes produccions apareixen ben distribuïdes, però sempre en nombre escàs.

6.5.3. Fase d'abandonament (inici del segle III dC)

Els estrats d'amortització han permès recuperar una gran quantitat de material ceràmic i en bon estat, raons més que suficients (juntament amb la seva entitat estratigràfica) per estudiar-lo en un conjunt diferenciat. Als efectes cronològics, destaca l'abundant presència de sigillada africana A. En aquesta producció, juntament amb formes de finals del segle I i del segle II, que apareixen en estat residual, se n'han trobat d'altres (Hayes 27, 29, 31, 36 i 44 i Salomonson A 5) que proporcionen una cronologia de la primera meitat del segle III. Aquesta dada, contrastada amb la pràctica absència de sigillada africana C, de la qual només s'ha trobat un sol fragment, permet datar l'amortització dels banys i de les estructures adjacents en època severiana, vers els anys 200-230 dC, aproximadament.

La ceràmica africana de cuina ha estat trobada en una gran quantitat i hi són presents un bon ventall de formes, tant tapadores com cassoles, plats/cassoles, copes/tasses, marmites i gerres. Algunes formes (Hayes 27, 131, 182, 183, 193 i 200, així com Ostia I, fig. 270 i Uzita 48.1) proporcionen una datació de la fi del segle II i primera meitat del segle III, que correspon plenament amb la del context.

Cal destacar la presència d'alguns gibrells del que s'anomena *ceràmica africana de pasta groga*, que molt probablement correspon a una producció nord-africana que cal diferenciar de la ceràmica africana de cuina més convencional i que formalment es concreta en grans gibrells. Aquesta producció, relativament abundant a la costa catalana, com ho demostren les troballes emporitanes i gironines, es documenta també, gràcies a les troballes del Mas d'en Gras, a la costa de Tarragona i, a més, en uns estrats d'inici del segle III, que coincideixen amb la datació prèviament atribuïda a aquests productes.

La sigillada coríntia, producció grega decorada típica de la segona meitat del segle II i de la primeria o mitjan segle III, apareix també al Mas d'en Gras i forma un dels conjunts més extensos documentats a *Hispania*, però limitat només a 10 exemplars, la qual cosa indica clarament el caràcter esporàdic de l'arribada d'aquestes produccions. La sigillada coríntia va tenir una discreta però interessant distribució per la costa catalana i per les illes Balears, també va arribar a les costes valenciana, murciana i andalusa i va penetrar a l'interior de Catalunya fins, com a mínim, el Bages.

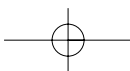
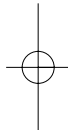
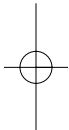
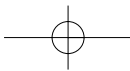
En l'apartat de la ceràmica comuna, cal destacar la individualització d'un nou tipus ceràmic, que anomenem *ceràmica romana tipus Mas d'en Gras* i datem, per la seva posició estratigràfica, a l'inici del segle III. Es caracteritza per constituir un grup d'ampolles i gerres de ceràmica oxidant que presenten com a decoració un estret filet de pintura roja a alçària mitjana. Caldrà en el futur mirar de detectar aquests materials en altres contextos arqueolò-

6 Conclusions

gics per tal de confirmar-ne la cronologia i establir-ne la distribució, així com per confirmar-ne el caràcter local que li atribuïm.

Finalment, pel que fa a les àmfores del moment d'abandonament, podem constatar la continuïtat, en nombre

escàs, de les àmfores bètiques de la forma Dressel 20, que, tanmateix, podrien ser residuals, també de les àmfores tarraconenses de la forma Dressel 2-4 (en la variant amb la vora de secció quadrangular), així com l'aparició de les àmfores gal·les (formes Gauloise 3 i, especialment, 4) i les produccions nord-africanes (forma Africana II - Keay V).

Reflexió final i cloenda

La villa romana del Mas d'en Gras, tot i que se'n coneix molt parcialment la planta, constitueix un exemple interessant per a l'estudi del poblament rural romà a l'*ager tarraconensis*. La seva ubicació, al costat de la Via Augusta, devia facilitar, sens dubte, el creixement d'aquest assentament, emplaçat en una zona, prop del cap de Salou, amb un poblament rural romà força abundant, probablement més que en altres indrets del *territorium* de *Tarraco*.

Encara que es conegui de forma molt parcial, té un gran interès la detecció d'una fase d'època tardorepublicana, representada per algunes estructures, entre les quals destaca un dipòsit de líquids dividit en dos, que, juntament amb la detecció d'un *dolium*, ens permeten documentar un tipus d'hàbitat de clara influència itàlica, probablement ja des del principi una villa, encara que no es pot descartar que fos algun establiment relacionat amb la Via Augusta (aleshores Via Hercúlia), potser una *mutatio*. Destaca també l'existència d'un interessant i complex sistema hidràulic de dipòsits i canalitzacions, que es va desenvolupar en la fase posterior.

La fase imperial, tot i que mal coneguda, ens permet documentar l'existència d'una villa romana, a la qual corresponen uns dipòsits de líquids i un camp de *dolia*, que, malauradament, no vam arribar a temps de documentar arqueològicament. Aquests elements ens indiquen l'existència de la *pars rustica* de la villa, que es devia situar als costats nord i oest del jaciment. L'existència d'una *pars urbana* queda documentada per l'element més espectacular i més ben conservat, els *balnea*. És per això que podem suposar que la *pars urbana* de la villa es devia estendre pel sector est. Aquesta fase imperial ja hem vist que es pot datar vers el darrer terç del segle I, en època de Neró, o ja dins el període flavi, i els banys, fins i tot, poden ser més moderns, encara que el fet que presentin dues fases porta a associar la més antiga amb aquest període constructiu de la villa.

El conjunt hidràulic, iniciat amb l'establiment tardorepublicà, assoleix ara un desenvolupament més gran amb la construcció d'un dipòsit de planta circular força atípic, que hem identificat com una *piscina limaria* per a la

decantació d'impureses i que podem relacionar amb la construcció dels *balnea*.

Els banys, tot i el seu interès, constitueixen un exemple summament funcional que demostra un màxim aprofitament de recursos amb un mínim d'esforç, ja que es va optar pel cas (força atípic) d'aprofitar una antiga cisterna per bastir-ne l'edifici; a més, la reutilització d'aplacats de marbre, l'aprofitament de maons per fer voltes i l'ús de blocs cúbics d'argila en comptes de maons per a algunes *pilae*, així com l'absència de neteja del *propnigeum*, són fets que no donen una imatge de gran riquesa. Per tant, és temptador pensar que, quan es van fer els banys, la villa potser no passava per un bon moment econòmic, tot i que no tenim prou elements per valorar aquest fet adequadament.

Desconeixem la causa de l'abandonament dels banys a l'inici del segle III, tot i que es pot relacionar amb els abandonaments que s'han documentat en altres casos propers, com la villa del Mas dels Canonges (Tarragona). A tall d'hipòtesi podem suggerir que es va deure a les suposades conseqüències econòmiques de la repressió que Septimi Sever va dur a terme a *Tarraco*, on les seves elits, començant pel mateix governador provincial, s'havien decantat pel seu rival Clodi Albí. Tanmateix, cal tenir en compte que és molt poc el que s'ha pogut excavar del jaciment, per la qual cosa no podem descartar la continuïtat d'altres àmbits, encara que s'abandonessin aquests banys. Fins i tot podria ser que s'haguessin amortitzat per considerar-los inservibles, ja que no es va netejar el *propnigeum* ni el *praefurnium* de la cendra acumulada durant més d'un segle.

Més enllà dels elements arquitectònics conservats de la villa, podem afirmar que un dels elements més interessants que ens ha proporcionat aquest jaciment és un magnífic conjunt de ceràmiques romanes, especialment important pel que fa a la fase inicial (període tardorepublicà) i la fase d'abandonament, al començament del segle III. Entre altres elements, podem destacar la constatació (com passa en altres indrets) de la importància de la sigil·lada hispànica, la presència d'àmfores ebusitanes (documentades també a *Tarraco*), així com la constatació que

se seguien produint àmfores vineres (una variant evolucionada de la forma Dressel 2-4) a l'*ager tarraconensis* encara a la fi del segle II o el començament del segle III. És important també, pel que fa a la ceràmica comuna, la detecció del conjunt que hem anomenat *ceràmica de Vilaseca* o, com aquí proposem, *ceràmica del tipus Mas d'en Gras*, que correspon a una producció local que presenta una engalba de color marró-castany, densa i semibrillant i, com a tret característic i definitori, una fina línia de pintura vermella que en decora el coll. Atesa la seva situació estratigràfica, podem dir que aquesta producció es data en els anys de pas del segle II al segle III dC.

En tot cas, i amb les seves limitacions, creiem que la villa romana del Mas d'en Gras constitueix un exemple molt important per al coneixement de l'hàbitat rural romà al voltant de *Tarraco*, fins fa poc pràcticament desconegut, tant pel fet d'haver-se centrat l'interès dels investigadors en l'arqueologia de la ciutat com per l'existència d'altres assentaments més espectaculars (els Munts i Centcelles) que han desviat l'atenció cap a altres hàbitats, l'acurat estudi dels quals constitueix un repte que darrerament es comença a encarar satisfactòriament amb els estudis engegats des de l'ICAC sobre el poblament de l'*ager tarraconensis*.

Bibliografia

- ADSERIAS, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Vila-seca.
- ADSERIAS, M.; GARCÍA, M.; TEIXELL, I. 2001: «Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les *villae* del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 23, època v, Tarragona, 213-247.
- ADSERIAS, M.; RAMON, E. 2004: «La villa romana del Vilar (Valls, Alt Camp)», *Quaderns de Vilaniu* 45, Valls, 5-18.
- AGUAROD, C. 1991: *Ceràmica romana importada de cocina en la Tarraconense*. Saragossa.
- AQUILUÉ, X. 1995: «La ceràmica comúna africana», a *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*. Monografies Emporitanes VIII, Girona.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, M. J.; RUIZ DE ARBULO, J. 1991: *Tàrraco. Guia arqueològica*, Tarragona.
- AROLA, R.; BEA, D. 2002: «La villa romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)», *Butlletí Arqueològic* 24, època v, Tarragona, 75-95.
- ARRAYÀS, I. 2002: *Morfologia històrica del territorium de Tàrraco en època tardorepublicana romana o ibèrica final (segles III-I aC): cadastres i estructures rurals*. Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- BALIL, A. 1982: «Esculturas romanas de la Península Ibérica v», *Studia Archaeologica* 71, Valladolid.
- BALIL, A.; MONDELO, R. 1985: «El mosaico con representación de peces hallado en las proximidades de Tarragona», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* II, Valladolid, 251-256.
- BALLART, E. 1974a: «Callípolis. Nuevos hallazgos», *La Voz de la Costa Dorada*, 25-01-1974.
- 1974b: «Restos arqueológicos junto al camping Callípolis», *La Voz de la Costa Dorada*, 20-06-1974.
- BARBERÀ, J.; PASCUAL, R. 1979-1980: «Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)», *Ampurias* 41-42, Barcelona, 203-242.
- BARRASETAS, E.; MARTÍN A.; PALET, J. M. 1994: «La villa romana de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)», *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya* 6, Barcelona.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1970: *Las ánforas romanas de España*, Saragossa.
- 1990: *Guia de la ceràmica romana*, Saragossa.
- BENET, C.; FOGUET, G.; PRATS, J. 1990: *Carta arqueològica del Tarragonès*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BERNI, P. 1998: *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*. Col·lecció Instrumenta 4, Barcelona.
- BISI, A. M. 1985: «Le commerce des amphores puniques en Tripolitaine: quelques remarques à propos des découvertes de Mellita (Sabratha)», *Bulletin archéologique du CTHS*, nouv. sét., fasc. 19B, Paris, 3-15.
- BOBADILLA, M. 1969: «El mosaico de peces de La Pineda (Tarragona)», *Pyrenae* 5, Barcelona, 141-153.
- BONIFAY, M. 2004: *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR, International Series 1301, Oxford.
- BOUET, A. 2003: *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*, Collection de l'École Française de Rome, 320 (2 vol.), Roma.
- BROISE, H.; JOLIVET, V. 1991: «Le bain en Etrurie à l'époque hallénistique», a *Les thermes romains*, Paris, 79-95.
- BURCH, J.; JIMÉNEZ, M. F.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. 2005: *El fundus de Turissa entre el segle I aC i el I dC. Arqueologia de dos establiments rurals, Mas Carbotí i Ses Alzines*, Estudis Arqueològics 6, Girona.
- BURCH, J.; CASAS, J.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. 2006: «El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles», a *Rhythms and cycles of countryside Romanization*, Studies of the Rural World in the Roman period 1, Girona, 31-39.
- BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *La bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar)*, col·lecció Es Frares 5, Lloret de Mar.
- CARANDINI, A. 1985: *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, Mòdena.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. 1995: «A Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990», *Journal of Roman Archaeology. Supplementary series* 15, Ann Arbor, Michigan.
- CASAS, J. 1989: *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat*, Girona.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. 1990: *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana, I. Materials augustals i altoimperials a les comarques de Girona*, Girona.
- 1995a: *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Sèrie monogràfica 15, Girona.
- 1995b: *La villa romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*, Estudis Arqueològics 2, Girona.
- CASAS, J.; MERINO, J. 1990: «Troballes de ceràmica vidriada d'època romana a les comarques costaneres de Girona», *Cypsela* VIII, Girona, 139-155.

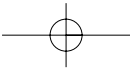
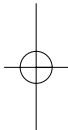
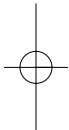
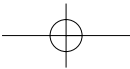
- CASAS, J.; SOLER, V. 2003: *La villa de Tolegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territori de Ampúries*, BAR, International Series 1101, Oxford.
- 2004: *Intervencions arqueològiques en Mas Gusó (Girona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR, International Series 1215, Oxford.
- CERRILLO, E. 1995: «Reflexiones sobre las villae romanas en Hispania», a Noguera, J. M. (coord.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*, Murcia, 17-26.
- CLARIANA, J. F. 1981: «Sondatge estratigràfic a la villa romana de Can Majoral (Mataró)», *Laietania* 1, Mataró, 83-184.
- 1982-1983: «La col·lecció de terra sigillada del Museu del Maresme (4)», *Laietania* 2-3, Mataró, 254-258.
- COARELLI, F. 1984: *Lazio*, Guide Archeologiche Laterza, Roma-Bari.
- CODEX 1995: «Can Balençó», a *Autopistes i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 57-88.
- COLL, R.; JÁRREGA, R. 1986: «Troballes submarins a Vilassar de Mar. Estudi del material amfòric», *Les Nostres Arrels* 19, Premià de Mar.
- COMAS, M. [et al.] 1987: «Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana», a *Colloqui Internacional d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. Documents de treball*, Granollers, 372-378.
- CONDE, M. J. 1991: «Les produccions de kálathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (segles II-I aC)», *Cypselia* IX, Girona, 141-168.
- 1992: «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos 'Barret de Copa'», *Fonaments* 8, Barcelona, 117-169.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. 1985: «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4», *Archaeonautica* 5, París.
- CORTÉS, R. 1993: «Mas dels Frares, Constantí», *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 267.
- DD. AA. 1981: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma.
- 1990: *Conspectus formarum terrae italico modo confectae*, Bonn.
- 1991: *Les thermes romaines. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome: Rome, 11-12 novembre 1988*, Roma.
- 1993a: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (vième s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes.
- 1993b: «El Roser o el Mual, Calella», a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 157-158.
- 1997: «El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme», *Excavacions arqueològiques a Catalunya* 13, Barcelona.
- DE RUGGIERO, E. 1895: «Balneum», a DE RUGGIERO, E., *Dizionario epigrafico di antichità romane* I, Roma, 964 ss.
- DEVOTI, L. 1978: *Cisterne del periodo romano nel Tuscolano*, Frascati.
- DÍAZ, M. 2000: «Tipología de los contextos cerámicos tardo-republicanos de Tàrraco», *Empúries* 52, Barcelona, 201-260.
- DÍAZ, M.; OTIÑA, P. 2002: «El comercio de la Tarragona anti-gua; importaciones cerámicas entre el siglo III aC y la dinastía julio-claudia», a *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Melanges offertes à Bernard Liou*, Montagnac, 171-194.
- DRAGENDORFF, H. 1895: *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonner Jahrbücher XCVI, Bonn.
- ERNOUT, A.; MEILLET, A. 1979, «Balneum et Thermae», a *Dictionnaire étimologique de la langue latine*, París.
- ESCRIVÀ, V. 1991: *Cerámica romana de Valentia. La terra sigillata hispánica*, València.
- FABRICOTTI, E. 1976: «I bagni nelle prime ville romane», *Chroniche Pompeiane* 2, 29-111.
- GARABITO, T. 1978: *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización*, Madrid.
- GARCÉS, I.; SAULA, O. 1996: «La sitja tardo-ibèrica dels Missatges, Tàrraga (l'Urgell). Estudi dels materials arqueològics», *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell* 9, Tàrraga.
- GARCÍA ENTERO, V. 2000: «Los balnea de las villae y su proceso de monumentalización», a FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA ENTERO, V. (ed.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 83-96.
- 2001: *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 5, Serie Termas 1, Madrid.
- GARCÍA NOGUERA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 1997: «Un context ceràmic d'inicis del segle II dC a Tàrraco (*Hispania Tarraconensis*)», *Pyrenae* 28, Barcelona, 179-209.
- GEBELLÍ, P. 1996: «Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 18, època v, Tarragona, 69-96.
- 1998: «Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França», *XI Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 223-230.
- 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'àger de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Reus.
- GIBERT, A. M. 1988: *Callipolis - Salauris. Aplec documental de notícies històriques. Solcina (Vila-seca), la Pineda, Port de Salou, Platja de Barenys i Vilafortuny*, Monografies de Vila-seca/Salou 13, Vila-seca i Salou.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. 1990: *El vertedero de la avenida de España, 3 y el siglo III dC en Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 22, Eivissa.
- 1993: «Origine et diffusion d'une forme peu courante de céramique africaine. Nouvelle contribution à la connaissance du commerce de Byzacène au III s. après J.-C.», *Antiquités Africaines* 29, París, 151-161.
- GORGES, J. P. 1979: *Les villas hispano-romaines*, París.
- GOUDINEAU, C. 1968: «La céramique aretine lisse», *Mélanges d'Archéologie et Histoire, Suppléments* 6, París.
- GRANADOS, J. O. 1979a: «Cerámica corintio-romana en el Levante de la Península Ibérica», *Saguntum* 14, València, 203-219.

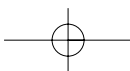
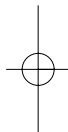
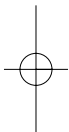
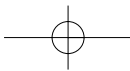
- GRANADOS, J. O. 1979b: «Un vaso de cerámica corintia romana hallado en la necrópolis de la Travessera de les Corts (Barcelona)», *XV Congreso Nacional de Arqueología*, Saragosa, 1003-1018.
- 1983: «Cerámica corintia romana hallada en Pollentia», *Symposium de Arqueologia de Pollentia y la romanización de las Baleares*, Mallorca, 77-92.
- GROS, P. 1996: *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1 - Les monuments publics*, París.
- HARTMANN, R. 1920: «Das Laconicum der römischen Thermen», *Römischen Mitteilungen* 25, 1920, Magúncia, 152-169.
- HAYES, J. W. 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- HEINZ, W. 1983: *Römischen Thermen, Badewesen und Badeluxus in romischen Reich*, Munic.
- HERMET, F. 1934: *La Graufesenque (Condatomago)*, 2 vol., París.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1855: *Resumen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*, Tarragona.
- HESNARD, A. 1980: «Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie», a *The Seaborne Commerce of Ancient Rome, Studies in Archaeology and History*, Roma, 141-156.
- HOMO, L. 1971: *Rome impériale et l'urbanisme dans l'Antiquité*, 2a edició, París.
- JÁRREGA, R. 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense», *Revista Arqueològica de Ponent* 5, Lleida, 179-194.
- 1996: «Poblamiento rural y producción anfórica en el territorio de Tarraco (Hispania Citerior)», *Journal of Roman Archaeology* 9, Ann Arbor Michigan, 471-483.
- 1997: «Els materials arqueològics», a *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 13, Barcelona, 79-225.
- 1998: «La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió», a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Badalona, 430-437.
- 2000: «El poblament rural i l'origen de les villae al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, Castelló de la Plana, 271-301.
- 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco», a RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.), *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 429-444.
- 2003: «Les ceràmiques romanes de la villa del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 25, Tarragona, 107-170.
- 2005: «Tarraco Scipionum opus. ¿Escipión Emiliano, fundador de Tarraco?», *Butlletí Arqueològic* 26, Tarragona, 23-65.
- «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager Tarraconensis i l'ager Dertosanus», a A. MARTÍN i M. PREVOSTI (ed.), *El vi tarraconense i laietà ahir i avui*, Actes del Symposium de Tarragona i Teià, 2007. [En premsa]
- JOHNSTON, D.; DELAINE, J. (ed.) 1999: *Roman Baths and Bathing*, Portsmouth.
- KEAY, S. J. 1984: *The Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR, International Series 196, 2 vol., Oxford.
- KOETHE, H. 1941: «Die Bader römischer Villen im Trieren Bezirk», *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 30, Berlin, 49-131.
- KOPPEL, E. 1995: «La decoración escultórica de las villas romanas en Hispania», a NOGUERA, J. M. (coord.), *Poblamiento rural romano en el sudeste de Hispania: actas de las jornadas celebradas en Jumilla del 8 al 11 de noviembre de 1993*, Múrcia, 27-48.
- 2001: «Figura de Bacus infant com a lampadòfor», a *La villa romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 135-149.
- KRENCHER, D.; KRÜGER, E.; LEHMANN, H.; WACHTLER, H. 1929: *Die Trierer Kaiserthermen*, I, Augsburg.
- LAFON, X. 1991: «Les bains privés dans l'Italie romaine au IIe siècle av. J.C.», a *Les Thermes romaines*, París, 97-114.
- LAFUENTE, A. 1992: «La producció de la ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp)», a *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 47-77.
- LAMBOGLIA, N. 1955: «Sulla cronologia delle amfore romane di età repubblicana (II-I secolo a.C.)», *Rivista di Studi Liguri* 21, Bordighera, 241-270.
- 1958: «Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (tipi A e B)», *Rivista di Studi Liguri* 24, Bordighera, 257-330.
- 1963: «Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (II)», *Rivista di Studi Liguri* 29, Bordighera, 145-212.
- LAUT 1993: «Mas dels Frares (Constantí)», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 100-103.
- LING, R. 1983: «The baths of the Casa del Menandro at Pompeii», *Pompeii Herculaneum Stabiae. Bolletino dell'Associazione Internazionale Amici di Pompei* 1, Roma, 49-60.
- LÓPEZ, A. 1978: «Cerámica vidriada romana», *Informació Arqueològica* 27-28, Barcelona, 68-74.
- 1980: «De nuevo sobre la cerámica vidriada de Mataró», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 11-12, Mataró, 408-421.
- 1981: «Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la cerámica vidriada romana en Catalunya», *Am-purias* XXXIX, Barcelona, 205-215.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X. 2002: «Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia», *Empúries* 53, Barcelona, 261-296.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; ESTANY, I. 2004: «Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat). Datació i tipologia», *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*, vol. II, Barcelona, 508-529.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; LACUESTA, R. 2002: *Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat*, Col·lecció Carles Martí i Vilà d'Estudis Històrics, Sant Boi de Llobregat.
- LÓPEZ, J. 1993a: «La villa romana de la Barquera. Perafort, Tarragona», *Arqueologia d'Intervenció* 3, Tarragona.
- 1993b: «El Vilarenc», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 52-56.

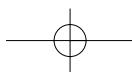
- LÓPEZ, J. 1993c: «Els Munts», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 56-79.
- 1993d: «Can Terrés», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 28-31.
- MACIAS, J. M. 2005: «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco», *Cota Zero* 20, Barcelona, 78-86.
- MACIAS, J. M.; SOLER, J. M. 2000: «La villa romana de Callípolis (Vila-seca, Tarragonès)», a *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una ciutat romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 207-222.
- MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996: «Excavacions arqueològiques a la villa romana de Callípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993», *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, Barcelona, 114-121.
- MALFITANA, D. 2000: «La ceramica "corinzia" a rilievo di età romana. Primi risultati di una ricerca in corso», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36, Abingdon, 181-188.
- MALISSARD, A. 1996: *Los romanos y el agua*, París.
- MAÑÁ, J. M. 1951: «Sobre la tipología de las ánforas púnicas», *VI Congreso de Arqueología del Sureste*, Cartagena, 203-210.
- MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.) 1993: *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MARTÍN, A. 2000: «Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Maresme, Barcelona)», *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el Occidente del Imperio*, 157-162.
- MARTÍN, A.; ALEMANY, J. 2004: «La villa romana de Sant Amanç de Viladés (Rajadell, Bages)», *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paaleontologia 2001. Comarques de Barcelona (1996-2001) la Garriga, 29-30 novembre / 1 desembre 2001*, vol. II, Barcelona, 656-671.
- MARTIN-KILCHER, S. 1987: *Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst, 1: Die südspanischen Olamphoren (Gruppe 1)*, Augst.
- MASSÓ, M. J. 1985: «La via Augusta al seu pas per la costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Capita», *XIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Sitges 27-28 octubre 1984*, Sitges, 111-119.
- 1998: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*. Badalona, 283-288.
- 2006: «L'escultura de Bacus procedent del Murtrar (Riudoms)», *Informatiu Museus* 33, època III, Reus, 4-5.
- MATA, C.; BONET, H. 1992: «La cerámica ibérica: ensayo de tipología», a *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, 117-173.
- MAYET, F. 1975a: *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Iberique*, París.
- 1975b: «Les sigillées Hispaniques», *Fouilles de Conimbriga* IV, París, 153-357.
- 1984: *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution a l'histoire économique de la Péninsule Ibérique sous l'Empire Romain*, 2 vol., París.
- MEZQUÍRIZ, M. A. 1961: *Terra Sigillata Hispánica*, València.
- MIELSCH, H. 1987: *Die Römische villa. Architektur und Lebensform*, Munic.
- MIRÓ, J. 1982-1983: «La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi», *Laietania* 2-3, Mataró, 228-244.
- 1988: *La producción de ánforas romanas en Cataluña. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC-I dC)*, BAR, International Series 473, Oxford.
- MIRÓ, J.; PUJOL, J.; GARCÍA, J. 1978: «El dipòsit del sector occidental del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (segle I aC)», a *Laietania* 4 (número monogràfic), Mataró.
- MORA, G. 1981: «Las termas romanas en Hispania», *Archivo Español de Arqueología* 54, Madrid, 37-89.
- MOREL, J. P. 1981: *Céramique campanienne: les formes*, 2 vol., Roma.
- MORRAL, E.; NUIX, J. M.; MARTÍN, A. 1980: *Excavacions a la villa romana de Can Bosch de Basea (Terrassa)*, Barcelona.
- NIELSEN, I. 1990: *Thermae et balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, 2 vol., Aarhus.
- NOLLA, J. M. 1976: «Una producció característica: les àmfores 'DB'», *Cypsela* 2, Girona, 201-223.
- 1981: «La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I aC) al nord-est del Principat», *Estudi General* 1, Girona, 51-62.
- 2000: «Las termas republicanas en Hispania», *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, 47-57.
- NOLLA, J. M.; SOLIAS, J. M. 1984-1985: «L'amfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia», *Butlletí Arqueològic* 6-7, Tarragona, 107-144.
- OSWALD, F. 1931: *Index of Potters stamps on terra sigillata "samian ware"*. Margidunum, East Bridgford, Notts.
- OSWALD, F.; PRYCE, T. D. 1966: *An introduction to the Study of Terra Sigillata. Treated from a Chronological Standpoint*, Londres.
- OTIÑA, P. 2005: *La villa romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber 1, Tarragona.
- OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO, J. 2001: «De Cese a Tàrraco. Evidències i reflexions sobre la Tarragona ibèrica i el procés de romanització», *Empúries* 52, Barcelona, 105-134.
- OXÉ, A.; COMFORT, H. 1968: *Corpus Vasorum Arretinorum*, Bonn.
- PALAHÍ, L.; VIVÓ, D. 1993a: «Cervià de Ter», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 15-21.
- 1993b: «Tossa de Mar», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 28-31.
- PALLEJÀ, LL. 1994: *Excavacions al velòdrom. Un centre terrisser d'època romana. Mont-roig del Camp, Baix Camp*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 12, Barcelona.
- PÀMIES, A.; PARDO, J. 1987: «La villa romana de Can Terrés (la Garriga), Vallès Oriental», *Primeres Jornades d'Arqueologia Romana*, preactes, Granollers, 143-150.
- PASCUAL, R. 1977: «Las ánforas de la Layetania», a *Méthodes*

- classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, 47-96.
- PASCUAL, G.; RIBERA, A. 2002: «Las ánforas tripolitanas anti-guas en el contexto del Occidente mediterráneo. Un contenedor poco conocido de la época republicana», a RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.), *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 303-317.
- PASQUALINI, M. 2002: «Le pot de chambre. Une forme particulière de vaisselier céramique dans la maison romaine entre les Ier et IIIe siècles de notre ère», a RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.), *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 267-274.
- PASQUINUCCI, M. (coord.) 1993: *Terme romane e vita quotidiana*, Modena.
- PEDRONI, L. 2001: *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Nàpols.
- PERCIVAL, J. 1976: *The Roman Villa*, Londres.
- PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2003: «Materials ceràmics sense context estratigràfic: anàlisi tipològica», a REVILLA, V., *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona, 169-243.
- PIÑOL, LL. 1993a: «Centelles», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 84-100.
- 1993b: «Torre Llauder», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 31-45.
- 1993c: «Sant Boi», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 45-52.
- PONS, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya dels inicis al Baix Imperi*, Edicions 62, Barcelona.
- POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1993: «El poblament ibèric a la Cessetània», *Laietania 8. El poblament ibèric a Catalunya*, Mataró, 181-206.
- PREVOSTI, M. 1981a: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'I-luro*, Mataró.
- 1981b: *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.
- 2005: «L'època romana», a GIRALT, E.; SALRACH, J. M.; GUITART, J. (ed.), *Història agrària dels Països Catalans. I. Antiquitat*, Barcelona, 291-480.
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2005: «El estudis del món agrari romà a Catalunya: un estat de la qüestió», *Cota Zero 20*, Barcelona, 41-46.
- RAMALLO, S. 1984: «Algunas consideraciones sobre el Bajo Imperio en el litoral murciano: los hallazgos romanos de Águilas», *Anales de la Universidad de Murcia* XLII, 3-4, Murcia, 97-124.
- 1989-1990: «Termas romanas de Carthago Nova y alrededores», *Anales de Prehistoria y Arqueología* 5-6, Murcia, 161-177.
- RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Eivissa.
- REBUFFAT, R. 1991: «Vocabulaire thermal: documents sur le bain romain», *Les thermes romains: actes de la table ronde organisée par l'Ecole française de Rome: Rome, 11-12 novembre 1988*, Roma, 1-34.
- REMOLÀ, J. A. 2003: «Les vives romanes del Moro (Torredembarra)», *Butlletí Arqueològic* 25, època v, Tarragona, 57-87.
- REVILLA, V. 2000: «La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona); arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tàrraco», a Tàrraco 99. *Arqueologia d'una ciutat romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 257-273.
- RIBAS, M. 1965: «Cerámica vidriada romana en Mataró», *Pyrenae* 1, Barcelona, 155-173.
- ROMERO, M. V. 1985: «Numancia I. La terra sigillata», *Excavaciones Arqueológicas en España* 146, Madrid.
- SALOMONSON, J. W. 1968: «Études sur la céramique romaine d'Afrique. Sigillée claire et céramique commune de Henchir el Ouiba (Raqqada)», *Bulletin Antieke Beschaving* XLIII, Amsterdam, 80-145.
- SÁNCHEZ LAFUENTE, J. 1990: *Terra sigillata de Segóbriga y ciudades del entorno: Valeria, Complutum y Ercavica*, Madrid.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1960: «El mosaico de los peces encontrado en La Pineda», *Diario Español*, 5-06-1960.
- SÁNCHEZ, E. 1995-1996: «L'arquitectura dels banys privats: un exemple a la villa romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)», *Tribuna d'Arqueologia* 1995-1996, Barcelona, 165-175.
- SÁNCHEZ, E.; JÁRREGA, R.; OLIVARES, D. 2000: «Excavació arqueològica a la villa romana del Mas d'en Gras», a Tàrraco 99. *Arqueologia d'una ciutat romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 243-255.
- SANMARTÍ, E. 1985: «Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda (Garray, Soria)», *Ampurias* 47, Barcelona, 130-161.
- SECCHI, A. 1876: «Intorno ad alcune opere idrauliche antiche rinvenute nella campagna di Roma», *Atti della Pontificia Accademia Nazionale dei Lincei* 29, Roma.
- SERRA VILARÓ, J. 1932: *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- 1950: «Callípolis», *Boletín Arqueológico* 31, època iv, Tarragona, 129-130.
- SILLIÈRES, P.; DIDIERJEAN, F. 1977: «La onzième campagne de fouilles de la Casa de Velázquez», *Mélanges de la Casa de Velázquez* XIII, París, 513-515.
- SPITZER, D. C. 1942: «Roman Relief Bowls from Corinth», a *Hesperia* XI, Princeton, 162-192.
- STACCIOLI, R. 1980: *Lazio meridionale*, Itinerari Archeologici, Roma.
- TCHERNIA, A. 1971: «Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire», *Archivo Español de Arqueología* 44, Madrid, 38-85.
- 1979: «L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "Sex. Domiti"», a *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Roma, 973-979.
- 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TCHERNIA, A.; ZEVI, F. 1974: «Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie», a *Recherches sur les amphores romaines*, Roma, 35-67.
- TERRÉ, E. 1993: «El Moro», a MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 79-84.

- THÉBERT, Y. 2003: *Thermes romaines d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen. Études d'Histoire et d'Archéologie*, École Française de Rome, Roma.
- TÖLLE-KASTENBEIN, R. 1990: *Archeologia dell'acqua. La cultura idraulica nel mondo classico*, Milà.
- TREMOLEDA, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña: época augustea y altoimperial*, BAR, International Series 835, Oxford.
- VEGAS, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. 1998-1999: «El centre de producció ceràmic de les planes del Roquís (Reus, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia* 1998-1999, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 259-276.
- 2002: «El centre de producció ceràmic de les planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Citerior. Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 209-230.
- VILASECA, LL. 1954: «Baco en el Museu Municipal de Reus», *Revista del Centro de Lectura de Reus* 20 (febrer), època iv, Reus, 15-19.
- 1968: «Vila-seca de Solcina. Cabo de Salou. Notas de arqueología de Cataluña y Baleares», *Ampurias* XXX, Barcelona, 364-365.
- VILASECA, S. 1920: «Una villa romana al cap de Salou. Petites addicions a la història de la Tarragona romana», *Revista del Centre de Lectura* 15, Reus, 271.
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, LL.; NOLLA, J. M.; SUREDA, M. 2003: *...Sed vitam faciunt. Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Empúries, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona.
- WERFF, J. H. VAN DER 1977-1978: «Amphores de tradition punique à Uzita», *Bulletin Antieke Beschaving* 52-53, Amsterdam, 171-200.
- YEGÜL, F. K. 1992: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Nova York.
- ZEVI, F. 1966: «Appunti sulle anfore romane, I. La tavola tipologica del Dressel», *Archeologia Classica* 18, Roma, 208-247.

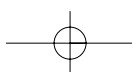
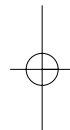
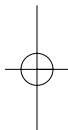

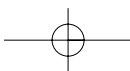
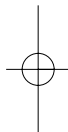
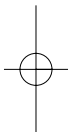
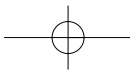
Abstract

The Roman Villa of Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)

Ramon Jàrraga Domínguez
Catalan Institut of Classical Archaeology (ICAC)

Eduard Sánchez Campoy
Arqueociència Serveis Culturals, SL

The Roman Villa of Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)

Introduction

The Mas d'en Gras archaeological site is a Roman villa located 500 m to the southeast of the town of Vila-seca (Tarragonès) and 50 m south of the old Cambrils road (UTM coordinates: 31TCF442523); its height above sea level is 37 m.

The present-day geographical surroundings consist of flat land under cereal cultivation, carob trees and abandoned grapevines. Worthy of note is the large amount of subterranean water in the subsoil of the site itself, with a well still existing nearby. Today the area has been altered by work on the access roads to PortAventura theme park. Some of the remains have been preserved below Vila-seca bypass and can be visited.

Two descriptions of the site have been published (SÁNCHEZ 1995-1996; SÁNCHEZ - JÁRREGA - OLIVARES 2000), as well as a monographic study of the pottery found there (JÁRREGA 2003).

Mas d'en Gras is in an area with a high density of archaeological finds. Its most important characteristic is its proximity to the old Cambrils road, which we believe to have been the route of the ancient Via Augusta.

The chronology indicated by the finds (particularly Campanian A and B and painted Iberian ware, Tarragonan and Italic amphorae, Italic, Gaulish, Hispanic, African A1 and A2 and African cookware sigillata) leads us to the conclusion that the site was occupied from the time of the Roman Republic (2nd-1st centuries BC) until the end of the Early Roman Period (early 3rd century AD). We should also point out that there was a huge amount of finds, particularly pottery, of which we collected more than 50,000 shards.

The site was discovered by Joan Ferrando, a resident of Vila-Seca, at the end of August 1994 during earthmoving work for the new CN-340 Vila-Seca bypass and access roads to PortAventura theme park. He observed the presence of archaeological material from the Roman period and immediately contacted the Catalan Autonomous Regional Government Territorial Services archaeologist, Margarida Genera, who came at once to look at the site. With the agreement of the concessionary firm, G.I.S.A. and the construction company, Agroman S.A. she temporarily stopped the levelling work.

By the time the site was discovered, the excavating machinery had removed the topsoil and cultivated layer over a large part of it. As it was right on the route of the new road, the concessionary firm G.I.S.A., in agreement with the Túnel del Cadí S.A. company, commissioned the archaeological firm Arqueociència to demarcate the site and monitor the ground levelling work.

The same firm was also commissioned to carry out the archaeological excavation between September 5th and December 15th 1994. It was financed through the "Cultural 1%" by G.I.S.A. and Agroman. The excavation was carried out by a team of archaeologists made up of María Cinta Montañés, Goretti Vila, David Olivares and Jordi Marquès, under the direction of Eduard Sánchez and David Olivares. The post-fieldwork study of the pottery was carried out by Ramon Járrega, assisted by Esther Rodrigo; the drawings were made by David Olivares, the finds were restored by the E.C.R.A. company and the analysis was undertaken by S.A.R.O.A. Mention should also be made of Martí Grau, Jairo Martín and Judith Solé, who assisted in the archaeological work.

The archaeological excavation

The first task was to quickly demarcate and survey the site, followed by an open-area excavation that uncovered the razed remains of a Roman villa occupying a total area of 4400 m² (110 × 40 m). Just under half of this area (some 2000 m²) was occupied by the dwelling structures, all within the area expropriated for the building of the new road.

The archaeological surveys directed by David Olivares were carried out between 5th and 9th September 1994. A backhoe excavator was used to remove the topsoil and the ground was excavated by hand where archaeological remains were detected. In total, some thirty sondages were taken.

At the same time as this site was being studied, periodical surface surveys were carried out on the earth-moving works along the whole route of the new road. Other soundings were taken where earth was being removed for the construction of the new road in the area of the Institut d'Ensenyança Mitja, with totally negative results.

The demarcation and sondages allowed us to document the remains of a Roman villa of which we recorded the wall foundations, some habitation levels, and a baths complex, which have been preserved as they are below the villa's circulation level and therefore at a lower level than the rest of the structures that had been razed.

We were able to distinguish two areas. In the first, in which the ground level had already been lowered by the excavating machinery, the remains of the aforementioned baths complex were found, as well as drainage channels and other associated structures. The other area we found was at a slightly higher level and had not been affected by the machinery. This area is of less interest as it only contains the foundations and conduits of the villa in a very poor state of preservation.

Once the archaeological area had been demarcated and the building structures had been identified superficially,

the archaeological excavation itself was carried out during the last quarter of 1994.

For our basic methodology we used the Harris method, compiling the data in stratigraphic files adapted to the particular needs of the site. To organise and rationalise the work we divided the area into ten sectors.

The excavations were carried out in keeping with the needs of the construction project, first excavating those areas most affected by the work on the road, in order to cause as little delay as possible. As a result, the excavation of the central area corresponding to Sector 1 (the baths) was left until last, with the aim of having as much time as possible to find a way of preserving area of the baths *in situ*. In the end, it was preserved below the central section of the road, with an access for visitors. The rest of the structures, all of which were badly damaged, disappeared with the construction of the new road.

Our excavation was limited to the area expropriated for the bypass. There is evidence on the eastern side of the site that the remains of the villa continue below the present-day cultivated field. Judging by the pottery and building remains that can be seen on the surface, it must have been very large.

Roman Settlement in the Area of Vila-seca and Salou

The presence in the Cape of Salou area of Iberian settlements (Corral de Baló, Punta de la Sella - La Torre Alta, Tossal de la Canyada, and possibly Bosc del Quec - Hotel Torçat) from the Ibero-Roman or Roman Republican periods shows that this area was well populated at that time.

We have no evidence of any Roman villas built during the Roman Republic, although there are signs that lead us to believe that they existed. Iberian pottery found at Bosc del Quec, together with fragments of *signinum* floor and *dolia* (elements clearly of Roman origin), allow us to theorise that there was a Roman villa here, or perhaps more correctly, a Romanised indigenous settlement. Republican-period pottery has been found at the La Pineda or "Callipolis" villa, although without archaeological context. In this respect, the water-related structures found at Mas d'en Gras are perhaps the best evidence we have to date of the existence of Roman establishments in the *territorium* of *Tarraco* during the late-Republican period.

By the Imperial period, the elements of *torcularia* found at the sites of Els Aragalls and the "El Mirador" estate are clear evidence of the agricultural changes imposed by the Roman villa system, with extensive cultivation of vines and olive trees. However, we cannot definitively attribute the villa concept to these settlements, as we have very lit-

tle data. We cannot rule out the existence of brick-kilns in the 1st century with no apparent connection to any villa, such as those found at other parts of the Catalan coast and even at the nearby site of Les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp). As such, it is possible that the La Canaleta pottery and other less-documented ones in the area (La Burguera and "Muebles Aterco") could be explained in this context.

The villa system was consolidated by the 1st century and it dominated the rural landscape throughout the whole of the Early Roman Period. The area we are studying would not have been an exception, particularly if we take into account its topographical proximity to Tarragona. Of particular importance is the villa of La Pineda or "Callipolis", which can be definitely linked to the elite government representatives who resided in *Tarraco* (as we also know is the case of the villa of Els Munts in Altafulla). This villa is one of the largest on the coast and can be thought of as a true *villa maritima*.

Although we have very sparse knowledge, from an archaeological point of view, of the sites in the area (with the exception of Mas d'en Gras and la Pineda or "Callipolis"), we do have different signs that there were various *villae* in the surroundings. Finds of high-status items such as column tambours, mosaic tesserae, the remains of marble plaques, and small statuettes allow us to consider as villas the archaeological sites of Els Aragalls, Platja Llarga, La Burguera and the "Bayer" industrial complex. These *villae*, together with those of La Pineda, Mas d'en Gras and the nearby Mas dels Canonges (in the municipal area of Tarragona) made up a landscape of luxurious villas in the area of the Cape of Salou.

There is no uniformity to the chronology of these sites. Whereas at Mas d'en Gras and Mas dels Canonges there is no sign of any activity after the beginning of the 3rd century, the La Pineda villa was occupied at least until the 6th century; even the *balnea* continued to be used and were refurbished on various occasions. We lack sufficient data on other sites to give precise chronologies.

We can therefore surmise, albeit hypothetically, that there were three successive periods of use or abandonment of the sites in the area we studied:

1. *The second half of the 1st century.* It was at this time that the La Canaleta brick-kiln could have been abandoned, as appears to have happened with the not-too-distant site of Les Planes del Roquís (Reus) and others in Catalonia. This could be connected to the crisis in *Tarraconense* wine production apparently related to Domitian's edict.

2. *The first decades of the 3rd century.* At this time the *balnea* of Mas d'en Gras were abandoned (and probably the whole villa), as well as the villa of Mas dels Canonges. We do not know the cause of this synchronous abandonment

The Roman Villa of Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)

(datable to the beginning of the Severian period), although by way of a hypothesis we can suggest that it may have been due to the oppressive measures imposed by Septimius Severus on *Tarraco*, whose elite (from the provincial governor down) had come out in favour of his rival, Clodius Albius.

3. *The 6th century*. Of all the Roman villas in the area, the only one we are certain that continued in use into the Late Antiquity (and with some vitality) was that of La Pineda - "Callipolis". Elsewhere, the isolated grave found at La Carreró appears to be from the end of the Late Antiquity (around the 7th century) or the Early Mediaeval period. In any case, it is evidence that this area continued to be occupied in the last stages of the ancient world.

The Mas d'en Gras villa is the only archaeological site in the area (apart from that of the Donzella Gully) that is alongside the Via Augusta. This could be evidence that it was a villa of a certain importance and could even have been the location of a *mutatio* related to the road.

Building Phases and Stratigraphic Seriation

Phase 1. The Late Republican establishment (1st century BC)

Corresponding to first building phase there is a large rectangular-plan reservoir (14 × 7 m interior space) paved with *opus signinum*. From it a conduit with no interior lining slopes gently to the south where it runs into another large rectangular-plan reservoir (20 × 3 m), which is also unlined. The distance between the reservoirs is 96 metres. Judging by the size of the tanks, we have to assume that they were cisterns. The conduit could have only been temporary, as it was not impermeable and there is no evidence that it had ever been lined. Neither do we know where the water to fill these reservoirs came from.

For stratigraphic and planimetric reasons, we were also able to attribute other structures to the Late Republican phase of the settlement. In Sector 4 we documented a circular cuvette of one metre in diameter, which was possibly part of a structure used for some kind of burning. To the south of this cuvette, and probably associated with it, we found the remains, albeit sparse, of a gravel paving that we believe to be the oldest element of the settlement, as the ditch (u.e. 423) that joins the two large reservoirs cuts through it.

Also possibly part of the first phase is a large pool with a rounded, irregular, rectangular plan (3 × 9 m in area and 45 cm deep) located in Sector 5. Its use is unknown, but we know it fell into disuse at the end of the 1st century AD.

In Sector 6 we found two rectangular tanks with obvious evidence of restructuring, including a double coat of waterproofing. In the early phase it consisted of a rectangular tank (4 × 1.2 m) subdivided by a partition wall. In a second phase it was converted into two tanks of 1.7 × 1.2 m and 1.90 × 1.20 m respectively, each of which had its own cuvette. The tank was filled with a stratum of rubble datable to the late 1st century or the 2nd century AD.

In Sector 5 we found a *dolium* with the edge trimmed and a housing related to a small conduit cut into the natural substratum. The *dolium* was filled with Republican-period material. Above it there was an *opus signinum* floor, probably related to Phase II.

Therefore, in conclusion, we can affirm that during the Late Republican period (at an imprecise time in the second half of the 2nd century or the first half of the 1st century BC) a water supply system consisting of at least two large interconnected reservoirs (probably cisterns) was set up here. We do not know if there had been an earlier Iberian settlement here, although there was a gravel floor that was cut when the conduit was built between the two reservoirs. In addition, we know of three isolated finds, specifically a tank (that was later converted into two adjoining tanks), a cuvette belonging to a structure used for burning, and an isolated *dolium*. Although this is partial and unconnected data, its definite Republican chronology, as well as the characteristics of the buildings, leads us to believe that they probably belonged to a Republican villa.

Although there are some elements that could allow us to suggest a dating of the first half of the 2nd century (which we can hypothetically relate to an Iberian settlement), we believe it is more prudent to surmise that the habitat originated during the second half of the 2nd century BC. The abandonment chronology of this phase can be dated (from the presence of Italic plain ware and Campanian B ware, as well as Dressel 1 B and C amphorae) to between 100 and 50 BC, probably closer to the latter date than the former. Lastly, we are unable to establish a continuity between this and the following phase, and therefore we are unable to say whether the site was abandoned for some years or whether there was a continuity we have been unable to detect archaeologically.

Phase II. The transformation of the villa (mid-1st century AD)

The already-abandoned Republican settlement was completely razed in the middle of the 1st century AD, when the land was levelled to build new structures. Despite the destruction of the remains, we have been able to put forward a reconstructive hypothesis of the grid, although we were unable to determine the use of the rooms or to fix their exterior limits, which means the full plan of the Roman settlement remains unknown.

The circulation level, practically unknown due to the high degree of destruction of the site, is preserved in Sector 5, where we found two *opus signinum* floors laid over the Late Republican silo and *dolium*. The circulation level was found one metre above the preserved perimeter walls of the quadrangular tank. In some sectors the circulation levels must have been even higher, as can be seen from the find of the lower paving of three *lacus* located in Sector 2, in the central-western zone of the site.

The large quadrangular tank (which was later used to build the baths in) belongs to this second phase, as does a series of conduits, which, since they were found below the circulation level (which has been preserved in very few cases), we were able to record in quite good condition.

As in the Late Republican phase, here also a complex network of conduits was laid out. They connected to the east with a rectangular septic tank that we interpret as a decantation pool into which flowed the water from the collecting pool (situated hypothetically to the east of the site), and to the south with a quadrangular tank 9.20 m × 9.20 (approximately 31 feet × 31 feet) and 2 metres of preserved depth. The water from this latter tank ran into a very narrow (30 cm), deep (225 cm) conduit that continued another 40 metres to the south, where it turned to carry on towards the southwest. From there it went on for another 30 metres until it disappeared beneath the adjacent fields, probably leading to another reservoir or structural complex that is unknown to us.

It is worth pointing out the system of conduits entering the square reservoir that offered the choice of wide inlet or a narrower one with a reduced flow. In addition to these main drainpipes, we found various conduits or drains generally located at a higher level and which had possibly had some connection to the main conduits.

The find of three tanks aligned with Sector 2 of the excavation (with *signinum* paving and cuvettes for cleaning) that belong to this phase, as well as evidence of a *dolia* field to the north of the excavation (which was destroyed before we were able to begin the archaeological work), are clear evidence of the villa's *pars rustica*. If we relate all these finds, we can surmise that the villa's Imperial Period *pars rustica* and *fructuaria* were located in the northern and western sectors, while the *pars urbana* (evidenced by the location of the baths) would have been in the eastern and southern sectors of the villa.

There are not that many strata that help us to date this phase and as a rule they contain very little material of any significance. Likewise, the finds of Gaullish and Hispanic sigillata (Dragendorff 37), thin-walled pottery, and Italic and Tarraconense amphorae (Tarraconense I, Pascual 1 and Dressel 2-4) allow us to establish a *post quem* chronology of the mid-1st century, particularly the second half of it (to judge by the dating of the Dragen-

dorff 37 form), which allows us to give a date of the middle or second half of the 1st century, in the time of Nero or during the Flavian period.

In summary, we can state that the construction of a new settlement began during the Neronian or Flavian period (as we stated previously, there is no evidence to directly relate it to the previous period). Although we know practically none of its architectural features, we can highlight the construction of a complex water network, as in the Late Republican settlement.

Phase III. Restructuring of the water installations. The baths (2nd century AD)

This phase can be distinguished from the earlier one by the major restructuring of the water installations, which consisted of building two new structures, taking advantage of the earlier ones: firstly, the conversion of the large reservoir into baths and secondly the construction of a large circular tank or cistern, built in the middle of the pre-existing rectangular reservoir located at the northern end of the site. It is not clear to what use this large circular tank (the only one of its type we know of in Catalonia) was put. It may have been a cistern, although it was more likely to have been a decorative pool, a fish hatchery, or a *natatio* related to the baths built in the other tank. A conduit led from this round tank to run off just in front of a concrete irrigation ditch which we link to the quadrangular tank, now converted into baths.

Although we do not know how the water installations worked, by way of a hypothesis we can suggest that from an unknown place located to the east of the site water must have been channelled from a well and a noria to the circular reservoir, from where it was channelled under its own pressure towards the conduit entering the baths.

The rubble strata from the time the circular reservoir was built allows us to give a *post quem* dating of the mid-1st century AD. Taking into account the dating of the previous phase, the third phase has a *terminus post quem* of 80 AD. This means we can date it to the late Flavian period or to any time during the 2nd century, without being able to give a more precise date as the building strata produced very little material.

The *Balnea*

A feature of these baths is that they were not built in a brand new building, but inside the pre-existing square reservoir, taking advantage of its structure. As far as the roof of the baths is concerned, we can only say with certainty that the *caldarium* (area VII) was covered with a vault. We do not know what happened with the other areas, although they also must have been covered.

The Roman Villa of Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)

The reuse of materials can be clearly seen in the marble plaques of the walls and the composition of the *pilae* of the *caldarium*. This, together with the fact that they were built in a structure previously used as a reservoir, indicates that the baths were strictly utilitarian and not the result of any rich or carefully drawn-up plan, especially in Phase III B. This could be an indication of a fall in the villa's standard of living at an undetermined time during the 2nd century, or in any event a clear choice of functionality without showing too much concern for the use of new materials.

We found evidence of two different phases in the evolution of this building that we designate conventionally (taking into account the general evolution of the site) as III A and III B.

Phase III A

The reconstruction of the first phase (III A) is somewhat complex, as the alterations made in Phase III B mask the original aspect of the building. The general plan is of a retrograde type. The early entrance (later walled up) was at the northwestern end of area IV, where we can place the *apodyterium* that communicated with area VI via a passage that was later walled up in Phase III B. From area VI you access two rooms, one of which (area V) would have been a pool, and the other (area VII) the *caldarium* (that continued to have the same use during Phase III B), and where there was a *fornicula* or rectangular area that was probably held a bath (*labrum*). Heating was not through hypocausts but by direct contact with the adjoining *praefurnium*.

In summary, we can say that from Phase III A we can reasonably identify the remains of the *apodyterium* and the *caldarium*, but not the other rooms (areas V and VI), the first of which appears to have been a pool. Therefore, the distribution of the baths in this phase appears somewhat unorthodox and the uses of the aforementioned rooms remain a mystery.

Phase III A has a clearly archaic appearance, with the absence of *suspensurae* and with the *praefurnium* as the sole source of heat. We are also reminded of earlier chronologies by the fact that the *caldarium* has a *fornicula* with a bath or *labrum*, which is heated thanks to the presence of the *praefurnium* in the adjoining room. Likewise, the *post quem* chronology we can attribute to the complex in which we place the baths (mid-1st century) does not allow us to date it too late. Therefore, we probably have to date it to the first phase of the baths (phase III A) in the second half of the 1st century, or at the latest at the beginning of the next century.

Phase III B

After the corresponding modifications, the plan of the baths in phase III B presents a certain complexity, with circulation between the different areas varying substantially from the previous phase.

Area I is a *praefurnium*, set in the corresponding *propnigeum*, with an annex (also provided with a *propnigeum* that we designate area II). Area IV corresponds to the *frigidarium*, with area III having the pool (*baptisterium*?) of the latter. Areas V and VI, which in this phase were each heated by a hypocaust, are difficult to identify but possibly correspond to a *tepidarium* and a *sudatorium*, respectively. Area V is entered from the *frigidarium*, while at the same time it gives access to Area VI. From the latter you enter the *caldarium* (Area VII), where there was a small bath (*alveus* or *solium*) heated directly by the adjoining *praefurnium*.

We do not have any stratigraphic elements with which to date the building of Phase III B, but for typological and sequential reasons (taking into account the prior existence of Phase III A) we can place it well into the 2nd century. On the other hand, the period of abandonment is the best dating we have for the whole complex, thanks to the abundant material found in the ash layers that filled the *propnigea* of the *praefurnium* and the hypocaust areas, which give us a very clear dating of the end of the 2nd century or the first decades of the 3rd century AD.

Phase IV. Abandonment

From the final period of the site there is a series of silos, of which one in particular stands out – the so-called silo-well 615, which, at least in its final days, was used as a sceptic tank, as can be seen from the layer of detritus and organic material found inside. The upper fill of this tank has given us a large quantity of finds (particularly pottery) of considerable interest for studying the pottery of this period.

For reasons unknown to us, the baths fell into disuse and were turned into domestic waste dumps. A short time afterwards the settlement was hastily abandoned. All the abandonment strata of silos, conduits and other areas have a common denominator in that they contain pottery that can in all cases be dated to the early 3rd century. It is mainly African A and plain ware of the period.

Thanks to the large amount of well-preserved pottery shards found in the abandonment strata, we are able to date the final days of the settlement quite precisely. The African sigillata A (forms Hayes 3 A, B and C; 6, 8 A and B, 9 A and B, 14 A and B, 16, 17, 26, 27, 29, 31, 36, 44, 140, 147, 159/160 and 181, and Salomonson A 5), the African cookware (forms Hayes 22, 23 A and B, 131,

182, 195, 196, 197 and 200, and Ostia I, fig. 270), the Corinthian sigillata, as well as the African yellow paste ware, the glazed ware (López III), the African amphorae (African II A) and the Gaulish amphorae (forms Gauloise 3 and 4) allow us to date these strata to between approximately 175 and 225, although our preference is for a date in the 3rd century.

Study of the Pottery

Late Republican Phase (2nd-1st centuries BC)

The oldest dating for the pottery found in the Late Republican strata points to a fairly indeterminate time in the 2nd century BC. Some pieces, such as the Morel 2520 black-glazed ware and the Lamboglia 27, 28, 31, 36 and 48 Campanian A forms, as well as some of the Iberian ware forms (*Com. Ib.* 6B4 and 2621 A), the fragments of Greco-Italian amphorae (BD 4-type rims), the Mañá C 2 A form of Punic amphorae, and the PE-15 form of the Punic-Ebusitanian amphorae, give us a dating to within the first half of the century, thus indicating, albeit with residual evidence, a habitat in existence approximately between the years 200 and 150 BC, although we cannot tell if this is a Roman establishment (a very early one in this case) or an Iberian plains settlement. We do not know whether it corresponds to the reservoirs and conduits documented or an earlier building phase that remains undetected archaeologically.

The Campanian B ware, the thin-walled ware (Mayet I and II), the fragments of Iberian *kalathoi*, and the Iberian white slip ware, together with the Italic amphorae (Dressel 1 A, B and C, as well as the Apulian production), the Mañá C 2 B and C of Punic amphorae, and the rare examples of locally-produced Dressel 1 amphorae define a 1st century BC chronology. The Lamboglia 1 - Morel 2322 A 1 form of Campanian B (or perhaps B-oid) is dated to between 50 and 20 BC, which, together with the absence of Italic sigillata in the pertinent strata, allows us to fix the final date of the Late Republican strata to those years.

The find, albeit in the minority, of shards of Iberian white slip ware (including a complete example of the Nolla 5 B form) confirms that this type of pottery was distributed outside its Girona area production centres to the south, reaching at least as far as the outskirts of *Tarraco*.

Of particular interest is the presence, in minority but significant amounts, of Apulian (Beltrán 85) and Tripolitana (Tripolitana I) amphorae that are rarely found on the Mediterranean coast (with a certain interesting penetration of the interior), which provides us with data to begin to draw up a distribution map of this ware.

We can confirm that finds of the local or regional imitations of Dressel 1, which were produced in the Maresme area, as well as closer by in the Alt Camp, are very uncommon in the immediate surroundings of *Tarraco*, which is evidence that not much of this kind of ware reached the provincial capital, and therefore does not appear to have had a significant external distribution.

The extremely low representation of the Punic-Ebusitanian amphorae (only one or two fragments of the PE-15 form) is surprising in an area that *a priori* we can consider to have been receptive to these kinds of ware, even more so when we have found amphorae of this origin in the Imperial Period strata.

The Early Imperial phase (1st and 2nd centuries AD)

The buildings of this phase were found to be practically razed and we documented only some reservoirs and conduits. The strata that give us a chronology (from 50 AD in the Neronian or Flavian periods) produced very meagre finds, and those that belong to this period are often found residually in other, later strata. On the other hand, the construction of the baths is from a later phase (Phase 3), but we do not differentiate them here, as we have no stratigraphic data associated with finds.

The Italic sigillata provides a dating centred in the Tiberian-Claudian period, with a sparse representation of the oldest manufactures (two examples of the *Conspectus* 1 form), while there are others (*Conspectus* 4.6, from the late Claudian period and *Conspectus* 20.4, which even reaches into the Flavian period) that give an even more modern dating. Therefore, the Augustan period is not at all clear at Mas d'en Gras, and it is possible that most of the Italic sigillata corresponds to the villa's remodelling phase, which we place towards the middle of the 1st century AD. Also noteworthy is the almost complete absence of Imperial Period thin-walled ware, as opposed to that of the Republican phase.

The Gaulish sigillata, little of which is found, presents a chronological fork limited to the period between the Tiberian and Flavian periods; its later absence can be explained by the large amount of Hispanic sigillata, which is found in great abundance at the site. This agrees with the data from the excavations of urban *Tarraco* and we can therefore assert that Hispanic sigillata was widely distributed in its *territorium* during the second half of the 1st and early 2nd centuries AD. Despite the fact that there is clear evidence of products arriving from the interior (decorations and marques from *Tritium Magallum*, the present-day Tricio, in La Rioja), we have to consider the existence of local manufactures documented in some parts of the Baix Camp, which could in part explain the major introduction of this manufacture in the *Camp* of Tarragona.

The Roman Villa of Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)

Some shapeless fragments and a López III form goblet foot contribute to the evidence for the diffusion of glazed ware on the Tarragona coast; it is possible that this pottery is in its correct stratum of the abandonment phase (beginning of the 3rd century), but given that it is also found in the 2nd century, we have decided to include it in this section.

The find of fragments of *Tarraconense* amphorae, particularly Dressel 2-4, followed in order of importance by Dressel 7-11 and Oberaden 74, are evidence of the presence of this type of pottery produced in the *territorium* of *Tarraco*, and even in the immediate surroundings of Mas d'en Gras (the potteries of La Canaleta, "Muebles Aterco" and La Burguera). However, there is no proof of there having been a pottery workshop at Mas d'en Gras. The find of a shard of Oberaden 74 with the mark SEX.DOM. gives more weight to the theory that it was manufactured at La Canaleta, although it is not sufficient proof to confirm it. This mark is, however, well documented in the Tivissa pottery workshop.

The finds of Mas d'en Gras, together with those of other nearby sites, such as the Roman villa of Els Munts (Altafulla) and Els Antigons (Reus), show that a variation on the Dressel 2-4 *Tarraconense* amphora with a quadrangular rim was still being manufactured at the end of the 2nd century and at the beginning of the 3rd century, which allows us to reject the traditional assumption that this type of ware was not produced after the 1st century AD.

The find of a PE-25 form Roman-Ebusitanian amphora indicates the arrival, possibly sporadic, of an Ibizan product (possibly wine) in the *Tarraco* area at an undetermined point in the 1st or 2nd century. This agrees perfectly with the finds made in the urban area of Tarragona, as well as with a modest distribution along the Valencian coast.

Finds of Baetican amphorae (a few shards of the Dressel 20 form and other even more scarce fragments of the Dressel 7-11 and Haltern 70 forms) are very few and far between, which agrees perfectly with the norm for the Catalan coast, where these manufactures appear well distributed, but always in small numbers.

Abandonment phase (beginning of the 3rd century AD)

We found a large amount of well-preserved pottery in the abandonment strata, which is more than enough reason (together with their stratigraphic entity) for studying them separately. In terms of chronology, there is a notable abundance of African sigillata A, in which, together with forms from the late 1st and the 2nd centuries, which appear residually, others have been found (Hayes 27, 29, 31, 36 and 44, and Salomonson A 5) that give us a chronology of

the first half of the 3rd century. This data, contrasted with the almost complete absence of African sigillata C (of which we did not find even one shard), allows us to date the abandonment of the baths and the adjacent structures to the Severian period (200-230 approximately).

We found large amounts of African cookware in a wide variety of forms including lids and pans, plates/pans, cups, pots and jugs. Some of the forms (Hayes 27, 131, 182, 183, 193 and 200, as well as Ostia I, fig. 270 and Uzita 48.1) give us a dating from the end of the 2nd to the beginning of the 3rd century that completely agrees with that of the context.

There is a noteworthy presence of bowls known as "African yellow paste ware", probably manufactured in North Africa (which we have to differentiate from the more conventional African cookware), the specific forms of which are large bowls. This type of ware, which is relatively abundant on the Catalan coast (as seen from finds in Empúries and Girona) is also documented, thanks to the finds at Mas d'en Gras, on the Tarragona coast, and moreover in strata from the beginning of the 3rd century that coincide with the dating previously attributed to these products.

Corinthian sigillata, a Greek manufacture with the typical decoration of the second half of the 2nd century and the beginning and middle of the 3rd century, is also found at Mas d'en Gras, making it one of the most extensive collections documented in *Hispania*, although limited to only ten examples, which clearly indicates that this type of ware only arrived here sporadically. Corinthian sigillata has a modest but interesting distribution on the Catalan coast and in the Balearic Islands, reaching as far as the coasts of Valencia, Murcia and Andalusia, and penetrating inland Catalonia at least as far as El Bages.

As far as plain ware is concerned, we have to highlight the individualisation of a new type of pottery that we call "Vila-seca Roman ware", which can be dated from its stratigraphic position to the beginning of the 3rd century, and which constitutes a group of oxidised ware bottles and jugs decorated with a thin line of red paint half way up. From now on efforts should be made to detect this kind of ware in other archaeological contexts in order to confirm its chronology and to establish its distribution, as well as confirming our assumption that it was produced locally.

Finally, as far as amphorae from the time the settlement was abandoned are concerned, we can verify the continuity (in small numbers) of Dressel 20 Baetican amphorae (which could also be residual) and Dressel 2-4 *Tarraconense* amphorae (in the variation with the quadrangular rim), plus the appearance of Gaulish amphorae (forms Gauloise 3 and especially 4), and North African manufactures (Africana II - Keay V).

Conclusions

The Roman villa of Mas d'en Gras, although we only know part of its ground plan, is an interesting example for the study of the Roman rural settlement of the *Ager Tarraconensis*. Its location alongside the Via Augusta would doubtless have contributed to its growth in an area close to the Cape of Salou with quite a large rural population, probably larger than in other parts of the *territorium* of *Tarraco*.

Although we only know a small part of it, of great interest is the detection of a Late Republican period phase, represented by some structures of which the most important is a tank for liquids divided into two sections, which, together with the discovery of a *dolium* allows us to document a type of habitat with clear Italic influences, probably from the very beginning of the villa, although we cannot rule out that it could have been related to the Via Augusta (the *Via Herculeia* at that time) and perhaps have been a *mutatio*. Also noteworthy is the interesting and complex water system consisting of reservoirs and conduits, which was developed in the later phase.

The Imperial phase, despite being poorly known, allows us to document the existence of a Roman villa to which the tanks for liquids and the *dolia* field belong. Unfortunately we did not arrive in time to document these archaeologically. These elements indicate to us the existence of the villa's *pars rustica*, which must have been located on the northern and western sides of the site. The existence of a *pars urbana* is documented by the most spectacular and best preserved element, the *balnea*. We can therefore assume that the villa's *pars urbana* would have extended to the eastern sector. As we have already seen, this Imperial phase can be dated to around the last third of the 1st century, in the time of Nero or into the Flavian period. It is even possible that the baths were from a later time, although the fact that there are two phases leads us to associate the oldest phase with this period of the villa's construction.

The water complex, started during the Late Republican establishment, now begins a period of greater development with the building of a reservoir with an atypical circular shape, which we have identified as a *piscina limaria* for decanting impurities and which we can link to the construction of the *balnea*.

The baths, despite their interest, are very functional and demonstrate the maximum use of resources with the minimum amount of effort, since (very unusually) it was decided to build them in an old cistern. Also, the reuse of marble plaques and bricks for the vaults and the use of cubic blocks of clay instead of bricks for some of the *pilae*, as well as the absence of cleaning in the *propnigeum*,

are all indications that this was not a very wealthy establishment. Therefore it would be tempting to think that at the time the baths were built, the villa was not in the best of financial health, although we lack enough information to be able to judge this with any certainty.

We do not know why the baths were abandoned at the beginning of the 3rd century, although it is tempting to link this to other nearby verified cases, such as the villa of Mas dels Canonges (Tarragona). However, by way of a hypothesis we can suggest that it was due to the hypothetical economic consequences of Septimius Severus' repression of *Tarraco*, where the elite classes (starting with the provincial governor himself) had come out in favour of his rival, Clodius Albinus. We also have to take into account that we were only able to excavate a small part of the site and therefore, although these baths were abandoned, we cannot rule out the continuity of other areas. It is even possible that they were abandoned because they became unusable, as neither the *propnigeum* nor the *prae-furnium* were cleaned of the ashes that had accumulated in them over more than a century.

Beyond the remains of buildings preserved in the villa, one of the most interesting elements provided by this site is the magnificent collection of Roman pottery, particularly important for the initial phases (Late Republican period) and the abandonment phase at the beginning of the 3rd century. Among other elements, we can highlight the large amount of Hispanic sigillata found (as is the case with other sites), the presence of Ebusitanian amphorae (also documented in *Tarraco*), and the confirmation of the continuity of wine amphora production (an evolved version of Dressel 2-4) in the *Ager Tarraconensis* even in the late 2nd century or early 3rd century. Also important, as far as plain ware is concerned, is the detection of a group we have called "Vila-seca ware" or (as we propose here) "Mas d'en Gras-type" ware, which corresponds to a local manufacture with a dense, semi-glossy, chestnut brown slip and, as a characteristic and defining trait, a fine line of white paint decorating the neck. From its stratigraphic location we can date this manufacture to the turn of the 2nd to the 3rd century AD.

In any case, and with its limitations, we believe that the Roman villa of Mas d'en Gras is a very important addition to our knowledge of the rural Roman habitat in the surroundings of *Tarraco*, which, until recently, was practically unknown. This was due to the fact that the interest of archaeologists had focused on the city and on other, more spectacular settlements such as Els Munts and Centelles that diverted their attention away from other habitats, the careful study of which is a challenge that is finally being taken on in a satisfactory manner with the studies of the settlement of the *Ager Tarraconensis* initiated by the ICAC.

